

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ УНИВЕРЗИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ECRITS HISTORIQUES

ПОДГОРИЦА

ГОДИНА LXXXIX

Бр. 1-2/2016.

Univerzitet Crne Gore

YU ISSN 0021-2652

Најновија издања Историјског института

КАТУНИ КУЧКЕ ПЛАНИНЕ

уредник др Иван Лаковић

НАУТИКА

предавања Марка Мартиновића руским
морнарима у Перасту 1697-1698

Лекции Марка Мартиновича руским морјакам
в Перасте 1697-1698

приредили: В. М. Зребин, Ж. Л. Левшини

CRNA GORA I NJEMAČKI RAJH

dokumenti iz političkog arhiva Službe inostranih
poslova u Berlinu 1906-1914

MONTENEGRO UND DAS DEUTSCHE REICH

Dokumente aus dem politischen Archiv des
Auswärtigen Amtes in Berlin 1906-1914

priredili: Senka Raspopović,
Konrad Clewing, Radoslav Raspopović

Slavko Burzanović, Aleksandar Dajković

ITALIJANSKO POSLANSTVO NA CETINJU

LA LEGAZIONE D'ITALIA A CETTIGNE

ЦРНА ГОРА И БУГАРСКА. Књ. 1,

Црна Гора и Бугарска у документима

Централног државног архива

Републике Бугарске

ЧЕРНА ГОРА И БЪЛГАРИЯ. Кн. 1,

Черна Гора и Бугарска в документите

на Централния държавен архив на

Република България

приредили: Илиана Илијева, Сенка Бабовић

Распоповић и Радослав Распоповић

CRNA GORA I FRANCUSKA

diplomacija u izbjeglištvu - u dokumentima

iz diplomatskog arhiva kralja Nikole I i
crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920, 1, 2

LE MONTENEGRO ET LA FRANCE

diplomatie en exil - dans les documents
provenant des archives diplomatiques du

roi Nikola et des gouvernements Monténégrines
en exil 1916-1920, 1, 2

priredio Radosav Raspopović

На насловној страни:

Илустрација из Октоиха,

прве шtamпване књиже на словенском јузу (1494).

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXIX

Бр. 1-2/2016.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXIX

1-2

*Због прекида у излажењу часописа средином 2015. године,
овај број штампан је у другој половини 2018.*

ПОДГОРИЦА
2018.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Драгана Кујовић, Вукајло Глушчевић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретари редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXIX

1-2

*En raison d'une interruption de la publication du journal à la mi-2015,
ce numéro a été imprimé au second semestre 2018.*

PODGORICA
2018.

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Radoslav Raspopović, Dragana Kujović, Vukajlo Gluščević, Žarko Leković,
Radenko Šćekić et Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétares de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Comerciole Montenegro à Pod-
gorica.

RIJEČ REDAKCIJE

Istorijski institut Crne Gore, u saradnji sa organizacijom Associazione Culturale Identità Europea iz Riminija, Fakultetom za pomorstvo, Institutom za biologiju mora i Pomorskim muzejom Crne Gore, 15. i 16. oktobra 2012. godine organizovao je u Kotoru veoma uspješan naučni skup sa reprezentativnim učesnicima iz Italije, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Tema skupa bila je: „*Jadranski korijeni. Neizbrisivi istorijsko-kulturni temelji jedinstva. Radici adriatiche. Le fondamenta storico-culturali di un'unità incancellabile*“.

Podnijeta saopštenja i kasnije autorizovani radovi upućivali su na važnost posebnih tema koje su na skupu u većoj ili manjoj mjeri obrađene.

U nemogućnosti da (poslije višegodišnjih pokušaja) materijale sa skupa publikujemo u posebnom zborniku, odlučili smo da autorizovane radove objavimo u dvije tematske sveske časopisa Istorijski zapisi, upodobljene broju radnih sekcija skupa. Pri tome smo bili motivisani i potrebom da veliki trud uložen u organizovanje ove međunarodne konferencije, kao i njeni bogati rezultati, ne budu zaboravljeni, to jest postanu nedostupni široj naučnoj i stručnoj javnosti.

Redakcija Časopisa koristi priliku da se posebno zahvali pokroviteljima, bez kojih skup ne bi bio održan: Ministarstvu nauke Crne Gore, koje je na skupu predstavljala tadašnja ministarka prof. dr Sanja Vlahović, Opštini Kotor, AD Luka Kotor, kompaniji „13. jul - Plantaže“ Podgorica i Zajednici Italijana Crne Gore.

Redakcija je poslala od činjenice da referati saopšteni na skupu predstavljaju naučne stavove autora, javno saopštene, o kojima je tokom rada u dvije sekcije i na plenarnom zasijedanju vođena zanimljiva diskusija. Stoga je odlučeno da saopštene, a potom autorizovani tekstovi koje u dva dvobroja Istorijskih zapisa za 2016. publikujemo, ne budu pojedinačno recenzirani.

Na kraju izražavamo zadovoljstvo što će jedan od krupnih rezultata naučnog rada Istorijskog instituta i pomenutih partnerskih institucija, a pri-

je svega zbog pomaka koji je referatima učesnika napravljen u proučavanju kulturno-istorijske baštine Boke ali i cijele istočne obale Jadrana i s njom povezanog kopna, na ovaj način postati dostupan domaćoj i stranoj historiografiji i srodnim naučnim disciplinama.

PAROLA DELLA REDAZIONE

Istituto Storico del Montenegro, in collaborazione con l'Associazione Culturale Europea Identità da Rimini, Facoltà di Studi Marittimi, Istituto di Biologia Marina e Museo Marittimo del Montenegro, il 15 e 16 ottobre 2012, hanno organizzato a Kotor, una conferenza di grande successo con i partecipanti da: Italia, Croazia, Montenegro. Il tema dell'incontro era: „*Le radici dell'Adriatico. Fondamenti storici e culturali dell'unitarietà perpetua.*”

Il valore ed i contenuti dei comunicati stampa presentati, sottoposti alle autorizzazioni successive, indicavano l'importanza di argomenti specifici in tale occasione trattati. L'Impossibilità (dopo diversi anni di tentativi) di pubblicare i materiali risultanti dell'incontro in una collezione speciale, ci ha portato alla decisione di pubblicare le presentazioni autorizzate in due volumi tematici della rivista *I documenti storici*, adattandoli al numero delle sezioni del gruppo lavorativo. Eravamo ancora più motivati dall'impegno impiegato nell'organizzare questa conferenza internazionale, in modo che i risultati e le rivelazioni non siano dimenticati, ossia, diventino accessibili al pubblico scientifico e professionale in generale.

La redazione della rivista coglie l'occasione per esprimere i suoi ringraziamenti particolari agli sponsor, senza i quali l'incontro non si sarebbe potuto organizzare: il Ministero della Scienza del Montenegro, rappresentato dalla Ministra attuale in quel momento, la prof. Dr. Sanja Vlahović, Comune di Kotor, AD Luka Kotor, società „13. Jul Plantaze „- A.D. Podgorica, e la Comunità degli Italiani di Montenegro. La redazione ha partito dal fatto che i documenti presentati alla conferenza, e comunicati pubblicamente, siano stati i punti di vista scientifici degli autori, le cui hanno portato verso una discussione interessante, durante la riunione e la sessione plenaria. Per questo motivo, è stato deciso che i comunicati, successivamente autorizzati, siano pubblicati in due volumi doppi, tematici della rivista *I documenti storici per 2016*, senza una recensione individuale.

Infine, esprimiamo la nostra soddisfazione per il fatto che uno dei principali risultati del lavoro scientifico dell'Istituto Storico e le istituzioni partner, in questo modo diventeranno disponibili alla storiografia locale ed estera, ed alle relative discipline scientifiche, ma prima di tutto per il fatto di promozione e di rafforzamento nello studiare il patrimonio culturale e storico delle Bocche, di tutta la costa orientale dell'Adriatico e la parte continentale relativa.

EDITORIAL BOARD STATEMENT

The Historical Institute of Montenegro, in cooperation with the organisation: Associazione Culturale Identità Europea from Rimini, Maritime Faculty, Institute of Marine Biology and the Maritime Museum of Montenegro organised on 15 and 16 October 2012 in Kotor a very successful scientific conference with representative participants from: Italy, Croatia, Montenegro. The topic of the conference was: “*Adriatic Roots. Indelible Historical and Cultural Foundations of Unity. Radichi adriatiche. Le fondamenta storico-culturali di un’unità incancellabile.*”

The value of the issued statements and later authorised works, pointed with their contents toward the significance of specific topics which were addressed to a greater or lesser degree during the organisation of the conference.

Being unable (after attempting for several years) to publish the materials from the conference in a special journal, we have decided to publish the authorised works in two thematic volumes of the journal *Historical Records*, as attuned to the number of working sections of the conference. In doing so, we were motivated by the need to save from oblivion the great efforts put into the organisation of this international conference, as well as the results it achieved, i.e. to prevent them from being unavailable to the wider scientific and professional public.

The editorial board of the Journal would like to use this opportunity to express our thanks to the sponsors, without whose help this conference would not have been held: Ministry of Science of Montenegro, represented at the conference by the then Minister Sanja Vlahović PhD, Municipality of Kotor, Port of Kotor JSC, the company “13. jul Plantaže” – JSC Podgorica and the Italian Community of Montenegro.

The editorial board has recognised the fact that the papers presented at the conference represent the scientific opinions of the authors, publicly declared, and which, during the working part, in two sections and at the plena-

ry session, generated an interesting discussion. Therefore, it has been decided not to review individually the presented and then authorised texts which we are publishing in two double issues of the Historical Records for 2016.

Finally, we would like to express our satisfaction because one of the big results of the scientific work done by the Historical Institute and the mentioned partner institutions—but above all because of the step forward made in the research of the cultural and historical heritage of Boka (but also of the entire east coast of the Adriatic and the adjacent land), owing to the participants' papers—will in this way become available to the national and international historiography and related scientific disciplines.

POZDRAVNA RIJEČ

Vaše ekscelencije, visoki predstavnici društvenog i javnog života Crne Gore, poštovane kolegice i kolege, dame i gospodo,

Otvaram međunarodni naučni skup: *Jadranski korjeni. Neuzbrisivi istorijsko-kulturni temelji jedinstva*, u organizaciji Istorijskog instituta Crne Gore, našeg partnera iz Riminija Associazione Culturale Identita Evropa, Instituta za biologiju mora, Pomorskog fakulteta i Pomorskog muzeja Crne Gore i Kotor.

Ljubaznošću direktorke Muzičke škole „Vida Matjan“, profesorice Marine Dulović, mi ćemo naš rad početi u ovoj koncertnoj dvorani. U namjeri da našu radost što smo ovoga jutra s kolegama i pajateljima iz osam zemalja, saopštimo na svečan i srdačan način, prikladan instituciji u kojoj započinjemo s radom, i želji da to ostane u trajnoj uspomeni svih, pomoći će nam Muhadinović Ivanka, učenica trećeg razreda Muzičke škole „Vida Matjan“, u klasi profesora Andre Petrović, izvođenjem *Fantazije za solo flautu*, Georga Filipa Telemana.

***

Shodno zamisli organizatora u svečanom dijelu ove konferencije obraćiće vam se pomoćnik ministra za nauku mr Darko Petrušić i predsjednica opštine Kotor, gospođa Marija Čatović.

Prije nego što oni uzmu riječ, koristim priliku da se u ime organizatora ljubazno zahvalim Ministarstvu za nauku i ministarki prof. dr Sanji Vlahović, pokrovitelju ovog skupa, kao i opštini Kotor na razumjevanju i pomoći da skup, nadam se uspješno, organizujemo.

Posebnu zahvalnost upućujemo NJ. E. g-dinu Antonu Sbutegi i prof. Adolfu Morgantiju bez čijeg i ukazanog povjerenja ne i bili u prilici da organizujemo međunarodnu konferenciju i uzmemo učešća u realizaciji ovo-

godišnjeg programa rada društva Associazione Culturale Identita Evropa, iz Riminija.

Brojni su i drugi kojima dugujemo zahvalnost, koje poimenično, na žalost, nismo u prilici da nabrojimo. Imena institucija donatora ispisana su u programu skupa. Njima treba dotati i *Bokeljsku mornaricu* koja je za naše goste pripremila vrijedne publikacije. Zahvalnost dugujemo i naučnim institucijama iz kojih učesnicu ove konferencije dolaze, sredstvima informisanja, i posebno vama koji ste jutros ovdje sa nama na našem zajedničkom poslu, afirmaciji novih naučnih rezultata i naučne misli o jednom dijelu Mediteranu, njegovoj prošlosti istoriji, društvenom životu, ali svakao i naučnih potencijala i mogućnosti Crne Gore.

Srećni smo što smo uspjeli da o ovakoj značajnoj temi koja stoji u naslovu konferencije, povjerenjem u naučnu reputaciju Istorijskog instituta, koju su, prije nas, izgradile generacije naših kolega, okupimo tako značajan broj naučnika, predstavnika naučnih institucija svojih zemalja, ali i kolega čija su imena u poznata u svijetu moderne naučne misli i znanja iz pojedinih oblasti društvene istorije.

Moguća lista učesnika mogla je biti i šira, imajući u vidu bogatu kulturno-istorijsku prošlost Jadranskog basena. No, ne može se zanemariti ni negova burna političku istorija, koja je i za nas sa Istočne obale Jadrana bila neobično bogata političkim previranjima i ratnim sukobima, u novovijoj istoriji posebno poslije mira u Kampo – Formiju 1797. godine, u vrijeme Napoleonovih ratova, ali i u decenijama ili vijekovima koji su slijedili za njima.

U svim tim zbivanjima, ipak, temelji suživota kao osnov prožimanja kultura, konfenzija, etnosa bili su osnov jadranskog zajedništva, barem do mjere međusobnog uvažavanja i poštovanja i nisu nestajali, bez obzira na uspone i padove. Naprotiv bili su i ostali veza među običnim ljudima, čijih imena nema u udžbenicima istorije, ali koji su i tada kao i danas bili most saradnje i stvaranja zajeničkih vrijednosti, ne samo u oblasti kulturnog stvaralaštva, već i različitim drugim segmentima društvenog života ovog djela Mediterana. Njih danas, koristeći savremenu jezičku terminologiju, posmatramo kroz ostvarene vidove nadilaženja podjela i isključivosti, na principima multietičnosti, multikofenzijonalnosti, multikulturalnosti... u istorijskoj perspektivi i savremenom životu.

Svakako da ovakve teme, svojom ozbiljnošću i značajem, zahtijevaju češća okupljanja naučnika, savremenih mostova saradnje i dostizanja novih znanja, na bazi ostvarenih naučnih rezultata u različitim zemljama i njihovim naučnim institucijama.

Potreba takve vrste, dominantno naučno utemeljena, nesumljivo postoji. Značajnim djelom je i na nama da ona zaživi i traje, i da se kroz ovakve skupove održava i obnavlja novim idejama. Tako ćemo se najviše pri-

---

bližiti ostvarenju rezulta u misiji koja nam je povjerena, međusobo se naučno povezati, a rezultatima koji budemo postizali, kao „egzotno“ provjerljivo znanje, ostaviti u nasleđe ne samo našim naslednicima u struci, već i riznici ukupnih naučnih znanja i kultura naših zemalja.

Još jednom u ime organizatora skupa, ljubazno se zahvaljujemo svima koji su nam, svako na svoj način, pomogli da danas budemo ovdje i time ovaj skup učinili posebnim i svakako važnim.

Na kraju učesnicima konferencije želim uspješan rad i prijatan boravak u Crnoj Gori.

Dr Radoslav Raspopović
Direktor Istorijiskog instituta Crne Gore

Uvodni govor prof. dr Antuna Sbutege, ambasadora Crne Gore
pri Svetoj stolici i pri Suverenom viteškom malteškom redu,
na otvaranju međunarodnog naučnog skupa „Jadranski
korijeni. Neizbrisivi istorijsko-kulturni temelji jedinstva“
u Kotoru 2012. godine

Dame i gospodo, čast mi je i zadovoljstvo da vas sve pozdravim, kao jedan od inicijatora ovog međunarodnog naučnog skupa i kao građanin Kotora, kao domaćin. Posebno pozdravljam naše mnogobrojne uvažene goste iz inostranstva, naročito one koji su prvi put u Kotoru. Ovih dana je predviđeno nekoliko izleta i obilazak najvažnijih znamenitosti Kotora i Boke, ali dozvolite da podsjetim da je Kotor grad sa oko dvije hiljade godina istorije i da je još 1979. godine zajedno sa okolinom proglašen od UNESCO-a kulturnom i prirodnom baštinom čovječanstva. Kotor, Boka Kotorska, kao i cijela obala Crne Gore su se od početka svoje istorije razvijali zahvaljujući moru i pomorstvu, koji su bili, kako je napisao dr Miloš Milošević, admiral Bokeljske mornarice, izvor života na ovom kamenu.

Naš položaj na Jadranu i sposobnost da ga vjekovima na optimalan način koristimo, u promjenjivim političkim okolnostima, uprkos često dramatičnim istorijskim događajima, ratovima, opsadama, invazijama, revolucijama, okupacijama, kao i prirodnim nepogodama, poput periodičnih zemljotresa, su omogućili kontinuirani društveni i ekonomski razvoj, čija je osnova uvijek bilo pomorstvo. To je koštalo velikih žrtava jer, kako se kod nas kaže, „pomorski kruh ima devet kora.“ Ali te žrtve brojnih generacija su nam ostavile veliki kulturni kapital, koji se sastoji ne samo od pokretnih i nepokretnih kulturnih dobara već i od nematerijalnih vrijednosti, duhovnih i moralnih, koje se kao tradicija prenose vjekovima sa generacije na generaciju.

Narodna poslovice kaže da „kad umočimo prst u more povezujemo se s cijelim svijetom“. Stara legenda vezana za nastanak Kotora priča da su u davna vremena prvi ljudi koji su došli na ovo mjesto odlučili da sagrađe grad visoko u brdu, daleko od obale. Tada im se ukazala vila i rekla im da sagrađe

grad na obali, da zatim sagrade brodove i otisnu se na more, plove do drugih luka i gradova širom svijeta i da će pomorstvo biti izvorom njihovog blagostanja i prosperiteta. Oni su poslušali vilu i do danas smo joj zahvalni na njenom mudrom savjetu.

Od početka naše istorije u starom vijeku, stanovnici ovih obala, Ili-ri, Rimljani, Sloveni, su imali intenzivne veze sa drugim djelovima Jadrana, Mediterana i svijeta, a Kotor i druga naselja u zalivu i na crnogorskoj obali svjedoče o našoj pripadnosti evropskoj i mediteranskoj, (dakle i specifičnoj jadranskoj) kulturi. Iako mali, imamo sve materijalne i nematerijalne slojeve te kulture od antičkih vremena do danas. Ono što je iznenađujuće je da su se ti kulturni spomenici, umjetnička djela, crkve i katedrale, palaci, fortifikacije, dokumenti i pored svih istorijskih i prirodnih nepogoda koje su nas pogodile, tako dobro sačuvali. Isto tako, sačuvao se, uprkos brojnim društvenim, etničkim i vjerskim promjenama, naš mediteranski mentalitet, koji je otvoren prema svijetu i prema novom, ali isto tako vezan za svoje korjene, mitove i istoriju, pragmatičan ali i sklon metafizičkom. Ono što je u toku više od dva milenijuma naše istorije bilo materijalno uništeno sačuvano je u kolektivnoj memoriji, mitu, legendama i poeziji.

U ovom kontekstu moram da spomenem „Bokeljsku mornaricu“, najstariju postojeću pomorsku organizaciju na svijetu i najstariju postojeću instituciju, poslije Crkve, u državi i regiji. Tradicija i istorijske indikaciju vezuju njeno osnivanje za 13. januar 809. godine, kada je jedan venecijanski brod donio relikvije svetoga mučenika Tripuna iz Vizantije u Kotor. Tada je kotorski plemić Andreaci Saracenis otkupio ove relikvije a odred mornara ih je pratio i u čast sveca otplesao kolo. Kasnije je sveti Tripun, kome je tada podignuta crkva, a 1166. posvećena prva romanička katedrala na obali istočnog Jadrana, postao zaštitnik biskupije i grada. Mornari su se organizovali u bratovštinu koja je imala bitnu ulogu u istoriji Boke; ona je okupljala sve pomorce i pomorske trgovce, i pored ekonomskih, sindikalnih, humanitarnih, edukativnih i religioznih funkcija imala je u periodu mletačke vladavine, od 1420. do 1797. g. i vojne funkcije. Njeni članovi su imali zadatak da sa ratnim brodovima brane grad, zaliv i obalu i da učestvuju u sastavu mletačke flote u svim ratovima i pomorskim bitkama protiv neprijatelja i gusara. U brojnim pomorskim bitkama oni su se isticali junaštvom i zahvaljujući tome je Mletačke republika davala Mornarici, Kotoru i Boki brojne pomorske i trgovačke privilegije koje su omogućile da se Boka afirmiše kao jedan od najvažnijih pomorskih centara na Jadranu.

Spominjem ovom prilikom učešće kotorske galiije „Sveti Tripun“ u čuvenoj pomorskoj bici kod Lepanta 1571. godine, kad je čitava posada galiije, 250-300 ljudi, sa komandantom Jeronimom Bisantijem na čelu, izginula herojski se boreći protiv Turaka.

Bokeljski pomorci su bili mletački, ruski i austrijski admirali, dali su doprinos argentinskoj trgovačkoj mornarici, bili istaknuti kapetani i pomorski stručnjaci austrijske pomorske kompanije „Lloyd“ iz Trsta, a prvi kapetan koji je sa svojim trgovačkim brodom oplovio svijet pod austrijskom zastavom je bio Ivo Visin iz Prčanja.

U Pomorskom muzeju Crne Gore u Kotoru, koji ćete svakako posjetiti, vidjećete modele i slike brodova, od grčkih trijera, preko ilirskih liburna, i srednjovjekovnih galija, brojnih tipova bokeljskih jedrenjaka, do parobroda i modernih brodova. Vidjećete portrete kapetana i admirala, njihove uniforme, brodske dnevnike i dokumente na raznim jezicima, prikaze pomorskih bitaka i brodoloma, nautičke karte i instrumente, brodsko oružje, slično eksponatima u pomorskim muzejima drugih gradova na Jadranu.

Posjećujući crkve u gradu i okolini vidjećete djela vizantijske, preromaničke, romaničke i gotičke umjetnosti, renesanse i baroka, analogna onima u drugim sakralnim objektima evropskog Mediterana. U lokalnom govoru u Boki su još uvijek živi brojni idiomi koji potiču iz grčkog, latinskog, španskog, arapskog, turskog, francuskog, njemačkog, a posebno italijanskog jezika. Kada stanovnik ove obale ode u bilo koji grad Jadrana ili Mediterana on se ne osjeća kao stranac, osjeća da se našao u ambijentu koji je dio njegove civilizacije.

Ovaj zaliv je bio na granici Zapada sa Istokom od kada je Rimsko carstvo 395. g. podijeljeno na Zapadno i Istočno, a granica je išla južno od Budve, iza ovih brda. Tu su se susretale i koegzistirale vjere, etničke grupe, kulture i civilizacije. Bili smo na ovoj obali dio brojnih država, ilirskog kraljevstva, rimskog, a onda vizantijskog carstva, prve crnogorske države Duklje, srednjovjekovne Srbije, doživjeli smo kratkotrajnu vladavinu mađarsko-hrvatskih i bosanskih kraljeva, zatim obnavljanje crnogorske države pod dinastijama Balšića i Crnojevića. Uslijedila je duga vladavina Mletačke republike, dok je jedan dio obale sa zaleđem bio osvojen od Turaka. Bili smo nekoliko godina dio Napoleonove Francuske i jedan vijek austrijskog carstva, zatim Jugoslavije i konačno savremene Crne Gore. Svaka od njih nam je nešto ostavila u nasljeđe, a najvažnije je što smo naučili da budemo tolerantni i otvoreni prema drugima, ne odričući se svoga specifičnog identiteta. To je omogućilo Crnoj Gori da izbjegne brojna iskušenja u toku tragičnih ratova u Jugoslaviji, u zadnjoj deceniji prošlog vijeka, i da bude jedina od jugoslavenskih republika na čijoj teritoriji nije bilo oružanih sukoba, te da na miran i demokratski način 2006. g. stekne nezavisnost, peti put u svojoj hiljadugodišnjoj istoriji.

I pored toga što se iznad ove obale uzdiže visoki i teško prohodni zid dinarskih planina, koji je uslovio društvene i kulturne razlike između kontinentalnog i priobalnog dijela zemlje, ipak su ekonomske, kulturne i političke

komunikacije kontinentalnog dijela sa Jadranom bile vrlo žive i važne. Možemo reći da je Crna Gora uvijek zapravo disala preko svoje jadranske obale na kojoj se nalaze njeni najstariji, a dugo jedini gradovi, Risan, Kotor, Budva, Bar i Ulcinj, i nije slučajno da su sve crnogorske države u prošlosti stvorene uz obalu ili u njenom neposrednom zaleđu i da je danas najrazvijeniji njen dio primorje. Ove visoke planine koje se dižu strmo odmah iznad zaliva su bile vjekovima, poslije turskog osvajanja kontinentalne Crne Gore krajem XV vijeka, krajnja granica evropske civilizacije prema Osmanskom carstvu i trebalo je puno hrabrosti da se ona odbrani. I vjekovna borba kontinentalne Crne Gore za oslobođenje od turskih osvajača je počela zahvaljujući savezništvu sa Mletačkom republikom i njenim posjedima na obali i zahvaljujući tome Crna Gora je postala prva balkanska država koja se sama oslobodila od turske vlasti. Ističem posebno intenzivne veze sa Italijom, o čemu svjedoče pored ostalog i dinastičke veze. Tako je drugi dukljanski kralj Bodin u XI vijeku oženio plemkinju Jakvintu iz Barija, vladar Crne Gore u XV vijeku Đurađ Crnojević je bio oženjen Elizabetom Erico iz poznate aristokratske porodice iz Venecije, a princeza Jelena Petrović je postala kraljica krajem XIX vijeka.

Preko Kotora i Boke su se održavale ekonomske, diplomatske i kulturne veze sa dubokim zaleđem. Tako su ovdašnji plemići i intelektualci koji su studirali na prestižnim univerzitetima u Italiji, posebno u Padovi i Rimu, vršili važne diplomatske misije na Zapadu za kraljeve i careve srednjovjekovne Srbije, u Veneciji, Francuskoj i Papskoj državi, a kotorski trgovci organizovali srpsku vanjsku trgovinu. Franjevac fra Vito Kotoranin je sagradio je u XIV vijeku najveću srpsku srednjovjekovnu pravoslavnu crkvu Visoke Dečane, sa primjesama romanike i gotike. U Kotoru i drugim gradovima na obali živjeli su i djelovali pripadnici svih naroda sa Jadrana i Mediterana, a ljudi sa ovih obala su plovili do svih jadranskih i mediteranskih luka, mnogi su tamo živjeli, imali svoja poslovna predstavništva i udruženja. Bili smo tokom cijele istorije svjedoci i protagonisti istorije Jadrana.

Dakle, ovaj naučni skup čija je tema „Jadranski korijeni. Neizbrisivi istorijsko-kulturni temelji jedinstva“ se održava na pravom mjestu, gdje su ti korijeni i temelji vidljivi na prvi pogled.

Ja sam imao čast da budem pozivan zadnjih godina kao predavač na „Ljetnji univerzitet“ u San Marinu. Radi se u stvari o prestižnom međunarodnom naučnom skupu na kome učestvuju naučnici i eksperti i raznih oblasti, od istorije, kulture i umjetnosti, do politike, ekonomije i diplomatije. Prošle godine smo ja i organizator ovog skupa profesor i konzul Adolfo Morganti i njegova saradnica Cristina Ceoldo došli na ideju da organizujemo tri naučna skupa, u San Marinu, Kotoru i Veneciji, koji će se pod zajedničkim nazivom „Jadransko zajedništvo (Koine adriatica)“ baviti temama od zajed-

ničkog interesa. Ja sam sa njima radio na realizaciji ovog projekta i koristim priliku da im se javno zahvalim. U Crnoj Gori sam odmah našao podršku Ministarstva vanjskih poslova i Univerziteta, odnosno Istorijskog instituta Crne Gore i njegovog direktora prof. dr Radoslava Raspopovića, koji je prihvatio projekat sa velikim entuzijazmom i uložio veliki napor da ovaj naučni skup bude organizovan. Zahvaljujem njemu, njegovim saradnicima i svima koji su učestvovali u pripremi ovog događaja, Opštini Kotor, Pomorskom muzeju Crne Gore, Fakultetu za pomorstvo, Institutu za biologiju mora i drugima. Posebno zahvaljujem brojnim učesnicima iz Crne Gore i brojnih zemalja koji će svojim izlaganjima, koja će biti objavljena, dati dragocjeni doprinos uspjehu ovog skupa.

Vjerujem da će skupovi u San Marinu, Kotoru i u Veneciji, tri grada na Jadranu koji su proglašeni svjetskom kulturnom baštinom, dati impuls produbljivanju jadranskog zajedništva.

Jadran je od početka istorije bio more intenzivne privredne i kulturne razmjene, ali i more gdje su se sretali i sukobljavali narodi, države, carstva, civilizacije, kulture i religije. To je rezultiralo izvanrednom razmjenom ljudi, robe i ideja, ali i sukobima i ratovima. Svaka država ili imperija koja je dominirala jednom obalom pokušavala je, sa manje ili više uspjeha da zauzme i drugu obalu: Iliri, Grci, Rimljani Vizantinci, Mlečani, Turci, Francuzi, Austrijanci, Italijani i Njemci. Tako je ovo more bilo poprište brojnih pomorskih bitaka i sukoba, od antičkih vremena do ratova u bivšoj Jugoslaviji, koji su završili tek 1999. godine. Danas se Jadran konačno pretvara u more mira; Slovenija, i Italija su članice Evropske Unije i NATO-a, Hrvatska i Albanija su članice NATO-a, a Hrvatska je na pragu članstva u Evropsku uniju. Crna Gora je kandidat za članstvo u NATO i EU, a Albanija za članstvo u EU. Tako će se Jadran, koji je nekad bio unutrašnje more Rimskog carstva, zatim Vizantije i koji se vjekovima nazivao Zaliv Venecije, postati evropsko more, ne samo po svom geografskom položaju, more mira i prosperiteta, intenzivne privredne i kulturne razmjene jadranskih država. Ovaj skup to svjedoči i uvjeren sam da će on, a nadam se i njegova izdanja sljedećih godina, dati doprinos daljoj saradnji, boljem međusobnom upoznavanju, razumijevanju i valorizaciji država i naroda Jadrana.

Adolfo MORGANTI*

IL DISCORSO INAUGURALE

Eccellenza, Autorità, Carissimi Colleghi ed Amici Montenegrini, consentitemi in primo luogo, come Presidente dell'Associazione *Identità Europea*, di ringraziarVi personalmente per aver organizzato questo importantissimo Convegno internazionale, che inaugura una stagione di rinnovata collaborazione culturale ed accademica fra le due sponde del Mare Adriatico.

Identità Europea è un progetto culturale sovranazionale nato 15 anni fa e concepito da uno dei più grandi e famosi storici europei viventi, il fiorentino Franco Cardini, Vice-Preside della Scuola Superiore di Studi Storici della Repubblica di San Marino. Dopo di lui, il 2° Presidente dell'Associazione è stato Francesco Mario Agnoli, magistrato già Membro del Consiglio Superiore della Magistratura italiana e celebre studioso delle invasioni napoleoniche e del risorgimento europeo, che oggi è qui con noi.

Scopo di *Identità Europea* è favorire la conoscenza, la diffusione e l'approfondimento delle radici storiche, culturali e spirituali dell'Europa. Un'Europa intesa non solo come espressione geografica ma soprattutto come identità profonda, storica, culturale e spirituale, ed operare affinché la civiltà cristiana - radice profonda ed autentica di quell'"arcipelago di diversità" che è l'Europa - torni ad essere riconosciuta come la fondamentale e più autentica base della civiltà e della vita associata del nostro continente.

Una base solida, una radice profonda senza la quale oggi possiamo constatare come quelle stesse diversità che compongono e qualificano la "sinfonia" dell'identità del nostro continente perderebbero ogni possibile armonia, non avrebbero senso né qualità. Non a caso la stessa crisi dell'Europa Unita è oggi comprensibile solamente in termini di crisi di identità profonda.

---

* Autor je Console onorario di Romania presso la Repubblica di San Marino
Presidente di Identità Europea e dell'Istituto di Studi Storico-Politici Sammarinese (ISSPoS)

Il simbolo di *Identità Europea* è uno dei simboli cardine dell'Europa cristiana: il CHI-RO costantiniano, che unifica Oriente ed Occidente del continente nel medesimo riferimento ad una comune cultura e spiritualità.

Un simbolo che l'anno prossimo festeggerà 1700 anni di storia, assieme al ricordo della Battaglia di Ponte Milvio e dell'Editto di tolleranza dell'Imperatore Costantino I, che in queste terre nacque, e che inaugura il complesso percorso per la costruzione dell'Europa cristiana e moderna.

Identità Europea fin dal suo sorgere ha rivolto la massima attenzione ai Piccoli Stati Europei. Una realtà geopolitica e culturale che oggi è quantitativamente in crescita assieme alle richieste di autonomia e libererà di molti territori dell'UE; una realtà che è spesso stata capace di preservare in modo creativo ed efficace le proprie tradizioni ed identità, sia pure nel necessario dialogo con la dimensione sovranazionale dell'Unione Europea. Realtà statuali sovente antichissime, fortemente radicate nella propria identità culturale e spirituale, in cui il principio di Sussidiarietà si incarna con maggiore facilità in un rapporto fra Cittadini ed Autorità più semplice e diretto.

Da 17 anni *Identità Europea*, assieme ad una rete di altre Associazioni e Fondazioni europee, organizza una Università Estiva sull'Integrazione Europea nella più piccola Repubblica d'Europa, la millenaria Repubblica di San Marino di cui mi onoro di essere cittadino, fondata nel 4° secolo dopo Cristo da un Diacono dalmata, Marino, venuto dall'isola di Arbe.

Quando, assieme all'Ambasciatore del Montenegro presso la Santa Sede, Sua Eccellenza Anton Sbutèga che mi ha appena preceduto col suo intervento, abbiamo pensato per la prima volta al Progetto *Koiné Adriatica*, eravamo appunto a San Marino. Dalla cima del monte Titano, che ospita la parte medievale di San Marino – patrimonio mondiale dell'Unesco -, si vede il mare Adriatico a pochi chilometri. Si dice che dopo le grandi tempeste di vento che unificano da sempre le due sponde dell'Adriatico, dalla cima del monte Titano si veda a occhio nudo, lontano, al di là del mare una lunga linea scura: sono le coste della Dalmazia. Certamente, per esperienza personale posso garantirvi che da San Marino basta un buon cannocchiale per vedere questa terra balcanica.

Lo sguardo è una metafora efficace della nostra prossimità. Per millenni le nostre coste hanno vissuto non separate, ma unite dal mare Adriatico. Così dai tempi più remoti, noi abbiamo dimostrato quanto avesse ragione Fernand Braudel quando parlò del Mediterraneo come di un "continente liquido" che non separa, ma unisce. Le grandi stagioni che hanno costruito quel mosaico di preziose diversità che è l'Europa – e l'Europa storica è ben più grande dell'Unione Europea: noi montenegrini e sammarinesi siamo europei da almeno duemila anni prima della creazione dell'Unione Europea –

hanno usato la grande pianura liquida del Mare Adriatico per diffondersi, incontrare popoli e culture, metterli insieme e creare civiltà.

Così le *polis* greche, così la *civitas* e l'*Imperium* romani, così la Rivelazione Cristiana: le grandi Vie di Pellegrinaggio da e verso Gerusalemme, Roma, Costantinopoli, Santiago di Compostela, sono state tracciate da secoli di pellegrini, ignorando, o meglio integrando in una rete unitaria, la distinzione fra Vie di terra e Vie di mare.

Lungo le strade dei commerci e della fede, si è costruita nei secoli l'*Identità Europea*.

Un'identità plurale ma unita da fondamenta comuni che oggi, nel momento in cui l'Unione Europea, grazie alla propria crisi, si interroga sulle proprie radici e sul proprio futuro, torna ad essere una dimensione essenziale per ogni progetto mirante alla costruzione di un futuro migliore per il nostro continente.

Pochissimi giorni fa il Presidente dell'UE, Joao Barroso, per la prima volta da quando esistono le Istituzioni dell'Europa Unita ha chiesto direttamente aiuto agli intellettuali di tutto il continente per rispondere alla crisi economica con le armi della cultura e dell'identità, che siano capace di rinnovarsi integralmente, in continuità con la nostra millenaria tradizione greco-romana e cristiana.

Gli studiosi europei hanno oggi, quindi, una doppia responsabilità: se la corruzione moderna della cultura, ovvero l'ideologia, l'*hybris*, ha costruito tra XIX e XX secolo la crisi dell'Europa, oggi è sempre più chiaro che solamente da una rinnovata attenzione al nostro passato è possibile comprendere in modo più profondo la sfida dell'ora presente, e progettare il futuro delle prossime generazioni.

I Piccoli Stati Europei, forse, questa umiltà (*humilitas*: termine che significa nel suo etimo "vicinanza alla terra", concretezza) l'hanno sempre avuta.

Essi sono oggi, quindi, sorgenti di speranza per tutti.

Il Progetto *Koinè adriatica* nasce per riprendere in mano e riscoprire l'ampiezza e la profondità dei rapporti storici, economici, culturali e spirituali che nei secoli hanno costruito l'identità plurale delle nostre genti. Nasce da una collaborazione fra ricercatori e intellettuali, ma anche dall'energia dell'associazionismo culturale. Nasce dall'attenzione di due Piccoli Stati Europei come il Montenegro e San Marino, ma anche della regione Veneto, ove ancor oggi splende Venezia, centro promotore di cultura e civiltà che per secoli ha plasmato questo nostro mare, che non a caso a lungo è stato chiamato "Golfo di Venezia".

A San Marino, lo scorso 21 luglio, questo Progetto *Koinè adriatica* ha mosso i primi passi affrontando il tema "Il mare che unisce. La Koinè adriatica e la Koinè mediterranea" in una chiave essenzialmente geopolitica, gra-

zie ai Contributi dell'On. Antonella Mularoni, Ministro per gli Affari Esteri e Politici della Repubblica di San Marino, di S.E. Antun Sbutega, che ben conoscete, del Dott. Federico De Renzi, turcologo e geopolitico dell'Università di Roma, e del Dott. Alberto De Sanctis, Vincitore del premio di geopolitica "Antonio Sema" per il 2012. Ha moderato l'incontro il prof. Guglielmo Cevolun, giurista dell'Università di Gorizia.

Oggi, qui a Cattaro/Kotor, stiamo realizzando il secondo, essenziale passo di questo cammino. La ricchezza delle voci e l'organicità dei temi affrontati in questo Convegno, come il Programma ben illustra, devo confessare mi hanno profondamente colpito: sono nello stesso tempo un esempio ed uno stimolo per tutti noi, e la dimostrazione di come, per usare un proverbio italiano, "nelle botti piccole vi sia il vino buono", e di come i Piccoli Stati Europei oggi siano all'avanguardia, e non più nelle retrovie, dell'elaborazione culturale dell'Europa. Credo che il Volume che raccoglierà gli Atti di questo Convegno debba avere una rilevanza ed una diffusione perlomeno continentale, e sarà come una bussola per orientare i prossimi passi del nostro lavoro. A questo fine sono fin d'ora lieto di offrire la nostra massima collaborazione.

Devo per tutto ciò un ringraziamento particolare al professor Radoslav Raspopovic, Direttore dell'Istituto Storico del Montenegro, motore primo di questo Convegno, che mi conferma come nei Piccoli Stati abbiamo conservato l'arte di pensare in grande, e quindi mi fa felice.

I presenti, infine, possono prendere visione del Programma del Convegno di Venezia del prossimo 16 novembre sul tema "*Le ali del Leone. Spazi di civiltà e diffusione culturale nel Mediterraneo veneziano*", terzo passo del Progetto *Koiné Adriatica*, che così per quest'anno terminerà i suoi lavori.

Ovviamente *Koiné Adriatica* non finisce con il 2012. Al contrario. Abbiamo l'ambizione e la volontà di proseguire quest'opera di ricerca scientifica e nel contempo di educazione civile al di là di ogni presente difficoltà. Abbiamo fondate speranze di coinvolgere nella rete che si sta costituendo altre Università, altri Stati della *Koiné*.

Siamo sempre più persuasi che solamente grazie alla cultura l'Europa si solleverà da una crisi che è prima spirituale che economica. E grazie a Voi, alla Vostra amicizia ed attenzione, siamo certi che anche la Comunità scientifica del Montenegro vorrà continuare a ricoprire in Europa il ruolo che le spetta.

Sulle sponde delle Bocche di Cattaro, luogo sacro alla comune memoria, luogo di elevatissime memorie di identità e fedeltà, agli inizi del Terzo Millennio il nostro grande e comune passato dimostrerà di riuscire ad incontrare e fecondare il futuro dell'Europa tutta.

Vi ringrazio per l'attenzione.

ЧЛАНЦИ

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ*

AFFARI LEGALI VENEZIANI A CATTARO NEL XIV SECOLO

*ABSTRACT: Based on archival material, the author addresses the issue of the presence and possible influence of the Venetians on the legal and economic life of the 14th century Kotor. Special attention has been paid to their legal influence, overseas wholesale trade, healthcare and crafts in the city. The study has been divided into seven sections. The first two sections following the introduction examine the legal impact that the Venetian notaries performing this service in Kotor could have had on the creation of medieval Kotor statutory law. Since they were educated at Italian universities from which they had knowledge of the rules on the received Roman law and legal standards of notarial documents and their significance, it is important to examine the degree of this influence in terms of both normativity and application. The fourth section deals with the contribution of Venetian merchants to the economic power of the town, which was, among other things, based on the overseas wholesale trade with influential Venetian trading families, thanks to which Kotor was known as one of the most important ports in the east Adriatic. The fifth part features an analysis of numerous contracts shedding light on the private practice of Venetian doctors, notaries, and craftsmen and their contribution to life in general in the town. Section 6 deals with an analysis of litigations conducted in Kotor concerning failure to comply with contractual obligations to Venetians and explains them in the context of the application of *ius commune*, which was the legal basis for all statutory rights of the medieval communes in the Mediterranean.*

KEYWORDS: *The Statute of Kotor, 14th Century, Venetian merchants, notaries, doctors, *ius commune**

---

* Autorka je redovna profesorka na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore, Podgorica.

I Introduzione

La città di Cattaro, nel basso Medioevo, ha lasciato una documentazione archivistica estremamente nutrita e variegata. Gli archivi hanno un'importanza particolare nello studio della vita culturale, economica e giuridica della città e della sua popolazione, ma hanno un inestimabile valore anche per la ricerca relativa alle aree al di fuori dell'agglomerato urbano con cui la città ed i suoi abitanti intrattenevano intensi legami diplomatici, economici e commerciali. La città di Cattaro ebbe una forte espansione economica all'epoca del regno dei Nemanjici, di cui Cattaro fece parte dalla fine del XII fino alla metà del XIV secolo. Il commercio d'oltremare e, principalmente, quello che si sviluppava tra l'entroterra, la città e i centri costieri, su cui si basava il potere economico di Cattaro, raggiunsero l'apice nel XIII secolo. Sin dalla metà del XIV secolo, cominciò ad imporsi il predominio di altre città e di altri centri nei rapporti commerciali con Cattaro che segnò l'inizio della fine del prestigio commerciale dei cattarini nell'Adriatico meridionale¹.

I dati conservati nei libri notarili degli inizi del XIV secolo testimoniano che la città di Cattaro non attirava soltanto i numerosi commercianti, notai, medici ed artigiani provenienti da altre città della nostra costa e della provincia², bensì anche commercianti stranieri, alcuni dei quali trovarono fissa dimora nella città stessa. Tra quelli maggiormente presenti figurano sicuramente i commercianti veneziani che lasciarono una forte impronta sulla vita economica e globale della città.

L'obiettivo delle pagine del presente lavoro è quello di dimostrare, sulla base del materiale archivistico a disposizione, la presenza di commercianti, notai, medici ed artigiani veneziani nella città di Cattaro nella prima metà del XIV secolo, esponendo tutti i meccanismi giuridici della fiorente attività commerciale dei cattarini, nonché la loro applicazione nella vita quotidiana della città, dando, in tal modo, un nostro modesto contributo allo stu-

¹ N.Fejić, note supra 12, 17

² Esempi illustrativi circa la permanenza fissa o temporanea dei commercianti della provincia e delle città costiere a Cattaro furono fornite da celebri ricercatori degli archivi di Cattaro, tra cui I.Stjepčević, R.Kovijanić e B.Hrabak. Cfr. le opere: R.Kovijanić-I.Stjepčević, *Bar i Barani u kotorskim spomenicima XIV i XV vijeka*, Istorijски записи, 1973/XXVI, knj. XXX, n.3-4, p.219-232; Istorijски записи, 1974/XXVII, knj. XXX, n.1-2, p. 123-140; B.Hrabak, *Podgorički trgovci u kotorskim i dubrovačkim izvorima petnaestog, šesnaestog i sedamnaestog vijeka*, Istorijски записи, Titograd 1973, XXVI, knj. XXX, n.3-4, p.255-270. Anche vedi: R.Kovijanić, *Rudnici Srbije u kotorskim spomenicima XIV vijeka*, Nauka i prirodna, no.3, 1954.; R.Kovijanić, *Društveni život srednjovjekovnog Kotora*, Boka, Herceg Novi, 1960; R.Kovijanić- I.Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora (XIV- XVIII vijek)*, t.I-II, Cetinje 1957; R. Kovijanić, *Izumiranje kotorske vlastele*, Istorijски записи, XII, no.1-2, Cetinje, 1956.

dio di questo importante capitolo del passato economico e giuridico della Cattaro medievale.

II. Norme dello Statuto Cattaro medievale relativamente alle sue attività commerciali

Le prime notizie circa i legami commerciali tra la città di Cattaro e le città italiane dall'altra parte del mare risalgono alla fine del XII secolo³, benché sia chiaro che tali vincoli esistevano ancor prima, probabilmente dalla fine della prima crociata quando rifiorì il commercio dell'Italia con i paesi del Levante. Passare attraverso Cattaro e le altre città costiere, era la strada più breve per raggiungere il Mediterraneo orientale dall'Italia e, di conseguenza, è più che comprensibile che gli abitanti di queste città fossero attivamente coinvolti nel commercio lungo tale tratto di mare⁴.

I sempre più intensi rapporti commerciali imposero la necessità di garantire l'incolumità personale e dei beni dei commercianti, pertanto si rese necessario l'impegno delle città e delle autorità locali per dare corpo a efficaci norme giuridiche in merito.

³ K.Jiriček, *Die Romanem in den Städten Dalmatiens I*, Zeitschrift für Romanische Philologie, XXIV,1901, 47. Grazie alla mediazione del vescovo di Bari, nell'anno 1196, Costanza, consorte dell'imperatore Enrico VI, esentò i cattarini da due tributi municipali, ossia dall'ancoratico e dal plateatico che, invece, erano tenuti a pagare a Bari, riuscendo ad ottenere anche che fossero giudicati esclusivamente dal tribunale ecclesiastico di Bari. Cfr. I.Sindik, nota sopra, 70. Per verificare quali fossero i primi vincoli dei cittadini di Cattaro con la Serenissima, Cfr. K. Jiricek-J.Radonjic, *Istorija Srba*, Beograd, 1923, volume III, 3, 216; S.Čirković, *Istorija Crne Gore*, 2/I, 29-30.

⁴ Per dettagli circa la città di Ragusa e le altre città, Cfr. P.Rokai, *Dubrovnik i Ankonitanska marka u srednjem veku*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, vol. 37, 1995, 186; Vedi: C.Coulton, *The medievale scene*, 135-142, Cambridge 1960; Hoyt, R. S., *Europe in the middle Ages*, 125-153, Brace World, New York 1957; J. Lučić, *Pomorsko – trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII stoljeću*, Poljički zbornik 1968/6, 417-454; A. Cvitanić, *Srednjovjekovni Statut bračke komune*, Supetar 1968; A.Cvitanić, *Statut grada Splita*, Srednjovjekovno splitsko pravo, Split 1987; A. Cvitanić, A., *Pravno uređenje splitske komune po Statutu iz 1312. godine*, Split 1964; B. Hidness – P.Hirst, *Mode of pronouction and Social Foraction*, 176-197, London 1977; I.Imbert, *Histoire du droit prive*, Paris 1950; G.Zordan, *I vari aspetti della comunione familiare dei beni nella Venezia dei secoli XI e XII*, Studi Veneziani, vol VIII, Firenze 1966, 127-195; A.Beuec, *Statut zadarske komune iz 1305. godine*, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, II, Rijeka 1954; Bennett, M. Judith- Hollister, C.Warren, *Medieval Europe*, tenth edition, McGraw- Hill international edition, 2006; B. Krekić, *Priilog istoriji mletačko-balkanske trgovine druge polovine XIV vijeka*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XIII, 2, Novi Sad 1957; N. Vučković, *Srednjovjekovni statut grada Budve* (predgovor), Budva 1970; Ž.Bujuklić, nota sopra 26; L.Margetić, *Histrical et Adriatica raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Trieste 1983; K.Kostic, *Stara srpska industrija i trgovina*, Beograd 1904; F.Vialla, *Povijest srednjeg vijeka*, Zagreb 1874; A.Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, no.7, Kotor 1957.

Lo Statuto della città di Cattaro, che risale alla prima metà del XIV secolo, è costituito da due articoli che regolano tale materia. Il primo articolo, il 395, *De pignoribus data super nostra civitate*, varato nell'anno 1316, garantisce la tutela dei beni dei commercianti mediante la responsabilità collettiva del Comune – una prassi, questa, nota in quasi tutti i comuni medievali della costa. Una precisa disposizione stabiliva che, nel caso un abitante di Cattaro avesse contratto un debito con un cittadino straniero, si riteneva debitore qualsiasi cittadino di Cattaro o persino il Comune stesso⁵. L'articolo 396, *De ciue nostro pignorato extra ciuitatem nostra*, dello stesso anno, definiva la procedura che era necessario espletare qualora venisse arrestato un qualsiasi cittadino di Cattaro, al di fuori dalla giurisdizione della città, perché estinguesse il debito di un proprio concittadino. Qualora, in effetti, si fosse verificata una tale situazione per cui il commerciante straniero, per farsi pagare il debito da un cittadino di Cattaro, procedeva al fermo di un altro cittadino di Cattaro al di fuori dal territorio municipale, secondo la disposizione vigente, il debitore del credito conteso aveva l'obbligo di saldare immediatamente il debito, in modo da consentire il rilascio del concittadino⁶.

È evidente che, sia a Cattaro che in altre città della costa, c'erano casi di inosservanza delle norme statutarie che regolavano la restituzione dei debiti contratti con gli stranieri. Nelle fonti, sovente, quale modalità per il risarcimento dei danni nei rapporti commerciali, figurava l'uso della rappresaglia⁷ che, come conseguenza, portava alla rottura dei vincoli commerciali tra le città⁸. Pertanto, venivano ricercate soluzioni efficaci per evitare le even-

⁵ *Stat. Cath.*, nota sopra 18, cap.385, dell'anno 1316 (“...*Communitas teneatur preaeicipire illi, per quem fuissent data pignora, quod vadat, vel mittat ciuitatem illam, vel locum, infra certum terminum, et faciat cassare, et anulare ipsa pignora.*”)

⁶ *Stat. Cath.*, nota sopra 18, cap.396 (“...*ecce homo per quem dicebas te pignoras me, redde mihi res meas, et sic res suas querat sicut melius poterit, et ad aliud non teneatur ipse occasionatus, nisi tantum se praesentare.*”)

⁷ Sulla repressione e sulla sua attuazione nella Ragusa medievale e nelle altre città dalmate, Cfr. J. Danilovic, *Represalije u dubrovačkom pravu XII i XIII vijeka*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, VI/1972, 275-295; K. Vojinovic, *Sudsko ustrojstvo dubrovačke republike*, RAD, JAZU, 108, 1892, 157-168

⁸ La città di Cattaro, con un documento datato 16.XII 1257, regolò con Ragusa la questione dei diritti commerciali e delle agevolazioni di cui potevano beneficiare gli abitanti di una città su un territorio facente parte di un'altra. I diritti e i doveri erano reciproci ed identici. I cattarini, nella città di Ragusa, potevano acquistare e vendere liberamente allo stesso tasso doganale che i ragusei erano tenuti a pagare, e quest'ultimi godevano dello stesso diritto nella città di Cattaro. Cfr. l'opera di S. Ljubic, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol.I, Zagabria 1868, cap.CXVI, 89. La stessa questione venne affrontata, più esplicitamente, in un documento datato 5.V.1279; Cfr. *Monumenta spectantia*, vol.I, cap.CLXIX, 119; Dieci anni dopo la stipula del suddetto documento, nell'ottobre dell'anno 1288, ne venne stilato un altro che obbligava i cattarini a pagare ai ragusei alcuni debiti, pena il sequestro dei beni in possesso dei cattarini nella città di Ragusa. Inoltre, nessun commerciante veneziano,

tuali rappresaglie e per fare in modo che i commercianti si tutelassero a vicenda, ossia senza dover ricorrere a tali rimedi, stipulando appositi contratti in cui le parti contrattuali avevano parità di diritti e di doveri. Tutti i contratti dei cattarini con altre città, nel periodo della massima fioritura commerciale di Cattaro, nel XIII secolo, erano redatti in tal modo, quale espressione di una condizione paritaria tra la città di Cattaro e le altre. Il XIV secolo portò dei grandi cambiamenti in tal senso. Un esempio molto calzante in merito, è rappresentato dal contratto stipulato dalla città di Cattaro con la Serenissima, nell'anno 1335, in cui le condizioni relative alle attività commerciali venivano dettate dal potente alleato d'oltremare⁹.

III. Applicazione delle norme statutarie in ambito commerciale negli affari dei Veneziani a Cattaro nel XIV secolo

Stando alle fonti, sembra che i cattarini, nei rapporti commerciali con la Serenissima, non rispettassero le norme dello Statuto municipale della prima metà del XIV secolo. È molto interessante, in tal senso, un documento dell'archivio della Serenissima, datato 25 maggio 1332, in cui, tra le altre cose, si leggeva: “*in seguito al fatto che i commercianti veneziani non sono riusciti a farsi pagare alcuni debiti relativi ad una certa vendita di sale alla città di Cattaro, nel corso del mese di agosto dell'anno scorso, tramite il loro emissario, occorre intentare una causa contro il comune di Cattaro in modo da farsi pagare i crediti dal patrimonio del debitore*”. È interessante che, a favore di una tale delibera, votarono ventuno membri del consiglio comunale mentre nove scelsero di astenersi¹⁰.

né a Ragusa né a Venezia, poteva stipulare accordi con i commercianti di Cattaro, né poteva portare il proprio sale a Cattaro. Il documento venne inviato al Municipio di Cattaro dalla Serenissima dal momento che “*i veneti, quali amici dei propri amici, volevano tutelare Ragusa dalla città di Cattaro*”. A tal proposito, Cfr. *Monumenta spectantia*, vol.I cap. CCXXXVIII, 9.IX1288, 146. Delle frequenti fratture dei legami commerciali e delle repressioni che venivano attuate e che condussero alle guerre tra i cattarini e i ragusei nel XIV secolo, testimoniano numerosi dati negli archivi. Ne citiamo uno solo, relativo al Primo libro dei notai cattarini. Cfr. *SN I*, nota sopra 13, doc.398 del 26.IX anno 1327. In questo documento si legge che Toma Buganov, a suo nome e a nome dei suoi amici doganieri, Kime di Ulcinj e Grube di padre Paško, e Nikola Buće di Cattaro si rivolsero al Municipio, dichiarando che i ragusei avevano recato loro un danno pari a 14 mila perper dopo che le loro galee avevano saccheggiate imbarcazioni cattarine stracolme di sale. Dal documento emerge che i ragusei non avevano dato alcuna risposta alla lettera del comune di Cattaro e pertanto “il Municipio di Cattaro, al suono delle campane, si riunì per decidere la repressione contro i ragusei, dando facoltà, alla parte lesa, di ripagarsi dei danni con i beni dei ragusei nelle provincie della Slavonija e della Raska senza che nessuno dei cattarini potesse ostacolarli nell'azione.”

⁹ S.Ljubic, nota sopra 91, vol.I, 364, cap. DCXCVI, 30.IV.1335. Fonte: N.Fejić, nota sopra 12, *Kotorska*..., 17.

¹⁰ S.Ljubic, nota sopra 91, vol.I, 384, cap.DLXV, 26.V.1332 (“*..quod nostri mercatores possint*

In base a quanto riportato dai documenti del periodo seguente, i cattariani presero con moltissima serietà tale decisione delle autorità veneziane. Il comune di Cattaro, già a partire dal 6 luglio di quell'anno, varò una disposizione con cui ordinava *“ai giudici della città, nelle persone di Marin Golia, Gojsa Kalic e Tripun Buce, che all'atto del pagamento dei debiti ai commercianti veneziani, emettessero una sentenza a prescindere dallo Statuto della città”*¹¹. È chiaro che gli abitanti di Cattaro si trovarono in una posizione di forte disagio dal momento che dovettero rinunciare all'applicazione dei propri regolamenti, sui quali, del resto, si basava la loro autonomia giuridica nello stato serbo, a favore di un tale ordine emanato dai giudici che prevedevano pene severissime per l'inosservanza delle norme statutarie. Pertanto, in calce a tale documento, si legge che *“in seguito a quanto detto in merito ai suddetti giudici, nessuno poteva avanzare recriminazioni o andare a infastidirli in merito a ciò”*¹². Nel mese di agosto dello stesso anno, i giudici, in occasione della sentenza varata in una causa giudiziaria in ordine al pagamento di un debito a un commerciante veneziano, si appellarono alle conclusioni del Comune e della Giunta circa la riscossione dei debiti ai veneziani. Infatti, per la riscossione di un debito pari alla somma di 23,5 perper, che Stoja, del fu Nicola Galica, aveva contratto con il veneziano Frano Scarpazzi, fu querelata l'inquilina della casa del debitore, dal momento che la stessa vi ci risiedeva. Il tutore del debitore si offrì di effettuare il pagamento del corrispettivo dovuto chiedendo, però, che gli venisse rilasciato un certificato relativamente al diritto di gestire la casa fino all'atto della riscossione del corrispettivo stesso. I giudici, nell'emanare la sentenza, decisero che il pagamento del debito fosse eseguito secondo le modalità e le condizioni avanzate dal tutore del debitore, motivando tale decisione con il fatto che tale pagamento *“volentes et videntes, quod Venetis satisfierit, ut consilium et comune mandauerat”*¹³.

In ordine alla riscossione dei debiti ai commercianti veneziani, anche negli anni successivi, emersero delle difficoltà, e la città di Cattaro, a causa delle condizioni generali in cui versava, fu costretta a stipulare un oppor-

usque per totum mensem augusti proxime ire vel mittere suos procuratores sonum Catarum ad exigenda sua bona, remanente omnibus allis firmo processu...respondeatur amabaxiatoribus Catari..iustificando partem nostram ed aggravando suam,et dicendo quod stamus firmi).

¹¹ SN I, nota sopra 13, doc.1016 (*“dedimus in mandatis,quod pro solutione dictorum debitorum Venetorum preter statutum indicarent ipso non obseruato, quod faciente ssum posse satisfacere debita.supradicta. Qui iudices nostrum mandatum adimplere volentes ultra et preter statutum multis et iudicarunt..*).

¹² Id. (*“propter quod volumus,quod de cetero pro dictis iudicis ipsos iudices uel ipsorum aliquem aliquis non valeat modo aliquo perpetualiter molestare”*).

¹³ SN I, nota sopra 13, doc. 1036, 10.VIII 1332. Le vedove, entro il termine di 40 giorni dal decesso del consorte, avevano l'obbligo di compilare un inventario dei beni; in caso contrario, per l'eventuale debito dei figli nei confronti di un commerciante veneziano, veniva vincolato l'intero patrimonio fino alla riscossione definitiva del corrispettivo dovuto.

tuno accordo con la Serenissima, relativamente a tale questione. Il suddetto accordo, stipulato in data 30 aprile 1335, tra la Serenissima e la città di Cattaro, regolava, inanzitutto, le questioni del diritto alla riscossione del debito, stabilendo che, a Cattaro, avessero identico diritto di riscuotere i debiti sia i cittadini di Cattaro, forniti di un documento personale fornito loro dalla Serenissima, che gli stessi veneziani, fermo restando che i secondi potevano avvalersi della presente facoltà non soltanto in relazione ai contratti stipulati mediante un atto notarile, bensì anche in ordine ai debiti stipulati *sine carta*. Si precisava, inoltre, che, al fine di riscuotere i debiti, se in possesso del relativo certificato notarile, anche le madri si assumevano l'onere dei debiti dei propri figli, e i figli quello dei debiti dei propri fratelli qualora, in osservanza di una precisa procedura, non si fossero dissociati pubblicamente dagli atti compiuti. Qualora un soggetto si rifiutasse di assumersi l'onere dei debiti contratti a sua volta da suo fratello, era necessario che il medesimo, tramite annuncio pubblico, lo dichiarasse in piazza e lo notificasse nel registro notarile. Erano tenuti ad osservare lo stesso obbligo anche i membri delle società commerciali. Il comune di Cattaro si era assunto l'impegno di tenere reclusi il fratello o il socio fino alla riscossione del debito. Qualora i reclusi fossero titolari di beni in città o fuori la medesima, era obbligo dei giudici e dei funzionari municipali organizzare, nell'arco di un mese, la vendita dei beni all'asta, in modo da favorire il pagamento dei debiti ai commercianti veneziani. Il regnante serbo attestava ai veneziani il diritto alla multa per un ammontare pari a trecento perper qualora le autorità della città di Cattaro non si fossero attenute strettamente agli impegni assunti in ordine all'attuazione della procedura ed alla realizzazione della riscossione dei debiti ai commercianti veneziani. Nel Foro di Cattaro, venivano riservati due giorni alla settimana alla soluzione delle controversie dei veneziani: rispettivamente il lunedì e il sabato. Nell'eventualità che il debitore veneziano si trovasse sul territorio della Serbia, il giudice, su richiesta del veneziano interessato, lo citava a comparire a Cattaro entro e non oltre due mesi, per saldare il debito o, in caso contrario, per rispondere davanti al Tribunale di Cattaro. Qualora il moroso non avesse la possibilità di saldare il proprio debito, veniva bandito dalla città e dal Distretto di Cattaro nel quale non poteva più tornare, se non previo pagamento del debito contratto. Il Contratto stipulato aveva la durata di dieci anni ma prevedeva anche la possibilità di essere rescisso; in tal caso, si era tenuti ad informarne la parte in causa con un anno di anticipo, in modo da potersi ritirare in tempo dall'attività commerciale. A Marino di Cattaro, figlio di Filippo, in seguito all'inosservanza del contratto, su consenso delle due parti contrattuali, in nome del re serbo e del provveditore veneziano, fu fatta una multa pari a mille perper¹⁴. Il presente accordo tra

¹⁴ S.Ljubic, nota sopra 91, 464, cap. DCXCVI,30.IV1335 (...*in primis, quilibet Catharinus*

le autorità di Cattaro e quelle della Serenissima era fortemente a svantaggio dei cittadini di Cattaro.

Quale miglior esempio di quanto fosse forte la pressione esercitata dalla Serenissima nei confronti del comune di Cattaro, basta citare la parte relativa all'obbligo dei genitori di rispondere dei debiti dei propri figli che è in diretto contrasto con l'art. 305 dello Statuto di Cattaro. Tale articolo prescriveva un esplicito divieto ai creditori di poter procedere al sequestro dei beni dei genitori del debitore a titolo di riscossione dei debiti ossia del patrimonio del defunto padre del debitore ereditato dalla madre dello stesso e usufruirne quale *lektum*¹⁵. La presente disposizione dello Statuto non fu data ma, verosimilmente, stando ai documenti giuridico – notarili di cui disponiamo, venne emanata prima ancora della sottoscrizione del presente contratto. Del resto, veniva attuata nella prassi già dall'anno 1327, come testimonia una causa tra commercianti e artigiani locali¹⁶.

Relativamente all'applicazione della presente norma dello Statuto, in seguito, nel periodo precedente la sottoscrizione del contratto con i veneziani, si rinvengono dati relativi ai contenziosi giuridici¹⁷.

passit in Cataro cum carta veneti, sicut ipse Venetus, et sicut cum sua carta propria, mater non passit substrahere bona filiorum suorum. teneatur facere inventarium, quod si non fecerit. omnia bona totaliter obligata... item quod socii... fecesse cridari per riparium et scribi per notarum in quaterno... item quod socii... quod si fecerit cridari et scribi, se convictum. iudices. quilibet non observans dumtaxat, ut et dictum, penam tercentorum yperperorum incidat, domino Rascie applicadam videlicet lune et sabbati si aliquis sarisfaciendum dicto Veneto quod si debitor ille citatus fuerit et de bonis ipsius reperiri non posset, quod dictus debitor forbaniri debeat de Cataro et totius eius districtus donec integraliter suo creditori satisfecerit...).

¹⁵ Stat. Cath., nota sopra 18, cap. 305 („...factum vero patris, ipso patre vivente nullas possit pignorare pro aliquo debito filijs eius, similiter matre vivente, et lectum viri possidente nullas possit pignorare factum suum, vel viri sui pro aliquo debito filij vel filiorum eorum“.) Simile disposizione era riportata anche nel diritto di Budva, Statuto di Budva. Cons: Ž. Bujuklić, nota sopra 26, 128.

¹⁶ SN I, nota sopra 13, doc. 378, 01.VII.1327. Vi fu una contesa fra Medoje Sujic e l'orefice Radoje, con Mattia Tripocani in ordine al pagamento di un debito pari a 200 perper in moneta veneziana “per cartam notarii”. Non impugnando la richiesta del doc.re, il convenuto Matteo, dinanzi al tribunale, dichiara “di non essere nelle possibilità di venire ad onorare il dovuto e pertanto rimanda li doc.ri ad entrare in possesso dei suoi beni”. I doc.ri a tale proposta del convenuto rispondono di esser d'accordo “ma di non sapere quale fosse il patrimonio del convenuto del quale possono entrare in possesso, temendo che possano essere esclusi dall'eventuale entrata in possesso da parte della madre del convenuto”. Dopo il dibattito, il Tribunale emise una sentenza con cui “dispose il diritto dei doc.ri ad entrare in possesso dei beni del convenuto, a condizione che gli stessi si riservassero il diritto di farsi pagare diversamente il dovuto, nel caso fossero esclusi dal possesso dei beni”. Il convenuto in tal caso era obbligato a garantire che avrebbe onorato gli impegni entro il termine di 15 giorni. In caso contrario i doc.ri, ai sensi dei regolamenti statutari, si riservavano la facoltà di procedere al suo arresto.

¹⁷ Interessante fu la causa intentata il 30.VI.1332 a carico di Stana, vedova di Todor Kros, e

Nel compimento del presente contratto, proprio tenuto conto delle circostanze in cui era stato stipulato, non mancavano le difficoltà come si deduce dalla successiva corrispondenza e dai procedimenti avviati dalle autorità veneziane nei confronti dei cittadini di Cattaro. È più che logico che i cattarini non fossero così edotti nel compimento di quanto previsto dal contratto, benché lo avessero sottoscritto. Appena due anni dopo la sottoscrizione del contratto, nel 1337, le autorità veneziane inviarono all'ambasciatore della Serenissima nella città di Cattaro un monito relativo al fatto che i cattarini *“per contratto, si erano assunti un impegno nei confronti dei veneziani e che erano tenuti ad osservarlo, senza appellarsi, nelle dispute con le autorità veneziane, al re serbo in quanto non ritenuto soggetto in causa (nec sua excusatio de domino rege este rationabilis). Inoltre, veniva ribadito che, qualora i cattarini non dovessero procedere ai sensi di quanto indicato nelle disposizioni del contratto, in modo da restituire ai commercianti veneziani i loro beni, i veneziani stessi avrebbero dovuto tutelare da soli i propri sudditi dalle enormi e palesi ingiustizie che erano costretti a subire nel loro commercio con i cattarini”*¹⁸.

Tuttavia, il contratto, malgrado tutte le dispute, restava in vigore per tutti i dieci anni previsti. Alla scadenza del termine, nell'anno 1345, l'Imperatore Dusan lo prorogò per altri due anni motivando tale scelta col fatto che in tal modo si consentiva ai Veneziani di adempiere i propri debiti nei confronti della città di Cattaro¹⁹. Il Contratto venne prorogato ancora una volta, nell'anno 1348, molto probabilmente per ragioni di inadempienza dei debiti da parte dei veneziani nei confronti della città di Cattaro²⁰.

IV. Residenti Veneziani a Cattaro nel XIV secolo

I due registri giuridico – notarili, risalenti alla prima metà del XIV secolo, offrono numerosi dati riguardo alle diverse attività giuridiche private dei veneziani e dei cattarini in base ai quali si può risalire alle attività che svolgevano i veneziani a Cattaro, a quali negozi giuridici vi stipulava-

---

Nicola, fratello del fu maestro Tommasi in quanto Nicola era entrato nei vigneti di Stana *“dei quali lei è padrona fino alla morte”*. Nella richiesta contro il convenuto si legge: *“per qualsiasi controversia verso suo figlio si rivolga direttamente a lui, con l'obbligo di abbandonare immediatamente i suoi possedimenti”*. Tale citazione venne accolta dal tribunale che, in base ad essa, emanò la propria sentenza, confermando che la disposizione relativa alla non responsabilità dei genitori, rispetto ai debiti contratti dai loro figli commercianti, trovava applicazione quotidiana. *SN I*, nota sopra 13, doc. 106, 30.IV.1332.

¹⁸ S.Ljubic, nota sopra 91, vol.II, cap.16 (*...aliter oporteret nos providere et invenire remidum pro indemnitate et conservatione iurium dicit nostri fidelis in sic manifesto obliquo...*) Cons: N.Fejić, nota sopra 12, Isprave, 18.

¹⁹ S.Ljubic, nota sopra 91, vol.II, cap.278

²⁰ S.Ljubic, nota sopra 91, vol.III, cap.72

no e con quali effetti legali, a quali meccanismi di tutela giuridica utilizzassero prima che entrasse in vigore l'accordo dell'anno 1335 sulla riscossione dei debiti, ed inoltre alle modalità secondo cui veniva adempiuto l'accordo nella prassi.

A) Commercianti

Numerosi veneziani residenti nella città di Cattaro, nella prima metà del XIV secolo, svolgevano attività commerciale. Dati preziosi relativi alla loro presenza commerciale nella città di Cattaro si possono ricavare da un documento datato 24 febbraio 1332, che precisava che *“due grandi case commerciali veneziane a Cattaro, rispettivamente la Cabalani e la Quintavalli, con i loro numerosi rappresentanti, erano presenti in numerose attività per cui vennero onorati tutti gli impegni assunti nei loro confronti”*²¹. Alcune case commerciali erano specializzate nella fornitura di un solo tipo di merce. Per esempio, la casa commerciale incaricata del rifornimento del grano per il comune di Cattaro era la Perituzzi, il cui rappresentante a Cattaro era il commerciante fiorentino Gero Soderini²². Per l'impegno e l'importanza di cui godevano nella città, i più illustri furono Marco e Sergio Quintavalli con il figlio Nalo. In soli undici anni (1326–1337) Marco Quintavalli stipulò a Cattaro ben novanta negozi giuridici, dalle obbligazioni, alla stipula dei contratti su pegni, dote, doni, acquisto, vendite, fideiussioni, ipoteche, accordi commerciali con cattarini e stranieri²³, laddove Sergio Quintavalli e suo figlio, indicati nelle carte come *“Nal di Cattaro, figlio di Sergio Quintavalli”*, figurano in più di trenta documenti diversi, tra cui primeggiano soprattutto le obbligazioni²⁴. Nal ebbe fissa dimora a Cattaro dove sposò la cattarina Desa, sorella di Martola, del fu Petar Martolo. Il documento, redatto in data 25 ottobre 1326, attesta che il fratello di Desa aveva promesso a Nalo, a titolo di dote, la casa a Cattaro, stimata 350 perper di moneta veneziana e, inoltre, 650 perper di moneta veneziana e 78 sacchi di oro, alcune vesti ed una serva²⁵. Un documento redatto nello stesso giorno conferma la ricezione di una parte dei

²¹ *SN I*, nota sopra 13, doc. 941

²² *SN II*, nota sopra 13, doc. 358 (*..confitemur debere dare Georgio Soderini de Florentia nomine et pro parte societatis Perutiurum loci eiusdem stipulanti facta omni ratione grani*)

²³ *SN I*, nota sopra 13, doc. 2, 8, 9, 22, 27, 28, 73, 83, 89, 98, 111, 133, 162, 181, 182, 226, 398, 406, 457, 458, 459, 461, 464, 465, 502, 555, 558, 567, 570, 580, 587, 588, 594, 604, 615, 679, 721, 729, 730, 765, 766, 789, 790, 791, 794, 833, 871, 886, 888, 889, 891, 893, 894, 896, 897, 898, 899, 941, 984, 1015, 1024, 1044, 1079; *SN II*, nota sopra 13, doc. 61, 71, 86, 411, 1042, 1137, 1718

²⁴ *SN I*, nota sopra 13, doc. 37, 44, 45, 86, 100, 149, 150, 199, 200, 201, 203, 336, 339, 33, 370, 371, 512, 621, 631, 778, 863, 890, 943, 969, 971, 982, 1054, 1125, 1250

²⁵ *SN I*, nota sopra 13, doc. 149.

beni a titolo di dote, sottolineando l'obbligo del fratello di Desa di assolvere agli impegni pecuniari assuntisi e dare i beni dotali promessi entro e non oltre tre anni²⁶. Sergio Quintavalli morì poco dopo il matrimonio del figlio, come attestato da un documento datato 15.08.1330 in cui, a titolo di mutuan-te, veniva indicato Nal, figlio del fu Sergio, commerciante²⁷. Nal era, inoltre, tra i quindici cittadini più facoltosi di Cattaro. Insieme ad essi, il 25 gennaio del 1332, prestò al comune di Cattaro 650 perper per sei mesi dal giorno della stipula del contratto con gli interessi pari al 10%²⁸. Viveva in quella parte della città abitata dai patrizi di Cattaro in cui si trovavano le strutture municipali ed ecclesiastiche più importanti della città²⁹.

B) Artigiani

I cittadini veneziani, a Cattaro, trovavano dimora e lavoro presso gli illustri orefici cattarini. Fu così che, il 2 ottobre del 1332, Donato, figlio di Nicola Veneziano, trovò lavoro presso l'orefice Savino per un anno, con una retribuzione di trenta perper oltre al vitto. Inoltre, raggiunsero un accordo secondo cui, nell'eventualità che Savino dovesse partire per la Serbia, Donato avrebbe usufruito della facoltà di seguirlo ricompensato del vitto e di una retribuzione annua pari a 40 perper pagabili in rate mensili³⁰. Presso l'orefice Savino, trovò lavoro anche il veneziano Nascimbene. In un documento datato 27 settembre 1303, quest'ultimo si impegnava a non prestare servizio presso nessun altro orefice nella città di Cattaro, se non da Savino e a non andarsene in Serbia al seguito di nessun altro orefice cattarino³¹. Un atto stilato in precedenza e, di comune accordo poi depennato, relativamente al fatto che Nascimbene si impegnava a lavorare presso Savino per la durata di due anni in cambio di una retribuzione da erogare in due rate mensili, di cui la prima per un ammontare pari a 24 perper per il primo anno e a 34 perper per il secondo, con questo successivo accordo venne di fatto accettato³². A Cattaro era famoso anche il maestro orefice Mate de Ripa di Venezia. Presso di lui, il 12 gennaio del 1337, venne impiegato, da apprendista e per la durata di

²⁶ *SN I*, nota sopra 13, doc.150.

²⁷ *SN I*, nota sopra 13, doc.621.

²⁸ *SN I*, nota sopra 13, doc.890 (...*et Nale Sergii Cantaualli sexcentos perperos denariorum venetorum grossarum, quos obligamur ets restituere per totum mensem iulii proxime ventorum.*..).

²⁹ *SN I*, nota sopra 13, doc.1125 (...*episcopus noster Catharensis pro maiori sue domus honestate duas portas..inter dictam domum suam et domum Nale Sergii Cantauelli.*..).

³⁰ *SN I*, nota sopra 13, doc. 117.

³¹ *SN I*, nota sopra 13, doc. 450, 27.IX 1333.

³² *SN I*, nota sopra 13, doc. 400 (...*Nascien bene et magister Sauinus concordarunt ad inuicem quod dicta carta cancellaretur.*..).

un anno, lo straniero Padeanus del fu maestro Marchesi, orefice di Padova. Aveva uno stipendio di venticinque perper oltre al vitto. In caso di inadempienza degli impegni contrattuali, era prevista una forte penale che risultava pari ad un terzo della sua retribuzione di apprendista³³.

Gli orefici intrapresero diverse attività giuridiche, facendosi per lo più mutuanti e garanti di somme di denaro estrapertamente alte; cosa che coincideva perfettamente con l'ambiente artigianale e commerciale della Cattaro medievale a conferma che, in realtà, la città era in mano ai commercianti che la gestivano insieme ad abbienti artigiani che, economicamente, erano loro pari e persino li superavano. Così, ad esempio, per esercitare il diritto alla dotazione integrativa della somma pecuniaria pari a ottanta perper sul veneziano Jacobello Bolani, l'orefice friulano Raden si rivolse al Tribunale il 25 agosto del 1332. Secondo quanto stabilito dalla sentenza del tribunale, relativamente al presente contenzioso, l'orefice esercitò il suo diritto entro il termine di 15 giorni³⁴.

A Cattaro, oltre agli artigiani e ai commercianti del luogo, svolgevano attività artigianali legate alla lavorazione delle pelli e della loro messa in commercio, anche dagli stranieri provenienti dall'Albania del nord e da Venezia. I dati, relativi all'attività dei suddetti artigiani, dimostrano che, a Cattaro, nel periodo in oggetto, la lavorazione delle pelli era un'attività lucrosa, nonché una straordinaria fonte di guadagno. La pelle non lavorata serviva quale mezzo di pagamento oppure come pegno per assolvere a un debito - attività in cui primeggiavano gli albanesi e i commercianti veneziani. A modo d'esempio, citiamo il caso dell'illustre commerciante Dukagvin di Scutari che, per assolvere a un debito pari a 121 perper, il 28 ottobre 1336, stipulò un contratto di pegno col creditore veneziano Cannino Jurjevi, dando, in garanzia, 414 capretti e pelli di montone. Qualora, entro i termini previsti, il debito non fosse stato saldato, il creditore avrebbe potuto avvalersi del diritto di vendita delle pelli "*ad omnem risicum ed fortunam*" del debitore; inoltre, in caso di eventuale disavanzo, poteva, altresì, richiedere al debitore un pagamento addizionale pari all'ammontare del credito³⁵.

I cittadini della Serenissima investivano denaro per incentivare tali attività e per acquisire ulteriori guadagni. In questo senso, è estremamente esemplificativo un contratto societario risalente al mese di ottobre dell'anno 1335, stipulato tra i pellicciai Petar del Friuli Venezia Giulia, figlio del fu

³³ SN I, nota sopra 13, doc. 1416 ("*Ego Paduanus condam magistri Marchesii, aurificis de Padua, loco me eum magistro matheo de Ripa Venetis aurifice ad seruendum sibi fideliter in arte sua predicta....*").

³⁴ SN I, nota sopra 13, doc. 1020 ("*sententialiter diximus, quod hinc ad quindicim dies proxime venturos predictam pecuniam eidem Raden integre debeat persoluisse...*").

³⁵ SN I, nota sopra 13, doc. 1338.

Giacobino di Reggio, e il claudicante Marin di Graz, entrambi cittadini di Cattaro, con Golioso del fu Mate ed Egidio del fu maestro Mucolo Gentili di Auxima, in cui i primi si assumevano l'impegno di gestire un'attività di pellicciai nella città di Cattaro in società con i secondi. Golioso ed Egidio, come quota societaria, versarono ai pellicciai settantacinque perper in moneta veneziana quale utile, in modo che i due terzi dei guadagni e delle perdite andassero a loro, laddove un terzo spettava agli altri due soci. Il resoconto delle attività svolte veniva presentato una volta ogni sei mesi, pur potendo beneficiare di tale diritto anche prima, su eventuale richiesta di una delle parti societarie³⁶. L'attività legata alla lavorazione delle pelli era molto apprezzata a Cattaro, come testimonia il dato per cui, nella prima metà del XIV secolo, la formazione degli apprendisti del mestiere di filigranieri e carpentieri veniva destinata in egual misura allo stesso numero di persone³⁷. Nella città di Cattaro stimati artigiani erano anche i fabbri ferrai della Serenissima tra cui il più noto era Giulio del fu Signor Bonavicina di Padova³⁸.

C) Notai e Medici

Nella prima metà del XIV secolo, a Cattaro, risiedevano e svolgevano attività, presso importanti enti municipalizzati, medici e notai veneziani. Vi trovavano dimora fissa convolvendo a giuste nozze con donne cattarine. Si trattava di donne di solito provenienti dall'entroterra della provincia di Cattaro, che essi assumevano prima come donne di servizio³⁹ per poi prenderle in moglie⁴⁰. I figli nati da questi matrimoni rimanevano a vivere per sempre nella città⁴¹. Le figlie femmine andavano a sposarsi anche fuori Cattaro, nelle città vicine come Budva, Ragusa o Zara⁴². Al di là del loro impegno professionale di notai e di medici, attività per le quali ricevevano uno stipendio fisso dal comune⁴³, la loro presenza si rivelò molto significativa anche in diverse transazioni d'affari con i singoli commercianti e con altri imprenditori stranieri e locali di Cattaro. Un buon esempio lo rappresentò il medico Albertino di Venezia che sovente si faceva garante dei commercianti venezia-

³⁶ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1233.

³⁷ *SN I*, nota sopra 13, doc.698 (25.VII.1331) e 786 (30.X.1331).

³⁸ *SN II*, nota sopra 13, vol.II, doc. 1215.

³⁹ *SN I*, nota sopra 13,doc.71.

⁴⁰ *SN I*, nota sopra 13, doc. 951.

⁴¹ *SN I*, nota sopra 13, doc.212, 213, 227, 118, 239, 343, 379, 510, 602, 1174; *SN II*, nota sopra 13, doc. 113, 1387, 1395, 1412, 169.

⁴² *SN I*, nota sopra 13, doc.212, 213.

⁴³ *SN I*, nota sopra 13, doc.1174. La quietanza redatta il 18.02.1335 certifica che Petar Valens di Roma, medico civico ricevette dal comune di Cattaro l'intera retribuzione per i sei mesi di servizio reso.

ni nella riscossione dei loro debiti per la popolazione locale. Fu proprio lui che dovette pagare al veneziano Marco Bono della Serenissima un debito contratto dai cattarini Nicola Buce, Sergej e Mate di Trufun del fu Jakov. Marco Bono di Venezia, a sua volta, riuscì a farsi risarcire i due terzi del debito in favore di Alberto, come risulta da una ricevuta del 25 agosto del 1335⁴⁴. Spesso si verificava anche che, in occasione della riscossione dei debiti dalla gente del posto, Alberto stesso diventasse proprietario di beni immobili, dal momento che non era possibile farsi pagare diversamente la somma dovuta⁴⁵. A giudicare dai documenti, sembra che Alberto si industriasse in diversi modi nel cercare di farsi pagare i debiti.

Di solito, il debito passava ai familiari del debitore mediante cessione – cosa che per lo stesso Alberto risultava essere la soluzione più opportuna e, nella prassi, più efficace. Fu così che fu trasferito il credito di cinquanta perper contratto da Nicola Catena con i veneziani Alberto e Ivano, al fratello Petar, che onorò gli impegni di Nicola⁴⁶. Alberto si fece procuratore anche in occasione della riscossione dei debiti della vedova del commerciante Marco Bono⁴⁷, realizzando, inoltre, diversi negozi giuridici a proprio beneficio - per lo più prestiti - che riusciva, seppur raramente, a farsi pagare tempestivamente dai debitori⁴⁸. A Cattaro, nella prima metà del XIV secolo, prestava servizio anche il medico veneziano Francesco che però, a differenza del suo predecessore, non si distinse particolarmente per la sua abilità nelle transazioni d'affari. Da quanto attestato da un documento del 10 dicembre del 1326, sembra che, in tale attività, fosse molto più abile suo cognato Benko che commerciava in argento⁴⁹. La stessa cosa vale anche per Pietro Valensa, medico di Roma, che rimase per sei mesi nell'amministrazione municipale⁵⁰, e per il medico Guglielmo di Padova⁵¹.

I notai cattarini, nella prima metà del XIV secolo, furono piuttosto attivi nella vita economica della città. Non vi era alcuna distinzione tra notai locali e notai stranieri. Il cattarino Petar, di padre Vito, ed il veneziano Filippo di Osimo, insieme a Pietro di Savino di Milano vengono spesso citati nei documenti notarili⁵². Questi, anche grazie alle maggiori possibilità

⁴⁴ *SN II*, nota sopra 13, doc. 113.

⁴⁵ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1698; *SN I*, nota sopra 13, doc. 379, 510, 602.

⁴⁶ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1412.

⁴⁷ *SN II*, nota sopra 13, vol. II, doc. 1387, 1395.

⁴⁸ *SN II*, nota sopra 13, doc. 118, 239.

⁴⁹ *SN I*, nota sopra 13, doc. 227 (“*Quam spero habere cum Bence, genero Francisci speciarum de Venetis, quod ipse pale vice et nomine meo. quourdecim libras argenti*”).

⁵⁰ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1174.

⁵¹ *SN II*, nota sopra 13, doc. 449.

⁵² Cfr. *SN I*, nota sopra 13, doc. 161, 205, 472, 618, 1173, 1262, 1302, 1310, 1311, 1324; *SN II*, nota sopra 13, doc. 896, 1059, 1081, 1284, 1682 e molti altri.

finanziarie di cui disponevano, si facevano mutuanti di notevoli somme pecunarie da destinare al commercio all'ingrosso d'oltremare. Ingenti somme pecunarie (oltre 200 e fino a 500 perper) testimoniano la posizione dei notai cattarini e il ruolo di cui godevano in base alla loro ricchezza nella città nel XIV secolo. I mutuanti erano per lo più commercianti del posto⁵³, anche se, dai documenti, risulta che in buona parte si trattava di ragusini o di abitanti delle città dell'Albania meridionale⁵⁴. È interessante sottolineare l'esistenza di uno strumento notarile in cui il giudice della città, il ben noto patrizio cattarino Marin Meksa, figura insieme a Miko Buce, quale mutuante di una somma pari a 384 perper in moneta veneziana, prestatagli dal veneziano Rimbaldi Bono⁵⁵. In alcuni contratti, venivano coinvolti in queste attività anche i familiari del notaio, per parte paterna, di secondo e terzo grado di parentela⁵⁶. In taluni casi si entrava in possesso degli immobili del debitore, dal momento che questi non aveva assolto agli impegni assuntisi. A tal proposito, per esempio, Egidio, nipote del notaio Filippo di Osimo, il 20 agosto del 1336, ricevette, da Tripun del fu Martola Lecchi, su decisione del tribunale, otto quadragnole di cento ceppi di vite ciascuna, a Tivat, in seguito al fatto che il debitore, il suddetto Martola, non aveva assolto, entro i termini stabiliti, il debito che aveva contratto e che risultava pari a 265,6 perper. Egidio ricevette il doppio della somma a lui spettante, dal momento che nel presente contenzioso venne applicata la norma dello Statuto che prevedeva una sentenza penale in contumacia. Un querelato, infatti, viene condannato secondo tali modalità se non risponde a tempo debito alla citazione in giudizio e se non rispetta il divieto giudiziario relativo all'espatrio dalla città nel caso di una causa in cui è legittimato passivamente⁵⁷. Nel mese di febbraio dell'anno seguente, Egidio, sempre in base ad una sentenza del tribunale, entrò in possesso di tutti i beni sia mobili che immobili di Tripun del fu Grgrur Belazi. Con un documento notarile stipulato il 24 febbraio del 1337, lui stesso trasferì questo suo diritto a Petar Katenin, noto commerciante cattarino, nonché uno dei più facoltosi cattarini della prima metà del XIV secolo⁵⁸.

⁵³ SN I, nota sopra 13, doc.1262, 1311.

⁵⁴ SN I, nota sopra 13, doc.618.

⁵⁵ SN II, nota sopra 13, doc.1063 (*“Nos Pascalis Bartholi et Marinus Mesche, iurati iudices, testamur aperte, quod Micho Buchie et ego Marinus predictus cum eo confessi sumus nos debere dare Rombaldo Bono de Venetiis, trecentos et octuagintaquatuor denariorum venetorum grossarum, quos obligor sibi..”*).

⁵⁶ SN II, nota sopra 13, doc. 1284, 1628.

⁵⁷ SN II, nota sopra 13, doc. 1059 (*“secundum formam statuti posuimus pro duplo octuaginta perperorum..extimatus per extimatores datos per curiam,dicentes per senentiam secundum formam statuti contrauitationis per contumatiam..”*).

⁵⁸ SN II, nota sopra 13, doc. 1081.

V. Affari legali Veneziani a Cattaro nel secolo XIV

Di tutti i documenti rogati nella prima metà del XIV secolo tra i cattarini e i veneziani, certamente i più numerosi sono quelli relativi ai contratti sulla circolazione delle merci di largo consumo e ai contratti del commercio di sale all'ingrosso, metalli, grano, pellame, vino e legname. Ad essi seguono i contenziosi in ordine alla realizzazione di impegni contrattuali, obbligazioni astratte o quietanze relative al debito pagato.

L'elevato numero di contratti di questo tipo e le modalità di garanzia legale del loro adempimento ci confermano che, nella Cattaro del XIV secolo, era piuttosto forte l'influenza del diritto vigente nelle città lungo le coste del Mediterraneo e furono proprio i meccanismi giuridici applicati in queste città a dare sicurezza a tutti i commercianti stranieri, all'atto della stipula dei contratti d'affari con i cattarini. Ma, come abbiamo già sottolineato all'inizio del nostro lavoro, tale presenza, relativa alla riscossione dei debiti, fino alla prima metà del XIV secolo, fu, in buona parte, soltanto formale, il che fece sì che i veneziani stipulassero appositi contratti con il comune di Cattaro in modo da garantirsi una più sicura riscossione dei propri debiti, sia che si trattasse di debiti contratti dal Comune che di debiti contratti dal singolo.

Nelle transazioni commerciali con i veneziani veniva spesso fatto il nome del Comune di Cattaro⁵⁹. Fino all'anno 1335, si registrano diversi documenti da cui emerge che il comune aveva regolarmente rispettato i propri impegni nei confronti dei veneziani⁶⁰. Molto più numerosi risultano quei documenti in cui si certificava l'impossibilità da parte del Comune di adempiere ad un debito o ai debiti derivati da difficoltà finanziarie; in questi casi, veniva proposta una soluzione in ordine alla riscossione dei crediti per mezzo di una garanzia solidale da parte dei cittadini facoltosi di Cattaro per saldare il debito e, molto spesso, si procedeva anche al pagamento diretto del debito stesso.

Così, i giudici della città e i gabellieri comunali, il 21 ottobre del 1334, rilasciarono una ricevuta al fiorentino Bernardo Catani per cui, entro il termine di due mesi, sarebbe stato pagato il debito per un ammontare pari a 210 zecchini d'oro, con la clausola che, in caso di inadempienza degli oneri assunti, si sarebbe proceduto ad un calcolo degli interessi pari al 20% annui fino alla definitiva riscossione della somma dovuta da parte del creditore⁶¹. A questo, segue un documento notarile, datato lo stesso giorno, secondo cui i

⁵⁹ *SN II*, nota sopra 13, doc. 55, 611, 612, 1106, 1530, 169, 1646, 1021, 1668; *SN I*, nota sopra 13, doc. 736, 890, 302, 377, 867.

⁶⁰ *SN I*, nota sopra 13, doc. 302; *SN II*, nota sopra 13, doc. 1530.

⁶¹ *SN II*, nota sopra 13, doc. 611.

dieci cattarini più facoltosi si assumevano l'impegno di farsi garanti ai debitori del precedente contratto, in caso di un qualsiasi danno che potesse risultare dalla realizzazione degli oneri assunti dal comune⁶². Nel mese di gennaio dell'anno 1332, il Comune, dagli illustri cittadini di Cattaro, per saldare i suoi debiti, si fece persino prestare 600 perper, ad un interesse pari al 10%, da restituire entro sei mesi, lasciando loro, a titolo di pegno, la gestione della dogana della città con tutti i suoi introiti. A tale contratto nessuno poteva muovere obiezioni in quanto, in caso contrario, sarebbe stato tenuto a pagare sia al Re che ai creditori la somma di cinquecento perper di multa. Condizioni contrattuali così rigorose per il Comune di Cattaro, ci fanno pensare ad una posizione di forte disagio e di estrema gravità sia per la sopravvivenza che per il funzionamento degli uffici municipali all'inizio dell'anno 1332⁶³. In determinati casi, congiunture finanziarie permettendo, il comune assumeva un atteggiamento patrocinate verso i propri cittadini, pertanto, nei casi in cui incombeva una minaccia per la città dovuta all'inadempienza dei debiti da parte dei singoli, si faceva garante di tale inadempienza, come testimonia un documento piuttosto articolato risalente all'anno 1327. Il debito di Marco Baldo di 220 perper che il medesimo aveva contratto con i commercianti veneziani, fu saldato dal Comune, immediatamente dopo aver ricevuto un reclamo in forma scritta dal doge veneziano, datato 10 agosto 1327⁶⁴.

A dispetto dell'esempio citato, in un'ottica generale, relativamente alla documentazione utilizzata, si può sostenere che il numero dei documenti che confermano l'adempienza tempestiva degli oneri assuntisi dai debitori non è trascurabile⁶⁵. Dei settantacinque contratti stipulati da parte dei commercianti stranieri e registrati nel primo albo notarile⁶⁶, trentacinque furono adempiuti a tempo debito, come testimoniano i relativi documenti adeguatamente rogati⁶⁷. I pagamenti di solito venivano fatti di persona, benché, nella prassi quotidiana, fosse ricorrente il pagamento per conto terzi.

Per esempio, il 29 febbraio del 1336, Tripun Buce di Cattaro, a nome di suo cognato, pagò al veneziano Riboldi Bono, un debito che, in base al documento notarile, era pari a 295,5 perper⁶⁸. Nella pratica erano frequenti

⁶² *SN II*, nota sopra 13, doc. 662.

⁶³ *SN II*, nota sopra 13, doc. 890.

⁶⁴ *SN II*, nota sopra 13, doc. 337.

⁶⁵ *SN II*, nota sopra 13, doc. 613.

⁶⁶ *SN II*, nota sopra 13, doc. 8, 19, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 45, 46, 70, 73, 77, 78, 80, 88, 89, 90, 98, 100, 105, 108, 111, 120, 121, 128, 133, 150, 157, 158, 162, 163, 181, 182, 183, 196, 199, 200, 203, 218, 226, 235, 303, 320, 468, 565, 566, 567, 570, 573, 587, 588, 591, 593, 594, 603, 604, 605, 609, 611, 613, 615, 640, 647, 650, 656, 696, 701, 721, 723, 725.

⁶⁷ *SN I*, nota sopra 13, doc. 9, 23, 25, 26, 83, 96, 118, 208, 239, 240, 274, 336, 370, 456, 462, 464, 465, 554, 557, 558, 636.

⁶⁸ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1594 ("...a Triphone Buchie de Catharo soluendi nomine et pro parte Gradislai Gonni, generi sui, perperos ducentos et nonaginta cum dimidio denariorum..").

anche i casi di pagamento dei debiti per mezzo di un procuratore del debitore. Dei succitati pagamenti, dieci di loro venivano effettuati per mezzo del procuratore designato⁶⁹. Per procura venne saldato anche il debito dei commercianti cattarini Benada, alla vedova di Marco Boni di Venezia⁷⁰ ed insieme a lei anche ad altri commercianti veneti⁷¹. Gli impegni contrattuali venivano regolarmente assolti, sia di persona che mediante un procuratore, anche dai commercianti stranieri a Cattaro, nelle reciproche transazioni d'affari⁷². Quando si tratta dei veneziani, si ha notizia, in alcuni casi, anche di un rifiuto di tale atteggiamento. Per esempio, per riscuotere un debito dal veneziano Nicoletto Nigro, in data 2 giugno 1332, il veneto Jacobello, figlio del defunto Besanti Marzio, incaricò due dei suoi concittadini veneziani⁷³.

VI. Garanzia di pagamento del debito

Quale garanzia per il saldo dei crediti, i commercianti veneziani, tra di loro e con i cittadini di Cattaro, utilizzavano sistemi di garanzie, personali e reali, spesso combinate con una penale contrattuale. Quale oggetto di pegno la gente del posto, di solito, impegnava i propri beni immobili, case o terreni che, per lo più, erano vigneti o campi di grano. I commercianti stranieri impegnavano i loro mezzi di trasporto, come attestato da un documento che risale al 28 marzo 1335 in cui Bratoslav, figlio di Luca Celsi di Molfetta, per garantirsi la sicura consegna di mille barili di olio al porto di destinazione, diede in pegno a Leonardo, figlio di Donato Barache di Treni, un'imbarcazione ormeggiata nel porto di Cattaro⁷⁴.

Quale mezzo di garanzia personale di adempienza dei debiti, i veneti si servivano, per lo più, dell'avallo, nel caso si trattasse di singoli, e della penale contrattuale nel caso si trattasse del Comune di Cattaro. Nella prassi, si arrivava alla realizzazione degli avalli contrattuali in ordine ai quali sono conservati documenti che confermano il pagamento dei debiti attraverso un garante, oppure mediante il ricorso ad un contenzioso tra il garante e il debitore circa il risarcimento del versamento effettuato. Ed è così che, in un documento datato 10 agosto 1332, si legge che il veneto Jacobello Bellogello esigeva da Frano Vaklese il pagamento di 26 perper in quanto garante del cattarino Sisoja. Il garante era disposto a pagare la somma dovuta. Il tribunale gli suggerì di intentare una causa al debitore principale per farsi risarcire

⁶⁹ *SN I*, nota sopra 13, doc.671, 675, 679, 700, 722, 729, 731, 735, 766, 770.

⁷⁰ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1387, 1395.

⁷¹ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1024,1023.

⁷² *SN II*, nota sopra 13, doc.1331; *SN I*, nota sopra 13, doc.892, 899, 900, 219, 250, 824, 943, 343, 315, 321, 1216 .

⁷³ *SN I*, nota sopra 13, doc. 655.

⁷⁴ *SN I*, nota sopra 13, doc.1219.

della somma versata⁷⁵. L'orefice Radin del Friuli Venezia Giulia, il 25 agosto del 1332, richiese al suddetto veneziano Jacobello Bellogello, quale garante di Marina Siraqui, ottanta perper per saldare un debito contratto dalla medesima. Il tribunale obbligò il garante a saldare il dovuto entro il termine di quindici giorni dal giorno in cui si era tenuto il processo⁷⁶. Per esigere il rimborso dell'avallo, ci fu una disputa tra i commercianti veneziani Nicola Bellogello e Filippo de Mulino e il cattarino Tripo Guso. Filippo si era fatto garante di Guso pagando il debito a Nicola. Questi, a sua volta, chiese che a Filippo fosse versata la merce in possesso del debitore e di suo cognato e che era depositata presso il magazziniere Petar Gostov. Il tribunale ordinò a Petar di adempiere gli obblighi nei confronti di Filippo, cosa che lui fece. Per farsi risarcire dei soldi, Petar intentò una causa contro Guso.⁷⁷ I debitori non sempre avevano la possibilità di rimborsare il garante di quanto dovuto, pertanto, molto spesso, il garante si vedeva costretto a farsi risarcire mediante la vendita dei beni immobili del debitore o entrandone in possesso *in toto*. Tale caso viene menzionato in un documento che risale al 10 aprile 1333, quando il cattarino Ivan Dabronov, in qualità di garante del veneziano Marco Quintavalle per un debito pari a duecentocinquanta perper, entrò in possesso dei beni di Ruza, vedova di Marco Gakulan e dei suoi figli⁷⁸.

Le penali contrattuali, nelle transazioni commerciali tra il Comune di Cattaro e i commercianti veneti, in quel periodo erano all'ordine del giorno, soprattutto relativamente a tutte le attività che avevano per oggetto la vendita della merce all'ingrosso. A tal proposito, non veniva fatta alcuna eccezione, neanche nel caso in cui si trattasse del Comune di Cattaro. Le multe erano fisse e variavano dai 200 ai 500 perper anche se, secondo quanto si legge nei documenti, il mezzo di garanzia personale pare fosse il più sicuro, dal momento che, nei documenti del periodo in oggetto, se non in un unico caso, non ci sono notizie circa la loro applicazione⁷⁹.

Numerosi sono anche i documenti risalenti alla prima metà del XIV secolo che attestano l'utilizzo di una garanzia reale per l'adempimento degli oneri contrattuali⁸⁰. A titolo di oggetto di pegno, nelle città, venivano soprattutto impiegate le case e i terreni coltivabili della periferia urbana. Come attestato dai documenti, furono molti i veneti che riscuotevano i pegni venendo in possesso di beni immobili nella città di Cattaro, proprio in seguito all'im-

⁷⁵ *SN I*, nota sopra 13, doc.1043.

⁷⁶ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1020.

⁷⁷ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1075.

⁷⁸ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1079.

⁷⁹ *SN I*, nota sopra 13, 1027.

⁸⁰ *SN I*, nota sopra 13, doc.379, 383, 500, 502, 509, 510, 512, 532, 548, 602, 979, 765, 406, 447, 448, 449, 450, 451, 973, 984, 987, 1015, 1037, 1042, 1044, 1219, 686, 939, 1047, 1059, 923; *SN II*, nota sopra 13, doc.88, 89, 90, 1096, e molti altri.

possibilità del debitore di assolvere l'onere contrattuale. Alcuni documenti attestano l'entrata in possesso del creditore dei beni immobili per il doppio dell'ammontare del debito⁸¹; in altri si procedeva alla vendita dei beni facendosi risarcire dell'importo iniziale⁸². In certi casi, invece, ci si affidava alla stima personale del creditore⁸³, mentre in altri ancora si andava a pagare sia il capitale che l'ammenda per l'importo dovuto⁸⁴.

Talvolta, a quanto pare, la riscossione del debito si scontrava con una serie di difficoltà tanto che, molto spesso, si era costretti a ricorrere alle vie giudiziarie. Per la riscossione di un debito si poteva far causa a tutti coloro che erano in possesso dei beni immobili del debitore, sia che fossero suoi eredi o congiunti fino al terzo grado di parentela, sia che si trattasse di soggetti che beneficiavano soltanto dei beni del debitore. Per coprire i debiti del coniuge venivano impiegati anche i beni dotali.

Dati piuttosto curiosi sono quelli relativi alle richieste dei creditori, attestate da diversi documenti. Così, per esempio, Rimbardo Bono andò ad esigere dalle figlie del fu Palo di Cattaro che fossero loro a saldare i debiti del fratello. Queste respinsero la richiesta, ribadendo che non erano in possesso di alcun patrimonio. Il pagamento di una parte del debito venne riscossa attingendo al patrimonio paterno del debitore, ma non essendo sufficiente, il creditore si avvalse del diritto di cercare di ottenere, entro il termine di tre mesi, per vie giudiziarie, il saldo del debito, attingendo ai beni neoacquisiti dal debitore⁸⁵. Modalità simile venne applicata nella risoluzione delle controversie dei commercianti veneti Marco Quintavalli e Rimbardo Bono con le figlie del fu Pavle Hvalin. I commercianti esigevano dalle figlie che saldassero il debito del padre, essendo titolari del suo patrimonio. Tuttavia, al saldo del debito fu obbligato il fratello dal momento che lui era l'unico titolare, tra gli eredi, dell'intero patrimonio del padre⁸⁶. La casa dotale della consorte del fu Marco Kulov spettò a Jacobello Bellogello che l'ottenne per vie giudiziarie in una causa intentata il 10 agosto del 1332 relativa al pagamento del debito pecunario sulla base di un documento notarile⁸⁷.

Dalle carte notarili, e soprattutto da alcuni testamenti stipulati a Cattaro da parte di illustri commercianti veneziani e operatori economici, emerge che i veneziani erano in possesso provvisorio, o a volte anche permanente, di beni immobili fuori dalle mura cittadine, nonché di palazzi, depositi e botteghe nella città. Il testamento di Leonardo Balbo, commerciante vene-

⁸¹ *SN I*, nota sopra 13, doc.447, 448, 449.

⁸² *SN I*, nota sopra 13, doc.449, 984, 987, 383, 379.

⁸³ *SN I*, nota sopra 13, doc. 548, 532.

⁸⁴ *SN I*, nota sopra 13, doc. 451, 450.

⁸⁵ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1037.

⁸⁶ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1044.

⁸⁷ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1042.

ziano di chiara fama, ne è un esempio⁸⁸. I commercianti veneziani negoziavano o vendevano i beni immobili così acquisiti e, se le case erano ubicate nel centro storico, ci abitavano. Lo conferma il già menzionato caso del veneziano Nal che trovò residenza fissa a Cattaro. In data 7 marzo 1332, il veneziano Jacobello Bollani era titolare di una casa nel centro storico di Cattaro in cui coabitava con i due fratelli della famiglia Sarani, una delle più illustri famiglie di Cattaro⁸⁹. Filippo di Mulino possedeva vigneti nella fertile area di Magarisi, appartenente alla chiesa; pertanto, una sentenza datata 30 aprile 1332, lo condannò a pagare un canone alla chiesa stessa⁹⁰. Il terreno che, per un pegno realizzato in ordine al pagamento di un debito di settimana perper, si aggiudicò il veneziano Marco Quintavallo, fu venduto a Mate Smalotin in data 3 ottobre 1327⁹¹. Il cattarino Palma del fu Basili, riuscì a rientrare in possesso dei beni familiari precedentemente perduti, acquistando dai veneziani Rimbaldo Bono e Marco Quintavalli il vigneto che un tempo apparteneva a Giulio Basili⁹².

I veneziani a Cattaro possedevano cospicue quantità di oro e di argento che ottenevano dai cattarini come garanzia per il saldo del debito.

Fu così che il fiorentino Gerio Soderini, in qualità di rappresentante dell'associazione Perizzi, a Cattaro, in data 20 luglio 1335, chiese che gli fosse rilasciato un permesso dal tribunale che lo autorizzava a vendere i pegni in oro e argento ricevuti dagli sloveni e dagli altri della città e della provincia di Cattaro per il grano a loro venduto, dal momento che non si erano presentati ad una convocazione in ordine al saldo del debito. I giudici concessero un mese al debitore per saldare l'eventuale debito; alla scadenza di tale termine, il creditore diventava unico titolare dei pegni in oro e argento⁹³.

VII. Procedimenti giudiziari Veneziani di Cattaro nel XIV secolo

Dopo la firma dell'accordo del 1335, relativo alla riscossione dei crediti tra i veneziani ed i cattarini, le condizioni di pagamento dei debiti da parte dei cittadini di Cattaro, secondo quanto attestato dai documenti storici, subì un vistoso miglioramento rispetto alle circostanze precedenti. Nei libri notarili di Cattaro non c'è notizia di alcun contenzioso riguardo alla riscossione dei crediti da parte dei singoli, a dimostrazione dell'estrema serietà con

⁸⁸ *SN I*, nota sopra 13, doc. 258.

⁸⁹ *SN I*, nota sopra 13, doc. 973.

⁹⁰ *SN I*, nota sopra 13, doc. 1014.

⁹¹ *SN I*, nota sopra 13, doc. 406.

⁹² *SN I*, nota sopra 13, doc. 1015.

⁹³ *SN II*, nota sopra 13, doc. 918.

cui i cattarini affrontarono la realizzazione del presente accordo. Anzi, potremmo persino dire che tanta responsabilità verso i veneziani andava a scapito del comune e dei suoi cittadini. Della posizione di inferiorità dell'emissario della città di Cattaro nella Serenissima e dei danni che derivarono da un tale atteggiamento dei cattarini, è testimonianza un documento che risale al mese di aprile dell'anno 1336 secondo cui, in seguito all'abuso della posizione di cui godeva nella Serenissima, era stato punito il consigliere comunale Marin, figlio di Filippo⁹⁴.

I contenziosi presenti nei documenti relativi al pagamento dei debiti contratti con i veneziani si riferiscono anche a casi in cui, come parte debitrice, compare il comune di Cattaro che sembra si trovasse in forte disagio finanziario, in seguito ad oneri non assolti. Il comune chiese aiuto ai potenti commercianti della città, imponendo loro, mediante apposti provvedimenti amministrativi, l'obbligo di saldare i debiti del Comune nei confronti dei veneziani. Fu così che, per il debito di duecentodieci perper che il comune aveva con il fiorentino Bernardo Catani, i giudici giurati della città e il doganiere municipale promisero che avrebbero saldato il debito entro il termine di due mesi dalla data della stipula del documento ad esso relativo⁹⁵. Per ogni eventuale danno che i debitori potessero subire in seguito a tale pagamento, si fecero garanti i dieci cattarini più illustri⁹⁶. Il documento, che risale alla fine del mese di aprile dell'anno 1336, attesta che "il comune di Cattaro aveva imposto l'obbligo ad alcuni dei suoi cittadini di chiedere in prestito fondi per pagare il sale acquistato e, pertanto, con un nuovo provvedimento, chiedeva che i medesimi fondi venissero dati ai doganieri del sale per evitare grossi danni in seguito al debito non saldato"⁹⁷. Gli stessi veneziani erano molto determinati nella riscossione dei debiti, tanto che facevano ricorso a diversi provvedimenti autonomamente, al di là delle sentenze giudiziarie. Fu così che il commerciante Petruccio Juncte di Pistoia, al cospetto dei difensori civici, dichiarò di essere in possesso di grosse quantità di grano di proprietà del comune, di cui avrebbe voluto liberarsi per svuotare i propri depositi e che, pertanto, intendeva procedere a vendere trasformandole in credito nei confronti del comune⁹⁸. Nell'aprile dell'anno 1337, il veneziano Frano Scarpaccio, richiese dal Comune il saldo del debito. Il Comune, a sua volta, invitò il facoltoso cattarino Tomo Buganov a saldare il debito, cosa che lui fece⁹⁹. Il debito venne pagato al veneziano Andriolo quale rappresentante di

⁹⁴ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1012.

⁹⁵ *SN II*, nota sopra 13, doc. 611.

⁹⁶ *SN II*, nota sopra 13, doc. 612.

⁹⁷ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1668.

⁹⁸ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1646.

⁹⁹ *SN II*, nota sopra 13, doc. 1106

Scarpaccio e, lo stesso giorno, fu stilato il relativo *instrumentum* attestante il suddetto pagamento¹⁰⁰.

I documenti risalenti alla fine del XIV secolo confermano che le circostanze relative alla riscossione dei debiti nei confronti dei veneziani non avevano subito notevoli cambiamenti rispetto a quelle che erano le condizioni all'inizio del XIV secolo. Venivano sempre utilizzati gli stessi mezzi di garanzia in materia di debiti, fermo restando che si potrebbe evidenziare una lieve prevalenza delle garanzie personali rispetto a quelle reali e che la riscossione dei debiti, nel caso delle garanzie personali, poteva essere realizzata non soltanto a Cattaro, bensì anche in altre città costiere. Nella maggior parte dei pegni redatti, in allegato all'accordo, era presente una clausola che decretava quale foro competente non soltanto il Tribunale di Cattaro, ove il documento stesso era stato redatto, bensì anche i tribunali di Ragusa, Zara, Ancona e di altri centri della costa¹⁰¹.

VIII. Riassunto degli Affari legali Veneziani a Cattaro nel XIV secolo

I primi due libri giuridico – notarili, conservati nell'archivio di Cattaro, e risalenti alla prima metà del XIV secolo, offrono un'infinità di dati relativi ai negozi giuridici privati dei Veneziani a Cattaro in quell'epoca. I veneziani erano commercianti in transito, che gestivano un fruttuoso commercio, rifornendo la città di Cattaro di merci di largo consumo. Nel contempo, sia nella città di Cattaro che nella provincia, acquistavano diverse merci e, in

¹⁰⁰SN II, nota sopra 13, doc. 1530

¹⁰¹Cfr. SN III, nota sopra 14, 296-297, doc.2, 04.IV.1396. *Nos Radoye Dimitrayisch, caligarius et Stoischo Urasinouisch, caligarius, de Catharo, confitemur in solidum ad mellius teneatur debere dare et soluere Mexe de Boliza de dicta hinc ad tres menses proxime venturos. Et sine autem volumus et contentamur per quo dictos yperperos sint in pena de quinque in sex super nos et omnia bona nostra ad mellius firmitatem ut dictum est. Volentes pro predictis possit congruenter et personaliter Chatari, Ragusij, Jadra, Aqncone et Venetis et qualiter in omnibus loco, villa, civitas et foro ubi nunciatumus et de predictis requisites. Renunciantes ad maiorem cautelam omnes predictis omnibus legibus, statutorum, reformationis, terminus et iudices et consuetudinibus et ferijs quibustusque quibus cautelam predicta uti possint in terrenum auxilium et fenorem et ad party obligare et concordionem, Actum Cathari presentibus dompnos Marino quondam Marcho Mexe iuratu iudices et Marino de Bisante, auditore.); SN III, 625-626, doc. 2, 7.I.1399. ("Ser Antonius de Lapagena de Messina patronus Aquino Nauizy existence ad presens in porta civitate Cathari parte una et Guiliemus Calafatus de Messina eius socius ex parte altera...et se obligavit una pars alteri et altera alteri atendere et obseruare non contra facit ut nuouo aliquo modo racionem ut contro sub pena duabus XXV auri personaliter in Catharo, Ragusi, Jadra, Ancone et Venetiis, novatio per omnes terras, civitas, castra et loco Ragusij, Apulie ut silicet et qualiter in omnibus locis ubi una pars requisierit alteri et altera alterum de predictis uti aliquo predicorum et omnibus alijs mercatoribus condicet Cathari et extraneus de Catharo....").*

prevalenza, metalli provenienti dalle note aree minerarie della Serbia, che, poi, rivendevano lungo tutto il Mediterraneo.

Oltre ai commercianti, negli archivi figurano anche quei veneziani che avevano trovato fissa dimora nella città di Cattaro, diventandone cittadini e residenti. La maggior parte di essi continuarono ad esercitare la propria attività principale, dedicandosi all'artigianato e al commercio, costituendo, in tal modo, assieme ai ricchi imprenditori privati del luogo, lo scheletro dell'alto ceto economico e sociale della Cattaro medievale.

I più illustri orefici, filigranisti, pittori, pellicciai, pellettieri erano originari dell'Italia. Oltre a loro, in città vivevano medici, notai e sacerdoti, che ricoprivano ruoli importanti in ambito economico, giuridico e culturale. Accanto alla loro attività principale, che svolgevano retribuiti con un normale stipendio della Provincia, i medici ed i notai facevano da intermediari nell'andamento commerciale ed in altre transazioni pecunarie della città.

Numerosi contratti, in primo luogo quelli di compravendita stipulati tra i veneziani e gli abitanti locali, oppure tra i veneziani ed il comune di Cattaro, dimostrano che essi venivano realizzati non senza notevoli difficoltà. La riscossione incompleta ed irregolare dei debiti spinse i veneziani a diventare particolarmente attenti nella stipula di clausole di garanzia di risoluzione del contratto, sia come pegno sul patrimonio del debitore, che come penale contrattuale. Tutto sommato, le presenti misure, per quanto estremamente rigorose, non diedero i risultati desiderati nella prassi di riscossione dei debiti. Le grosse difficoltà che i veneziani incontravano nel farsi pagare i debiti dai cattarini, da un lato, e l'importanza della città come porto di transito per i veneziani stessi dall'altro, fecero sì che, in diverse occasioni, nella prima metà del XIV secolo, il Comune di Cattaro fosse costretto a scendere a patti. I negoziati si conclusero nell'anno 1335, imponendo condizioni rigorosissime per il Comune stesso che si assunse l'onere di saldare i debiti ai cittadini veneziani, a prescindere dalle penali prescritte dallo Statuto di Cattaro, atto normativo di base della Cattaro medievale. Nonostante avesse un forte prestigio, e un altrettanto forte potere economico, il Comune di Cattaro era in una posizione subordinata rispetto alla ben più potente Repubblica della Serenissima.

Nella seconda metà del XIV secolo era costantemente evidente una forte presenza di commercianti e artigiani veneti, quali discendenti degli immigrati veneti agli inizi del XIV secolo oppure come neoarrivati. Non vi furono notevoli cambiamenti per numero, importanza e ruolo nell'ambito economico globale e nella vita culturale della città rispetto alle relazioni regolate con il precedente accordo che risale all'anno 1335. La riscossione dei debiti da parte dei commercianti veneziani, nella stragrande maggioranza dei casi, eccezion fatta per alcune deroghe, trovava la sua piena realizzazione

grazie al generoso impegno di commercianti, artigiani e notai veneziani residenti a Cattaro.

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ

LEGAL AFFAIRS OF THE VENETIANS IN THE 14TH CENTURY KOTOR

Summary

By analyzing the notary registers from the Kotor archives relating to the first half of the 14th century, we came to the conclusion that at that time – which was the era of the greatest economic, legal and overall cultural thriving of the city – many foreigners, primarily the Venetians, took part together with the local population, in shaping the life of the commune. The degree of this influence was different and thanks to the preserved notarial material measurable both in terms of quantity and quality. It was most significant is the legal, but was considerable also in the economic sphere.

First of all, there was an indirect presence of the Venetians in shaping of the legal life through the institutions of notaries, that is notaries who recorded all legal affairs conducted in the commune; they were town doctors who took care of the health of the commune; then, as prominent businessmen, they took part in commercial wholesale and retail activities in the town of Kotor and finally as experts in special crafts, they played an indispensable role in this segment of the urban life in Kotor.

Educated at Italian universities, notaries brought professional expertise and relevant legal experience from these areas to Kotor and other towns of the eastern Adriatic. The basic principles of these laws are unique and their origin can be traced to *ius commune*, the received law of the medieval Mediterranean towns. In addition, in their works notaries cultivated the same, unique style of drafting notarial documents because of the practical need for uniformity of such documents in the entire Mediterranean region. Two Italian notaries (from Osimo and Milan) took permanent residence in Kotor, which sufficiently illustrates the lasting influence and objective significance they had on the one hand, and on the other, the real importance which they themselves attached to the town of residence. In the that time Kotor, of no lesser significance or lower reputation were doctors from Italian cities, who in addition to their regular work were to a considerable extent involved in the economic life of the town.

The economic power of the city in the 14th century was greatly contributed to by the Venetian merchants, most of all as regards wholesale trade (especially the powerful merchant families of Cabalani and Quintavelli). Merchants significantly

contributed to the establishment of identical mechanisms to guarantee business operations, that is, the recovery of debts, which at that time applied to the whole Mediterranean. The standardization of practice in this field placed Kotor among significant commercial ports.

In the first half of the 14th century, numerous Venetians in Kotor joined local artisans in performing fine crafts. Most of them were well-known Venetian jewelers and furriers (mostly from Forum Iulium and Padua), but the number of those who learned crafts from local craftsmen was also not negligible. Upon completing apprenticeship, some Venetians stayed in Kotor and as rich citizens significantly affected the economic life of the commune. Their names are mentioned in many documents on debtor-creditor relations in the first half of the 14th century. The regulation of these relations was based on the unique received law, *ius commune*, which was in force in all urban communes in the Mediterranean.

Jadranka NERALIĆ*

SVI PAPINI LJUDI: DALMATINSKA BISKUPSKA
SJEDIŠTA U 15. STOLJEĆU IZMEĐU RIMA I VENECIJE

ABSTRACT: In the introductory chapter the author shortly reviewed canon law rules which defined and regulated the episcopal elections in the period from the 11th to the end of the 14th century. A number of biographies of clerics whose promotion to the top of the ecclesiastical career (episcopal election) on the territory of Venetian Dalmatia, illustrate the system of papal provision as well as the influence the Venetian Senate had on their career formation and the episcopal election. The older Croatian scholarship asserted that by electing candidates who would be favourable to its government, the Venetian Republic had influenced the episcopal appointments in Dalmatian dioceses from the early 1420s, when it took over the dominion over the Eastern Adriatic coast. However, the process of episcopal appointments went rather slowly and gradually, following the strict canon law rules. Documents kept in the Vatican Secret Archives indicate that the popes widely used their right of provision based on canon law rules to appoint „their men“ and decidedly refused proposals coming from the Venetian Senate. Indeed, out of 63 bishops appointed in the nine Dalmatian dioceses under Venetian dominion, 46 were prelates of Venetian origin, coming either from Venice or the Veneto region, whereas only seven of them came from the Papal State. On the other hand, bishops of Dalmatian origin were only 17.

KEY WORDS: Dalmatia, Venice, Roman Curia, 15th century, canon law, cathedral chapter, episcopal election, papal reservation, Pope's men, biography, ecclesiastical career.

Izbor biskupa bio je važan i osjetljiv trenutak u životu lokalne Crkve koja je nakon smrti svoga mističnoga zaručnika morala pristupiti izboru njegovoga nasljednika. U novim je okolnostima izborno tijelo - a u razvijeno-

* Autorka je znanstvena savjetnica Hrvatskog instituta za povijest, Zagreb.

me i kasnome srednjem vijeku uglavnom su to članovi katedralnoga kaptola, moralo voditi računa o mnogim faktorima, poput lokalnih običaja, najnovijih odredaba kanonskoga prava, odnosa snaga između najrazličitijih crkvenih institucija djelatnih u okviru biskupije, te konačno, i mogućim pritiscima vladara.¹

Nastojeći da izbor biskupa postane pitanje koje se rješava unutar kaptola, katedralni su kanonici² s većim ili manjim uspjehom koristili svoje pravo da izabiru poglavara svoje biskupije. Usprkos pokušajima poput Gracijanova Dekreta³ da se ovo pitanje racionalizira, tijekom cijeloga 12. stoljeća nije bilo jedinstvene, jednodušno priznate izborne prakse, stoga je potpuno jasno da se ispražnjenost biskupskoga sjedišta mogla pretvoriti u prilično važno pitanje.

Zbog velike važnosti koju izbori za biskupa imaju za povijest kanonskoga prava, povijest lokalnih crkava i njihovih odnosa sa papinstvom, ova je tema predmet brojnih pravnih studija koje se bave kanonskim procedurama i načinima izbora pa je povijesno-pravni razvoj biskupskih izbora prilično dobro poznat. I u suvremenoj je europskoj historiografiji ova tema sve popularnija, sve su brojnija i povijesna istraživanja na lokalnoj razini, a sa svakom novom studijom spoznajemo kako su se pravne norme primjenjivale i poštovale u lokalnim zajednicama. Upravo se tu mogu uočiti prilično žestoki sukobi i sporovi koji izbijaju među suprotstavljenim stranama, ali i prepoznati kompromisi do kojih neminovno dolazi po pitanju izbora novoga biskupa. Ove nam pojave osvjetljavaju unutarnje prilike u biskupiji, postupke po kojima se izbor odvijao, međusobno ispreplitanje lokalnih običaja i razvoja kanonskoga prava u jednom preciznom trenutku, u jednoj određenoj biskupiji.

¹ Hvarskoga su biskupa birali knez i sav narod otoka Hvara, Brača i Visa, a potvrđivao ga je ili posvećivao metropolit. Ugarski je kralj Bela IV. to pravo slobodnoga izbora biskupa Hvaranima potvrdio u Trogiru 10. svibnja 1242. godine, ali ga je ograničio odredbom da biskup mora biti ugarski državljani, i sebi zadržao pravo potvrde i investiture. (Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* IV. Zagreb, 1906., 151-152, br. 136). S vremenom su biskupa birali samo hvarski plemići, a naposljetku više niti oni jer je pravo prešlo na papu.

² Kolegij katedralnih svećenika je bio izborno okruženje stare gradske komunalne aristokracije. Unutar grupe uglednijih i moćnijih obitelji stvorio se uži krug biskupijskih patrona čija je zadaća osigurati kontinuitet biskupijske i biskupske institucije i njihova imetka u periodu ispražnjenosti između smrti jednog, i namještanja drugog biskupa.

³ Gracijanov je *Decretum* vrlo jasno protivnik intervenciji laika u izboru biskupa: "electio clericorum est, consensus plebis": Aemilianus Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, Leipzig 1879 [pretisak Graz 1955], sv. I, 234, Distinctio LXII. Dakako, pristanak odnosno suglasnost, *consensus*, vjernika, te potvrda, *confirmatio*, nadbiskupa metropolite, još uvijek ne znače da je novi biskup direktno stekao vlast i upravlja biskupijom. R. L. Benson, *The Bishop-elect. A Study in Medieval Ecclesiastical Office*, Princeton 1968, 40. P. Erdö, I criteri per la designazione dei vescovi nel Decreto di Graziano, in: *Il processo di designazione dei vescovi. Storia, legislazione, prassi*, Città del Vaticano 1996, 105-127, ovdje 110-111.

Zakonodavstvo o izboru biskupa

Kao najugledniji predstavnik kršćanske vjerske zajednice⁴ i poglavar lokalne crkvene hijerarhije, biskup je dugo vremena zauzimao jednako važan položaj kao i gradski načelnik, a sve do pred kraj 13. stoljeća obojicu su birali „populus et clerus“. Utjecaj gradskoga stanovništva najprije je smanjen upravo u izboru Rimskoga biskupa – pape. U lateranskoj je bazilici na sinodu održanom 13. travnja 1059. godine papa Nikola II. (1058.-1061.)⁵ okupio stotinu i trinaest biskupa koji su donijeli niz važnih odluka: jednom od najvažnijih jasno su definirane procedure koje treba slijediti pri izboru pape. Pozivajući se na kanonske norme o izbornom postupku između četvrtoga i šestoga stoljeća⁶ ova sinodalna odluka navodi kako u svim biskupijama biskupa izabiru klerici, njihov izbor aklamacijom potvrđuje stanovništvo, posvećuju ga biskupi njegove provincije a njihov postupak potvrđuje metropolita. Budući da Rim nema metropolita jer je njegov biskup iznad svih ostalih, ovu ulogu preuzimaju kardinali biskupi. Nakon što oni istaknu kandidata, izboru se priključuju ostali kardinali, na kraju će preostali niži kler i stanovništvo aklamacijom potvrditi izabranoga kandidata. U svakom slučaju, nakon ovog sinoda kler je trebao preuzeti vodeću ulogu i u izboru ostalih biskupa. Idealni je kandidat pripadnik lokalne svećeničke zajednice star barem trideset godina. Visoki kler i plemstvo trebali bi potvrditi njegovu prikladnost za službu, a niži kler i puk dati svoj pristanak.⁷ Osim

⁴ O važnoj ulozi biskupa na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, u vrijeme raspada Rimskoga Carstva, dolaska novih europskih naroda i njihovoga pokršćavanja: U. Dove, *La figura del vescovo tra la fine del mondo antico e l'avvento dei nuovi popoli europei*, *Archivum Historiae Pontificiae* 41 (2003), 25-49.

⁵ Izabran u Sieni u 6. prosinca, na blagdan sv. Nikole(!) za papu je okrunjen u Rimu 24. siječnja sljedeće godine. Annamaria Ambrosioni, "Niccolò II" u: *Enciclopedia dei Papi*, sv. II., Roma 2000, 172-177.

⁶ "Early in the fifth century the papacy sought to formalize the procedure by which bishops were selected. In 422 Boniface I declared it was uncanonical to exclude the clergy, the nobility, and the people from participation in an election. A few years later Pope Celestin I in a letter to the bishops of Gaul, while recognizing the competence of the metropolitan, insisted that no bishop is to be imposed on a congregation unwilling to receive him: the consent and the desire of the clergy, the people, and the nobility is required. (Ep. 4, 5, PL 50:434). Pope Leo the Great also in a communication with Gaul (445 A.D.) reiterated the principle that the bishop who is to be placed over all should be elected by all. The clergy ought to subscribe to the election, the dignitaries give their testimony, and the rest of the people give consent. The Emperor Valentinian in confirmation of the papal decision issued a rescript vindicating the right of the people to be heard in an episcopal appointment." J. E. Lynch, *Co-responsibility in the first five centuries: presbyteral colleges and the election of bishops*, *The Jurist* 31 (1971), 14-53, ovdje 47.

⁷ O ulozi laika i raspravama tijekom Gregorijanske reforme i u kontekstu borbi protiv la-

toga, važno je da se zajednici ne nameće neželjenoga kandidata. Barem u teoriji, prije posvećenja novoga biskupa, metropolitanski bi nadbiskup još potvrdio kandidatovu prikladnost a vijest o svakom spornom ili nekanonskom izboru dostavio Rimu.

Ovaj će se izborni postupak održati do Wörmskog konkordata, kojega su 1122. godine potpisali car Svetoga Rimskoga Carstva Henrik V. i papa Kalikst II., i Prvoga lateranskoga sabora održanoga 1123. godine kada su katedralni kaptoli izborili pravo da izabiru biskupe. Nakon perioda obilježenog čestim i dugotrajnim sukobima, na Četvrtom je lateranskom saboru održanom u studenome 1215. godine za pontifikata pape Inocenta III., katedralnim kaptolima konstitucijama 23 i 24 priznato isključivo pravo izbora biskupa, čime su im potvrđene ranije stečene povlastice. To su pravo uspjeli zadržati i nakon sredine 13. stoljeća. Na kraju izbornoga postupka, izabranim će se smatrati onaj oko čije su se kandidature svi jednoglasno složili, ili tko je dobio barem potporu većine članova kaptola, *maior et sanior pars capituli*.⁸ Međutim, ovime nisu riješeni svi problemi. Pape su se nerado miješali u izborne postupke a laička je uprava gradovima bila nedovoljno jaka da bi izvana vršila jedinstveniji i odlučniji pritisak, stoga bi izbori biskupa u kaptolima

---

ičke investiture: P. G. Caron, Les élections épiscopales dans la doctrine et la pratique de l'Église, *Cahiers de Civilisation Médiévale* 11 (1968): 573-585. Postupak prema kojemu je za trogirskoga biskupa izabran Ivan, redovnik osorskoga benediktinskoga samostana Sv. Petra, još je uvijek onaj stari, kasnoantički i ranosrednjovjekovni - koji je važio prije reforme pape Grgura VII. Izborni su tijelo zajedno činili dijecezanski kler i vjernici koji nastanjuju biskupiju. Oni su istakli kandidaturu, a nadbiskup metropolit je izabranog kandidata posvetio. Ceremonija posvećenja i uvođenja u posjed održana je u Splitu vjerojatno tijekom prvih mjeseci 1064. godine. Poput svoje subraće u biskupskoj službi, Andrije zadarškog, Petra krčkog, Vitala rapškog i Petra osorskog, i on je svome metropolitu Lovri položio prisegu vjernosti. Međutim, čini se da on svoju prisegu nije zapisao u najdragocjenijoj rukopisnoj knjizi splitske Crkve, Splitskome evangelijaru, kao što je to desetak godina kasnije učinio biskup Grgur. U svojoj je trogirskoj biskupiji svečano dočekan uz veliko veselje puka, a vjerojatno je organiziran procesioni obilazak najvažnijih gradskih crkava na glavnome gradskom trgu – katedrale sv. Lovre i krstionice, crkve sv. Martina koja je tek nešto prije njegova dolaska pregrađena u trobrodnu baziliku, crkve sv. Marije *de platea*, a možda i muškoga benediktinskoga samostana Sv. Ivana i crkve sv. Dujma na južnoj obali u blizini gradskih vrata.

⁸ Primjer ovoga izbornoga postupka nalazimo u kronici *Historia Salonitana (Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika)* splitskoga arhiđakona Tome. On je u Splitu 7. siječnja 1244. godine dobio potporu šesnaestorice od dvadeset članova katedralnoga kaptola i bio izabran za nasljednika pokojnoga nadbiskupa Guncela. Međutim, "nakon žestoke uzbune, prijatni pa i pravih naselja sa strane nekih splitskih svjetovnjaka koji su tvrdili da i laici trebaju sudjelovati u glasanju, Toma se odrekao pravovaljanog izbora". S. Kovačić, Toma Arhiđakon, promicatelj crkvene obnove, i splitski nadbiskupi, osobito njegovi suvremenici, u: *Toma Arhiđakon i njegovo doba*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. uredile Mirjana Matijević-Sokol i Olga Perić. Split, Književni krug, 2004, 41-70, 51-53.

nerijetko bili vezani uz trenutnu političku situaciju a ponekad bi uzrokovali i nemire ili ozbiljnije sukobe među svećenstvom i građanima.⁹ U stvarnosti je tijekom razvijenoga srednjega vijeka, barem što se tiče jurisdikcije, biskup imao najvažniju ulogu u crkvenoj organizaciji. Većina je biskupa bila plemenitoga porijekla sa znatnim privatnim prihodima i dobro raspoređenim obiteljskim vezama. Isto tako, velike intelektualne sposobnosti i vještina upravljanja prihodima i posjedima svakako su mnogima olakšale put do željene najviše stepenice u crkvenoj hijerarhiji. Potvrđuju to biografije brojnih biskupa širom Europe, a Toma Arhidakon ponovno nam nudi primjer izbora jednoga istaknutoga, odlično obrazovanoga velikaša velikih upravljačkih sposobnosti, za splitskoga nadbiskupa. Naime, među Tominim je suvremenicima istaknuto mjesto zauzimao zagrebački biskup Stjepan II. koji se, bježeći pred Tatarima zajedno sa kraljem Belom IV. i članovima kraljevske obitelji zatekao u Splitu u ljeto 1242. godine. Nekako u isto vrijeme umro je i nadbiskup Guncel, te je «laičkom neumjesnošću, a najviše migom potestata Gargana» Stjepan postao potencijalnim kandidatom za njegova nasljednika. Odlično obrazovani velikaš sa diplomom iz teologije koju je stekao na pariškom sveučilištu Sorbonne, po povratku sa studija preuzeo je službu kancelara na dvoru ugarskoga kralja Andrije II., što ukazuje na njegove dobre veze sa vladajućom dinastijom. Uživao je i povjerenje pape Grgura IX., u čijem je rodnom mjestu Anagniju boravio u srpnju 1227. godine. Osnovao je (ili obnovio) čazmanski kaptol, i uz njega osnovao naselje Novu Čazmu, dao podići crkve Sv. Duha, Blažene Djevice Marije i sv. Magdalene koju su sagradili dominikanci, a upravo ih je on doveo u Slavoniju. Zagrebačkim je kanonicima darovao posjed Toplice kod Varaždina, a stanovnicima Vlaške vesi povlasticama pomogao da se oporave nakon tatarskoga razaranja.¹⁰

Budući da u lokalnim zajednicama sukobi pri izborima novih biskupa nisu jenjavali, Apostolska je stolica sve češće i sve djelotvornije intervenirala tako da se tijekom 14. stoljeća definitivno afirmiralo papino pravo rezervacije kako malih tako i velikih nadarbina (dakle, biskupa, nadbiskupa i opata). Papa Ivan XXII. (1316.-1334.) je u nadarbinsku problematiku intervenirao konstitucijom *Ex debito pastoralis officii*¹¹ kojom je za Svetu Stolicu rezervirao pravo dodjeljivanja svih nadarbina u posjedu kardinala, klerika ili

⁹ R. Bizzocchi, *Chiesa e Potere nella Toscana del Quattrocento*. [Annali dell'Istituto storico italo-germanico. Monografia 6], Società editrice il Mulino, Bologna 1987. Capitolo quinto: La provvista dei vescovi. 195-242. osobito 195-196.

¹⁰ N. Budak, Zagrebački biskup Stjepan II., suvremenik Tome Arhidakona u: *Toma Arhidakon i njegovo doba*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. uredile Mirjana Matijević-Sokol i Olga Perić, Split, Književni krug, 2004, 153-158; Kovačić, Toma Arhidakon, 58-60.

¹¹ Aemilianus Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, Leipzig 1879 [pretisak Graz 1955], sv. II, 1240-1242.

kurijalnog službenika umrlog u Kuriji i članova obitelji papinske kurije, neovisno o tome gdje su umrli, koje su nadarbine imali u svom posjedu i pod kojim su ih okolnostima izgubili. On je definirao i proširio rezervaciju¹² tako da u nju uključuje i one nadarbine koje su ispražnjene tako što je papa nadarbinu oduzeo ili poništio neki izbor, *per privationem, per depositionem*. Ivan XXII. je za sebe počeo prisvajati i imenovanja biskupa, često ne čekajući na izbor kaptola.¹³ Od vremena njegova pontifikata češće u registrima Kancelarije nailazimo zabilježeno pismo o imenovanju, a informacija koju njime Kurija daje, potvrda je značajne promjene do koje je došlo u kanonskoj praksi po pitanju izbora, potvrde i posvećenja biskupa. Od sada papa, a ne kao prije kaptol, izabire i odlučuje o izboru biskupa. Jednako tako, metropolitanski biskup više ne potvrđuje novoizabranoga biskupa, već je to nadležnost pape! Dakle, oko sredine 14. stoljeća se praksa da biskupa izabire katedralni kaptol počinje ozbiljno narušavati širokom uporabom papinskoga prava na proviziju. Provizija je postala uobičajeni način imenovanja biskupa, a svi oni koji su željeli utjecati na izbor, morali su se kretati u vrlo detaljno definiranim okvirima sustava. Ovo provođenje vlasti Svete Stolice upravo je u imenovanju biskupa uočljivije nego pri dodjeljivanju bilo koje druge crkvene službe ili nadarbine. To ne iznenađuje ima li se u vidu izdvojeno i prilično uočljivo mjesto srednjovjekovnog biskupa u Crkvi i u državi. Nadalje, biskup može biti premješten na bilo koju drugu biskupiju, bez obzira na formalnu molbu zainteresiranih crkava, predstavnika klera i vjernika.¹⁴

¹² Papa Urban V. (1362. - 1370.) je rezervaciju proširio na nadarbine koje drže papinski službenici a ispražnjene su smrću u mjestu gdje obavljaju službu. Time su u igru uključene nadarbine u posjedu papinih sakupljača i njegovih zamjenika, *collectores, subcollectores*, suradnika Kancelarije i Penitencijerije i kapelana papinskoga dvora. Osim toga, rezervirao je i sva nadbiskupska i biskupska sjedišta odnosno patrijarhije, te sve muške samostane čiji godišnji prihod prelazi svotu od 100 florena. Papa Grgur XI. (1370. - 1378.) je primjenio pravo rezervacije nadarbina ispražnjenih ulaskom u neku od redovničkih zajednica, *per ingressum in religione*. Papa Martin V. (1417.-1431.) je rezervirao sve nadarbine u posjedu vicekancelara, voditelja apostolske Komore, sedmorice protonotara, auditora u uredu *Audientia litterarum contradictarum* i Svete Rote, korektora, kolegija od stotinu i jednog pisara u Kancelariji, dvadesetčetiri pisara Penitencijerije, dvadesetpet abrevijatora, kubikulara, i još dvadesetpet kapelana, svih papinskih legata i kolektora, upravitelja gradova Papinske države i generalnog rizničara, *thesaurarius generalis*.

¹³ M. Ronzani, Vescovi, capitoli e strategie famigliari nell'Italia comunale in: *La Chiesa e il potere politico dal Medioevo all'età contemporanea*, a cura di Giorgio Chittolini - Giovanni Miccoli. [Storia d'Italia. Annali 9. La Chiesa e il potere politico dal Medioevo all'età contemporanea], Torino 1986, 99-146.

¹⁴ Stručnjaci jednodušno priznaju da je došlo do značajnih promjena i u praksi premještanja biskupa između dva sjedišta. Prema Justinijanovom zakonodavstvu premještanja su bila strogo zabranjena. Prvi su slučajevi poznati iz prve polovice 12. stoljeća a opravdavani su trinaestim prijedlogom iz "Diktata" pape Grgura VII. Krajem 12. stoljeća Sveta Stolica još nevoljko premješta biskupe, izmjene po Gracijanovom Dekretu ih donekle olakšavaju, ali samo u nekim izuzetnim situacijama. Prema već postojećim normama tijekom 14. stoljeća

Upravo je papino pravo dodjeljivanja nadarbina tijekom 14. stoljeća intenziviralo odnose Kurije sa brojnim biskupijama diljem Europe, pa tako i onima u Dalmaciji. Sve je više klerika u papinoj intervenciji prepoznavalo mogućnost stjecanja nadarbine i dobivanja zaposlenja. Hoće li Papa i Kurija iskoristiti neko od općih prava na rezervaciju često je ovisilo o snažnim vezama sa utjecajnim kurijalnim službenicima, biskupima i kardinalima. Papina rezervacija nadarbina nije međutim ostala ograničena samo na najviša mjesta na hijerarhijskoj ljestvici, ili za klerike koji umiru u Kuriji i kurijalnim službenicima, nego je već tijekom 14. stoljeća proširena na sve nadarbine koje su ispražnjene zahvaljujući nekoj papinoj odluci.

Tijekom kasnoga srednjega vijeka velike su crkvene nadarbine, dakle, biskupije, nadbiskupije i opatije, barem formalno dodjeljivali kardinali okupljeni na Tajnom konsistoriju. Iz zapisnika ovih sjednica, koji su za 15. stoljeće sačuvani s velikim prazninama, ali i iz drugih suvremenih vatikanskih izvora, proizlazi da je kandidata predstavljao *relator*, ponekad papa ali uglavnom kardinal-zaštitnik, *protector*, koji bi o osobnim kvalitetama kandidata najprije izvjestio sudionike Konsistorija¹⁵ a zatim službenicima Kance-

---

sve se češće susreće u rješavanju kompleksnih situacija. Najuobičajenija je formula odbijanja ili neprihvatanja, *renuntiatio*, za kojom se posizalo kako bi se elegantno izašlo iz neke nedolične ili neugodne situacije. Bez obzira na kanonske norme premještanje biskupa između dva biskupska sjedišta je i tijekom 15. stoljeća sasvim sigurno anomalna ali ipak prilično česta pojava. Leo Ober, "Die Translation der Bischöfe im Altertum" u: *Archiv für Kirchenrecht* LXXXVIII (1908), 209-229, 441-465, 625-648; LXXXIX (1909): 3-33. Kenneth Pennington, *Pope and Bishops, The Papal Monarchy in the twelfth and thirteenth Centuries*. University of Pennsylvania Press 1984. Chapter Three: «Episcopal Translations, renunciations, and depositions: Innocent III, Master Huguccio, and Hostiensis.» 75-114. Tako ćemo, na primjer, naći zabilježen podatak da su kardinali zajedno sa papom raspravljali o premještanju biskupa na konsistorijalnim sjednicama. U ponedjeljak 11. listopada 1428. godine dotadašnji je biskup Balesija (*Baleacensis*) premješten u Drivast nakon što je papa na privatnom konsistoriju biskupsku čast oduzeo (*tanquam inutilem et indignum!*) dotadašnjem biskupu Drivasta (od 28. studenoga 1425.: ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 97v). Tada je naime, dominikanac Dioniz *de Knin alias de Bohemia, de Bosna* sa svoje biskupije udaljen zbog nerezidiranja i nekih drugih nedjela koja je utvrdio sud *Romana Audientia*, a osuda je morala biti objavljena na vratima rimskih crkava *Beatae Mariae Rotundae* (Panteon) i Svetih Apostola, te na vratima katedrale u Drivastu. (ASV, Arch. Concist., Acta Misc. 1, ff. 188v, 189r).

¹⁵ Iz sačuvanih, izrazito kratkih vijesti iz zapisnika sa sjednica tajnoga konsistorija iz vremena pape Martina V., saznajemo kako je kardinal Branda Castilione u petak 21. svibnja 1428. podnio izvješće za imenovanje čazmanskoga prepozita Ivana, novim kninskim biskupom (ASV, Arch. Concist., Acta Misc. 1, f. 185v). Kardinal Giordano Orsini je pak na sjednici održanoj u petak 23. srpnja u prisutnosti trinaestorice kardinala podnio izvješće za imenovanje kanonika Petra *Mathiae Pribisse*, biskupom nedavno kanonski ujedinjenih biskupija Sarda-Danj. (ASV, Arch. Concist., Acta Misc. 1, f. 187r. i još jedna kopija: ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 115v). U ponedjeljak 23. ožujka 1433. je nakon izvješća kardinala dakona Lucida Contija (*de Comitibus*) budvanska biskupija, nakon smrti posljednjega biskupa Matije (*Mathiae*) dobila svoga novoga poglavara, fra Ivana de Sillanego, generala Do-

larije potvrdio da je došlo do imenovanja. Neophodne podatke o kandidatu kardinal *relator* dobio bi od samog kandidata ili njegovih zastupnika, kako bi se na samoj sjednici izbjegli sukobi među kardinalima, na minimum svele neophodne formalnosti, ali i da bi se kardinalskom zboru garantiralo poštivanje njegovih prerogativa. Prema danas dostupnim izvorima, dokumentaciji koja se čuva u Tajnom vatikanskom arhivu, teško je dati precizan odgovor na pitanje kako je u ovom periodu doista tekla procedura u konsistoriju. Jedina stvarna informacija koju iz njih dobivamo jest ona koja se odnosi na vriednost biskupije i iznos na koju je procijenjena porezna obveza. Serija *Acta Miscellanea* Konsistorijalnog arhiva u Tajnom vatikanskom arhivu prvorzredni je izvor kratkih i vrlo preciznih podataka o ukupnom prihodu biskupije, njenim brojnim financijskim opterećenjima, porezima i obeštećenjima, *pensio*. ali i o najrazličitijim posebnim uvjetima pod kojima se od slučaja do slučaja dodjeljuje. Konsistorijalna je sjednica, ipak, samo formalno odlučujuća stepenica na putu do imenovanja: u trenutku kada se kandidatura predstavlja u Konsistoriju, odluka je već donesena, a kandidat je već prošao ispit o kvalitetama i prikladnosti, *examen idoneitatis*. U periodima kada između Kurije na jednoj, i lokalne sredine na drugoj strani, vladaju dobri odnosi,

minikanskoga reda. (ASV, Arch. Concist., Acta Misc. 1, f. 241v). Nakon izvješća kojega je na tajnom konsistoriju u petak 14. ožujka 1432. podnio kardinal Angelotto Fusco, prezbiter i kanonik rapske katedrale, Matej, sin Stjepana, iz drevne rapske plemićke obitelji *de Hermolais*, imenovan je 6. ožujka 1433. nasljednikom pokojnoga Petra, posljednjega biskupa Sape. Papa Eugen IV. mu je ujedno na komendatarnu upravu dodijelio i opatiju sv. Ivana de Stualio u Drivastu (Acta Misc. 1, f. 241v) 21. ožujka je Apostolskoj komori i kardinalskom zboru obećao uplatu svote od pedesetosam zlatnih florena te pet malih i zajedničkih pristojbi unutar roka od osam mjeseci. Za svoju je novu, Rapsku biskupiju, na koju je premješten 11. travnja 1440. godine, 23. travnja u Apostolskoj komori osobno obećao uplatiti svotu od 33 1/3 florena. Nakon podnesene molbe i sjednice tajnog konsistorija održane 19. travnja u prisutnosti četrnaestorice kardinala, Apostolska je kancelarija izdala pismo kojim mu je na komendatarnu upravu dodijeljena opatija sv. Sergija i Baka, ispražnjena smrću opata Andrije. Kako opatija ne bi trpjela štetu zbog toga što nema odgovarajućeg opata, i Mateju je određeno da ne smije otuđiti nekretnine i samostanske dragocjenosti, niti umanjiti broj redovnika u opatiji. 30. je svibnja u Komori osobno obećao uplatiti svotu od 33 1/3 zlatnih florena za zajedničke i male pristojbe, a 31. mu je svibnja izdana potvrda o uplati 10 florena koju je izvršio osobno. Vrlo je precizno zabilježena i podjela ovog iznosa između kardinalskog zbora i Komore. Svaki od sedamnaestorice kardinala prisutnih na sjednici kada je odlučeno o njegovome upraviteljskom imenovanju, dobio je po 29 solida i 1 denar, dok je za klerike kardinalskog zbora uplaćeno 5 solida. Zabilježen je i iznos duga nakon ove uplate: preostalo je još uplatiti 9 florena i 40 solida. Matej je umro prije srijede 24. srpnja 1443. godine kada je na rapsku biskupsku katedru premješten senjski biskup Nikola, kojemu je 19. ožujka 1446. godine papa Eugen uputio pismo povodom tvrdnje kako su mu prihodi rapske biskupske menze nedovoljni za uzdržavanje na biskupskoj časti, osobito zbog toga što je još u dugovima koje mu je ostavio prethodnik Matej. J. Neralić, Opatija sv. Sergija i Baka i njeni opati tijekom 15. stoljeća prema dokumentima Tajnoga vatikanskog arhiva, u: Albert Ramaj (ed.), *Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita*, St. Gallen – Zagreb, 2013, 141-165, 159-160.

do izbora kandidata dolazi se međusobnim dogovorom. U vrijeme loših odnosa između dviju zainteresiranih sukobljenih strana, dolazilo bi do dugotrajnih, teških i mučnih pregovora. U ovim bi slučajevima poslanici i prokuratori gotovo u tajnosti obavili najveći dio posla kako bi se došlo do kompromisa koji bi zadovoljio Papu (Kuriju) i lokalne vlasti. Sve dok ne postignu ono što žele, lokalne vlasti izabranom kandidatu mogu ne dozvoliti preuzimanje posjeda, a to je svakako odlučujući argument budući da su i motivi kandidata u svojoj biti upravo financijske prirode!

***

Svećenici čije ćemo karijere slijediti u drugome dijelu ovoga rada kreću se između kaptola i klaustara benediktinskih, franjevačkih ili dominikanskih samostana svojih rodnih gradova (ili domovine koja ih je prihvatila u trenutku biskupskoga imenovanja), časti kanonika ili biskupa koje su stekli u obližnjim ili udaljenijim biskupijama, i Rimske, papinske kurije. Neke od ličnosti čije smo karijere izabrali kako bismo predstavili izrazito šarolike crkvene prilike petnaestoga stoljeća na području Mletačke Dalmacije, uspjele su objediniti obiteljski ugled, bogatstvo i plemićki status, sa svime što nosi biskupska služba u manje bogatim biskupijama. Svima su zajednička poznanstva sa Kurijom i njenim utjecajnim osobljem: papom na samome vrhu, kardinalima ili nižim kurijalnim službenicima.

Na samom su početku 15. stoljeća mnoge dalmatinske biskupije vodili biskupi domaćega porijekla, pripadnici uglednih velikaških dalmatinskih obitelji, sveučilišno obrazovani svjetovni klerici koji su prije biskupskoga posvećenja posjedovali brojne nadarbine, osobito prebende u katedralnim ili zbornim crkvama, a neki od njih obavljali su i važne kurijalne službe.

Sveučilišne su diplome kanonskoga i građanskoga prava na poznatim talijanskim sveučilištima stekli zadarski i splitski nadbiskupi Biagio Molino, Polidor Foscari, Mafej Valaresso (koji je obilježio crkveni i kulturni život Zadra tijekom cijele druge polovice 15. stoljeća), Jakobino Baduer, Bartolomeo Zabarella, šibenski biskupi Urban Vignati i Luka Tolentić, skradinski biskupi Fantino de Valle i Archangelo Varikaša, trogirski biskupi Angelo Cavazza, Jakov Turlono, Leonello Chiericati; korčulanski biskup Luka Leoni, kotorski biskupi Bernardo, Angelo Fasolo i Petar de Brutiis. Teološko su obrazovanje stekli ninski biskup *Natale Georgii*, šibenski biskup Juraj Šižgorić (koji je prema G. Novaku u Padovi studirao i oba prava), skradinski biskup Petar Marcije, splitski nadbiskupi *Joannes Zanneti* i Bartolomej Averoldi. Diplomom medicinskih znanosti imao je Ludovico Trevisan Scarampi, koji je dvije godine upravljao trogirskom biskupijom.

U **Splitu** je iz izbora nadbiskupa gradsko stanovništvo isključeno tek početkom XIV. stoljeća. Prema odredbi Statuta iz 1312. godine nadbiskupa

biraju jedino „kanonici i kaptol splitske crkve“, dakle isključivo kler. Međutim, „kad god splitska Crkva nema nadbiskupa i pastira, onaj tko tada bude načelnik odnosno upravitelj u gradu, dužan je sazvati Veliko vijeće grada Splita i sa samim vijećnicima i drugim plemićima, koji se rečenom vijeću budu činili pogodnima, pristupiti kanonicima i kaptolu splitske Crkve te moliti ih sa što većim žarom u ime svemogućeg Boga i radi dobroga i mirnoga stanja ovoga grada, neka se udostoje i neka smatraju svojom dužnošću izabrati za nadbiskupa i pastira splitske Crkve jednog dobrog, prikladnog i poštenog muža i kanonika, prijatelja splitske komune i ljudi ovoga grada“,¹⁶ naravno prije svega njenoga vladajućega kruga.

Nakon smrti splitskoga nadbiskupa, franjevca Peregrina Aragonca, 7. svibnja 1409. godine,¹⁷ katedralni su kanonici arhiđakonu Dujmu de Judicibus, iz stare i ugledne plemićke splitske obitelji Luccari, povjerali službu kaptolskog vikara, a odmah potom ga gotovo jednoglasno izabrali za novoga nadbiskupa. Papa Ivan XXIII. je odbio njihov izbor, i 19. listopada 1411. mjesto namijenio franjevcu Petru *de Pago* (Pag, druga pol. 14. st. – Split, 30. prosinca 1426.),¹⁸ iz paške plemićke obitelji Dišković, koji je studij filozofije i bogoslovije završio u Rimu, a 10. srpnja 1406. godine postavljen za biskupa Faenze.¹⁹ Međutim Splićani i kralj Sigismund²⁰ su ostali pri svom

¹⁶ *Statut Grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo. Statuta Civitatis Spalati. Ius Spalatense medii aevi. III.* znatno prošireno i temeljito izmijenjeno izdanje. Uvodnu studiju napisao, Statut s latinskog preveo i posebnim kazalom pojmova popratio te za tisak priredio Antun Cvitanić. Biblioteka Knjiga Mediterana 20. Književni krug Split, 1998, knj. I, gl. 11. *De uacatione ecclesiae Spalatensis.* / O nepopunjenom mjestu (nadbiskupa) splitske crkve.

¹⁷ *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta edita per Conradum Eubel. Editio altera. Monasterii MDCCCXIII. vol. I.* [dalje: *Hier. cath.*], 459-460.

¹⁸ Nadbiskup Dišković je pokopan u katedrali ispred oltara sv. Dujma. Nadgrobna ploča sa pokojnikovim likom u okviru i dva grba, pripisana kiparu Boninu Jakovljevu iz Milana, danas se nalazi ispred ulaza u krstionicu. A. Duplančić, Prilog o nadgrobnim spomenicima starijeg doba u Splitu, *Kulturna baština* 34 (2007), 229-254, ovdje: 230, 239, i bilj. 13, 17.

¹⁹ *Hier. cath.* I., 246.

²⁰ Ponekada je izbor, osobito u značajnijim i bogatijim biskupijama, rezultat pritisaka koje na kaptol i papu vrši sam vladar. Ovaj splitski primjer nije jedini u slučaju dalmatinskih biskupija! Na sličan su način snage odmjeravali papa Siksto IV. i ugarski kralj Matija Korvin 1480. godine pri izboru nasljednika Nikole Modruškoga na Modruškoj biskupiji. Kralj je na osnovu patronatskog prava inzistirao na izboru dvorskoga kapelana i ispovjednika kraljice Beatrice, politički vjerojatno prilično bezopasnog dominikanca Antuna iz Zadra. S druge strane, papa je za to mjesto predvidio dubrovačkoga kanonika, doktora kanonskoga prava i kapelana svoga nećaka, kardinala Julija della Rovere, Kristofora iz Dubrovnika, čovjeka iz svoga užeg kruga, koji je upravo 1479.-1480. obavio osjetljivu misiju apostolskog legata u Francuskoj. Budući da je Nikola umro u Kuriji, tj. u Rimu, prema generalnom pravu rezervacije jedino papa ima pravo imenovanja biskupa, stoga je i kraljev kandidat morao izgubiti. U takvim je slučajevima sukob gotovo uvijek neminovan s posljedicom da kralj ne

izboru, Petar je ostao u Italiji, te je 9. travnja sljedeće godine dobio mjesto na papinom dvoru kao *cubicularius Summi Pontificis et registrator signatarum*.²¹ Dujam de Judicibus je, pak, tijekom sljedećih šest godina upravljao splitskom nadbiskupijom kao kaptolski vikar i izabrani nadbiskup. U međuvremenu je Dujam tijekom 1413. godine nekoliko mjeseci boravio na dvoru kralja Sigismunda, i s njime ostao u prijateljskim vezama. Petar Dišković je naslov splitskoga nadbiskupa izgubio 1415. godine, nakon premještanja splitskog nadbiskup Andrije Benzija na Kaločku nadbiskupiju, i Dujmovoga nadbiskupskoga zaređenja,²² a službu u Kuriji neposredno nakon svrgnuća pape Ivana XXIII. na saboru u Konstanzu. Nadbiskupiju u Splitu Dišković je preuzeo tek krajem ljeta 1420. godine kada je nadbiskup Dujam, nezadovoljan predajom grada Mlečanima, zauvijek napustio Split i utočište našao na kraljevskom dvoru u Budimu. Nastavljajući koristiti naslov splitskoga nadbiskupa Dujam je do smrti, vjerojatno 1435. godine, ostatak života proveo u Ugarskoj.²³ Jasan dokaz da ime odbjegloga nadbiskupa u Splitu nije bilo omraženo tijekom prvoga desetljeća mletačke uprave jest i natpis na sarkofagu njegove majke Fran(i)ce iz travnja 1429. godine u kojemu je spomenut kao časni prelat.²⁴

Dujam de Judicibus je 26. lipnja 1416. godine stvorio financijske preduvjete za pokretanje radova na učvršćenju i obnovi trošnoga prizemnoga dijela splitske katedrale sv. Dujma, imenovanjem splitskoga plemića ser Nikole Tverdoya “operarijem i nadzornikom zvonika crkve sv. Dujma i njegove gradnje”. Obnovu trošnoga zvonika novčano su zasigurno pomogle

---

prihvaća papinog kandidata, dok bi kraljev ostajao «electus». M. Žugaj, Franjevci Konventualci biskupi u Senjskoj i Krbavskoj ili Modruškoj biskupiji, *Croatia cristiana periodica* XX/38 (1996), 45-72, 69-71. J. Neralić, *Put do crkvene nadarbine. Rimska kurija i Dalmacija u 15. stoljeću*. Split, Književni krug, 2007, 251. N. Lonza, Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku, *Anali Dubrovnik* 48 (2010), 9-45, 26-30.

²¹ *Hier. cath.* I, 460.

²² *Hier. cath.* I, 460. 11. prosinca 1415. godine Dujam ponovno Apostolskoj Komori uplaćuje svoju pristojbu za splitsku nadbiskupiju: prema ASV, *Cam. Ap., Oblig. et sol.* 56, ff. 175v-176r. Barbarić Josip – Kolanović Josip – Lukinović Andrija – Marković Jasna, *Camera Apostolica. Obligationes et solutiones. Camerale Primo. (1299-1560). Svezak I.* Zagreb-Rim, 1996. [dalje: Barbarić, *Camera Apostolica*], br. 494.

²³ Ivan Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb 1975, 94. Slavko Kovačić, *Hrvatski biografski leksikon* 3, Zagreb, 1993, 398-399.

²⁴ Nadbiskupova je majka Fran(i)ca u travnju 1429. godine pokopana u sarkofagu isklesanom od dijela rimskoga arhitrava. U Farlatijevo se vrijeme sarkofag nalazio s desne strane ulaza u katedralu. A. Duplančić, Reutilizacija antičkih sarkofaga i dvojica splitskih kanonika iz XV. i XVI. stoljeća, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku* 107 (2014), 331-365, ovdje 335 i bilj. 20. Na poklopcu sarkofaga je isklesan grb obitelji de Judicibus, a na njegovom je rubu uklesan natpis u kojem se nadbiskup Dujam spominje kao “presul venerandus in Urbe”. P. Marković, Andeo štitonoša s grbom obitelji de Judicibus, *Ars Adriatica* 4 (2014), 199-212, ovdje 210, bilj. 27.

i obitelji Judicibus i Cipriani: njihovi su grbovi, koje nose anđeli štitonoše, ugrađeni na sjevernoj odnosno južnoj strani zvonika. Zajedno sa svojom radionicom u brojnim je radovima na obnovi zvonika i na kapeli sv. Dujma sudjelovao lombardski majstor Bonino Jakovljević iz Milana.²⁵ Naručitelj kapele svetoga Dujma koju je u splitskoj katedrali izradio majstor Bonino, nadbiskup Dišković je 19. lipnja 1426. godine primio zanimljivi nalog pape Martina V. Potaknut molbom Splićana koji su mu se nešto ranije obratili, papa je od nadbiskupa zatražio mišljenje o nakani građana da im se, zbog javnih poslova koji ometaju obavljanje božje službe i starosti same crkve, dozvoli rušenje crkve sv. Lovre na glavnome gradskome trgu, i podizanje druge, posvećene istome titularu, na nekom prikladnijem mjestu unutar gradskih zidina, koju će obdariti brojnim i dragocjenim darovima. Jasnije je da su u pitanju bili potpuno drugi motivi: razlog je bio gradnja kneževa dvora zapadno od gradske lože za kojega je trebalo stvoriti prostora na elitnoj lokaciji makar i po cijenu rušenja prastare crkve po kojoj je splitska "pjaca" dobila ime. Papa je zatražio da se relikvije svetaca i tijela pokojnika koje će ekshumirati tijekom rušenja stare, moraju vratiti u posvećenu novoizgrađenu crkvu, a rektor stare, bit će premješten u novu crkvu.²⁶

Svoju je karijeru vrlo uspješno u okvirima Rimske kurije gradio splitski nadbiskup Lorenzo Zane (Venecija oko 1425. - oko 1485. godine)²⁷ koji je svoje prve korake u rimskoj Kuriji i upravom Crkvom počeo kao protonotar pod okriljem pape Eugena IV. i njegova nećaka kardinala Francesca Condulmera. Papa Nikola V. ga je 5. lipnja 1452., u dobi od 27 godina, imenovao splitskim nadbiskupom "*per obitum Jacobini cum dispensatione super defectu aetatis*."²⁸ 31. siječnja 1458. godine papa Kalikst III. primio je ostavku kardinala Besariona na komendatorsku upravu samostanom sv. Stjepana pod borovima u Splitu, i Lorenza Zane na župnu crkvu de Garda u Veroni čiji je godišnji prihod bio procijenjen na 600 zlatnih florena. Papa je obje ostavke prihvatio a nadarbinama zamijenio vlasnike: kardinal je dobio župnu crkvu i obeštećenje, *pensio*, u iznosu od 150 zlatnih florena, a Lorenzo je ostao bez župe i njenih bogatih prihoda, ali je zauzvrat dobio splitski benediktinski samostan opterećen plaćanjem obeštećenja u iznosu od 150 florena.²⁹ Papa Pio II. ga je kao apostolskog legata uputio u Bosansko Kraljevstvo 23. ožujka 1461. godine³⁰ s ovlastima da objavljuje i poziva na križarsku vojnu. Odlukom pape Pavla II. od 5. rujna 1464. imenovan je na mjesto

²⁵ Marković, Anđeo štitonoša, 204, 210.

²⁶ ASV, Reg. Lat. 263, f. 235r-v.

²⁷ *Hier. cath.* II, 111, 240.

²⁸ ASV, Reg. Lat. 480, ff. 160v-162r.

²⁹ ASV, Reg. Vat. 464, ff. 104r-105r; 105r-106v; Rim, 31. siječnja 1458. godine.

³⁰ ASV, Reg. Vat. 484, f. 316r-v.

thesaurarius generalis domini pape” a o tome je Zane nekoliko dana poslije obavijestio zadarskog nadbiskupa Mafeja Valaressa.³¹ Početkom 1466. godine imenovan je upraviteljem Ankonitanske Marke. 1473. godine premješten na mjesto treviškoga, a 1478. godine na mjesto brešanskog biskupa.³² 1480. godine upravitelj je Cesene, a 1483. godine nalazimo ga u svojstvu *legatus de latere* u Umbriji.

U kolovozu 1403. godine je **trogirskim** biskupom imenovan Šimun de Dominis (Rab, druga pol. XIV. st. – Buda? 1423.), pripadnik stare, ugledne, rapske plemićke obitelji. Na mjestu trogirskoga biskupa naslijedio je strica Krševana (1372.-1403.) koji je istovremeno premješten za kaločkoga nadbiskupa.³³ U radu Sabora u Konstanzu (1414.-1418.) sudjelovao je kao jedan od šestorice delegata njemačke nacije, kao privrženik kralja Sigismunda. Kralju je ostao vjeran i 1420., u jeku mletačke opsade Trogira, a nakon predaje grada, 21. lipnja 1420. i on je utočište našao u Budimu.³⁴ Premda je bio odsutan iz svoje biskupije, na službi je ostao do 1423. godine nastavljajući koristiti svoj naslov i odlučivati o upravnim poslovima trogirске biskupije. Takva je situacija prilično neugodna mletačkome Senatu, koji je u kolovozu 1421. godine donio uredbu po kojoj je svećenicima zabranjeno prihvatiti službe na koje ih on postavi. Stoga je kanonički zbor trogirске katedrale za svoga kandidata kojega će predložiti Senatu izabrao porečkoga biskupa, doktora kanonskoga prava, Fantina Vallaressa, strica budućega zadarskog nadbiskupa Mafeja. Između petero kandidata koji su Senatu podnijeli svoje molbe, *probae*,³⁵ za ispražnjeno mjesto trogirskoga biskupa najviše je glasova potpore sakupio upravo Fantino Vallaresso, pa je njegovu kandidaturu Senat proslijedio Kuriji. Međutim, senatski je prijedlog stigao s dva mjeseca

³¹ BAV, *Barb. lat.* 1809, ff. 584-586. ep. 495. od 12. rujna 1464. godine. F. A. Vitale, *Memorie istoriche de' Tesorieri generali pontifici dal Pontificato di Giovanni XXII fino a' nostri tempi*, Napoli 1782, XXVII-XXVIII.

³² ASV, Reg. Vat. 558, ff. 27r-28r. od 1. srpnja 1473.; *Hier. cath.* II, 249.

³³ *Hier. cath.* I, 490. bilj. 6.

³⁴ S. Kovačić, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Zagreb 1993, 499.

³⁵ Tijekom 15. stoljeća u Veneciji prevladava sustav imenovanja biskupa u formi *proba* kojima je Rimu predstavljala kandidata koji je u Senatu dobio najveći broj glasova, no postupno je, od slučaja do slučaja, morala prihvatiti i potrebu da se do imenovanja biskupom dođe kompromisom i pregovorima. Nakon poraza u Agnadellu, među uvjete predaje, na koju ju je u veljači 1510. godine prisilio papa Julije II., Venecija je uvrstila i bezuvjetno priznavanje rimskog sustava slobodne papinske kolacije nadarbine. C. Cenci, “Senato veneto. «Probae» ai benefici ecclesiastici.” u: C. Piana – C. Cenci, *Promozioni agli ordini sacri a Bologna e alle dignità ecclesiastiche nel Veneto nei secoli XIV-XV*. [Specilegium Bonaventurinum 3]. Firenze, Quaracchi, 1968, 315-432. A. I. Menniti, “Ecclesiastici veneti, tra Venezia e Roma” u: *Venezia e la Roma dei Papi*. Milano, 1987, 209-234, 209. P. Prodi, «Strutture e organizzazione della chiesa di Venezia tra il XV e il XVI secolo: ipotesi di ricerca» u: *Atti dell'Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna, classe di scienze morali. Memorie* 61 (1970-71), 1-30, 10.

zakašnjenja. Naime, zapisnici sjednica tajnoga konsistorija ukazuju na to da je papa Martin V. već početkom svibnja 1423., do kada je u Kuriju svakako stigla vijest o smrti biskupa Šimuna Dominisa, imenovao njegova nasljednika. Bio je to Marin Crnota (rapskim biskupom imenovan 12. veljače 1414. godine)³⁶ iz iste rapske plemićke obitelji kojoj je pripadao i šibenski biskup Matej (1358.-1388.).³⁷ Nakon samo jedne godine provedene u Trogiru, biskup Crnota je premješten u Trst, a na njegovo je mjesto 1424. godine postavljen Toma Tomasini iz mletačke patricijske obitelji. Dominikanac iz poznatoga venecijanskoga samostana sv. Ivana i Pavla ostvario je blistavu crkvenu karijeru nakon ulaska u dominikanski red 1392. godine: 1410. godine postao je biskupom istarskoga Novigrada, 1420. je premješten u Pulu, a 1423. u Urbino. Papa Eugen IV. ga je 1433. godine imenovao svojim legatom na saboru u Bazelu, 24. listopada 1435. je premješten na biskupiju Macerata-Recanati, a 1440. na biskupiju Feltre-Belluno. Tijekom 15. stoljeća nijedan drugi klerik nije toliko puta promijenio službu: znak je to velikog povjerenja kojeg je uživao kod papa Martina V. i Eugena IV. u provođenju važnih crkvenih reformi.

Nakon premještanja biskupa Tomasinija trogirskoga je biskupija povjerena na komendatarnu upravu dvojici kurijalnih službenika koji su u Rimu zaokupljeni gradnjom svojih karijera. Najprije ju je, do 23. kolovoza 1437. godine preuzeo Ludovico Trevisan Scarampi (1401.-1465.). Kao blizak i utjecajan suradnik kardinala Gabriela Condulmera (kasniji papa Eugen IV.), 1. srpnja 1440. godine stigao je do vrha crkvene hijerarhije, kada je imenovan kardinalom prezbiterom rimske bazilike sv. Lovre in Damaso, i time preuzeo mjesto voditelja najmoćnijega ureda srednjovjekovne kurije, Apostolske kancelarije, i rezidenciju u neposrednoj blizini trga Campo di Fiori. Među petnaesticom kardinala koji su na konklavi 8. travnja 1455. za novoga papu, Kaliksta III., izabrali katalanskog kanonistu kardinala Alfonsa Borgiju, bio je prisutan i kardinal Scarampi. Zajedno sa avinjonskim kardinalom Alain de Coëtivyjem upravo je on zaslužan i odgovoran za ovaj izbor pape, pa je stoga tijekom nekoliko sljedećih tjedana u Kuriji uživao ogroman ugled. No ubrzo se zamjerio papi i njegovim ambicioznim rodacima, te je udaljen iz papine palače.³⁸ Tijekom trogodišnjega Kalikstovog pontifikata odlučan je njegov boravak na Levantu, gdje je predvodio papinu flotu u ratu protiv Turaka. Smrt je kardinala Scarampija zatekla kao vrlo bogatog

³⁶ ASV, Arch. Concist., Acta Misc. 1, f. 60r; *Hier. cath.* I, 101

³⁷ J. Barbarić, „Šibenik, Šibenska biskupija, Šibenski biskupi, u: *Sedam stoljeća Šibenske biskupije*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998. Šibenik, 2001, 79-164, 101-104.

³⁸ K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. Volume II. The Fifteenth Century. Philadelphia, The American Philosophical Society, 1978, 162, 169-170.

čovjeka koji je volio luksuz, a pokopan je u svojoj naslovnoj crkvi. U Trogirsku biskupiju naravno nije nikada stigao: njome je upravljao preko svoga vikara, opata trogirске benediktinske opatije sv. Ivana Krstitelja, trogirana Nikola Lovrinog. Uplašeno glasinama da će im imenovanje novoga kome-datarnog upravitelja, Giovannija Vitelleschija (1395.-1440.), doktora kanonskoga prava sa Bolonjskoga sveučilišta, sposobnog političara i okrutnog vojnika³⁹ angažiranog na strani pape Eugena IV., donijeti *detrimentum non modicum, jacturam animarum, rerum spiritualium civitatis et dioecesis necnon destructionem et ruinam Ecclesie et episcopatus, et desolationem non solum cleri sed etiam Universitatis nobilium et populorum civitatis et districtus*,⁴⁰ trogirsko se plemstvo okupilo u Velikome vijeću već 14. rujna 1437. godine. Odlučili su da će u Veneciju poslati plemića Kristofora Blaževog kako bi od Senata zatražio njihovu intervenciju kod pape da im ponovno vrati omiljenog biskupa Tomu Tomasinija, koji je čitavih jedanaest godina biskupiju vodio *sapienter et summa cum laude*. Dakako, papa Eugen IV. svoju odluku nije promijenio, a Vitelleschi je trogirskom biskupijom, poput prethodnika Scarampija, upravljao preko generalnoga vikara, opata Nikola Lovrinog.

Nasilna je smrt kardinala Vitelleschija otvorila put prema trogirskoj biskupiji za mletačkoga patricija Angela Cavazzu, koji je svoju zanimljivu karijeru na jadranskoj obali započeo kao pleban u zadarskoj crkvi sv. Petra *de platea*. Upravo sa ove službe je 1428. godine imenovan rapskim biskupom.⁴¹ U financijskim je kurijalnim uredima napredovao na važne službe: 1431. godine je zamjenik papinog komornika kardinala Francesca Con-

³⁹ C. Pericoli Ridolfini, Giovanni Vitelleschi cardinale e condottiero del '400', in: *Fatti e Figure del Lazio medievale* (a cura di R. Lefevre). Roma, F.lli Palombi, 1978, 539-549. J. E. Law, "Giovanni Vitelleschi: "prelato guerriero" u: *Renaissance Studies* 12/1 (1998), 40-66. C. Canonici, I Vitelleschi di Corneto, in: *Famiglie nella Tuscia tardomedievale. Per una storia*. a cura di Alessandro Pontecorvi e Abbondio Zuppante. Orte 2011, 323-334.

⁴⁰ D. Farlati, *Trogirski biskupi*. Prijevod Kažimir Lučin, uvodna studija i bilješke Jadranka Neralić. Biblioteka Knjiga Mediterana 58. Split, Književni krug, 2010., 336-338. Za razliku od Trogira, komuna u Firenci je još 31. prosinca 1434. godine Vitelleschiju dodijelila građansko pravo i povlastice u financijskom poslovanju. Teško je povjerovati da bi imenovanje firentinskim nadbiskupom od 12. listopada 1435. godine mogao postići bez dozvole Cosima De'Medici koji ga je smatrao svojim bliskim prijateljem. U Sieni je njemu i njegovoj obitelji građansko pravo dodijeljeno 30. travnja 1439. godine, a komuna ga kao "pater et benefactor" oslovljava i 15. ožujka 1440., kada je zatražila njegovo oslobađanje iz zatvora u Castel Sant'Angelo, samo nekoliko dana prije nasilne smrti, 2. travnja. I među rimljanima je Vitelleschi imao snažnu političku potporu. Štoviše, upravo su za njega namjeravali izraditi prvi konjanički kip nakon propasti Rimskoga carstva, i dati mu naslov trećega oca domovine. A. Esch, Il progetto di statua equestre per il Campidoglio del 1436: il problema della tradizione, u: *I Vitelleschi. Fonti, realtà e mito*. Atti dell'Incontro di Studio. Tarquinia, Palazzo Vitelleschi, 25-26 ottobre 1996. (a cura di G. Mencarelli). Tarquinia 1998, 21-22.

⁴¹ Odluka je donesena na tajnom konsistoriju 23. veljače (ASV, Arch. Concist., Acta Misc. 1, f. 182r). Pismo pape Martina V. o imenovanju je zabilježeno u Reg. Lat. 280, ff. 56r-57v.

dulmera; 1433. godine je preuzeo naslov porečkoga biskupa, a kao službenik Apostolske komore sudjelovao je na Saboru u Firenzi.⁴² Gotovo godinu dana nakon imenovanja za trogirskoga biskupa, još je uvijek u Kuriji, 14. ožujka 1441. je imenovan *vicecamerariusom* Apostolske komore, a 15. studenoga 1442. je papa trogirске građane obavijestio kako će im ga poslati čim mu nađe odgovarajuću zamjenu. Za vrijeme uskršnjih blagdana sljedeće su ga godine vjernici dočekali s velikim veseljem i počastima. S povremenim izbivanjima zbog odlazaka u Rim (1445. i 1449. sudjeluje u svečanim svećeničkim zaređenjima) u Trogiru će ostati do smrti. Jedanaestogodišnji period njegove uprave pamtimo po radovima na izgradnji veće i elegantnije sakristije između 1446. i 1450. godine, te izgradnji i opremanju kapele sv. Jerolima (oko 1444. godine). Pozivajući se na stara prava i običaje, arhidakon Luka Ivanov Škobalić je u srijedu 17. svibnja 1452., zbog smrti biskupa Cavazze, sazvaо канонике како би u novoj sakristiji izabrali generalnoga kaptolskog vikara u duhovnim stvarima i istaknuli kandidata za njegova nasljednika. Sudeći prema vijestima koje prenosi Daniele Farlati, i Veliko je Vijeće trogirске комуне, poput Splitske koja je to uredila i statutarnom odredbom, pokušalo utjecati na izbor nasljednika pokojnoga biskupa Cavazze:

“Sutradan Trogirani, bojeći se valjda, da ta crkva ne bi opet bila povjerena nekom biskupu koji bi, stalno nenazočan, vodio poslove kršćanstva i crkve preko vikara, sazvaše Vijeće plemića i prisvojiše pravo birati biskupa. A izabran bi Jakov Justiniani mletačkog plemićkog roda iz reda benediktinaca, pitomac padovanske kongregacije sv. Justine, muž vanredne čestitosti i pobožnosti. I poslan bi u Mletke glasnik da traži potvrđenje ovog izbora. *Godine 1452., 18. svibnja. Budući da je trogirska crkva zbog smrti poštovanog oca gospodina Anđela Chavatija, bivšeg posljednjeg biskupa, ostala bez svog poglavara i pastira, donosi se odluka da plemići ovog Vijeća glasovanjem izaberu, odnosno imenuju i predlože za potvrdu biskupa, koji će za trogirsku glavnu crkvu i grad, kao i za dijecezu biti koristan i djelotvoran u spašavanju i vođenju duša, itd. Po propisanom glasovanju svih plemića, uz samo jedan protivni glas, za biskupa i pastira duša trogirске crkve, grada i dijeceze bi izabran i imenovan časni otac, gospodin brat Jakov Justiniani pokojnoga gospodina Andrasija iz kongregacije sv. Justine, reda sv. Benedikta, vrlo pobožan muž kojega krase čudorednost življenja, vrline i čestitost. Navedenog dana donosi se odluka gospodina kneza i sudaca, itd. potom bi izabran plemenit muž Šimun Sobothe za poklisara da pođe pred mletački senat, da ga obavijesti o spomenutom izboru te zatraži da bude potvrđen,*

⁴² Njegov se potpis nalazi na Dekretu o ujedinjenju Zapadne i Istočne Crkve (ASV, AA. ARM. I-XVIII, br. 397 i 411) od 6. srpnja 1439. godine. Pored njega, na ovom su saboru prisutni i tršćanski biskup Marin Crnota i osorski Petar Leoni.

*i da još k tome smjerno i pokorno zamoli neka se udostoji providjeti kako bi taj izbor polučio učinak.*⁴³

Međutim, ni u Veneciji niti u Rimu izbor Jakova Giustinijanija nije prošao. Papa Nikola V. je još za života biskupa Cavazze mjesto rezervirao kleriku Apostolske komore Jakovu Turlonu, koji je u prisutnosti 14 kardinala okupljenih na tajnom konsistoriju imenovan već 1. lipnja,⁴⁴ a u Trogir je stigao pred kraj iste, ili najkasnije početkom 1453. godine. Tijekom njegove uprave u katedrali su obavljene brojne građevinske aktivnosti – za izgradnju krstionice uz glavni, Radovanov portal, i predivnu kapelu sv. Ivana Trogirskog angažirao je ponajbolje arhitekta i kipare Andriju Alešija, Nikolu Firentinca (koji mu je izradio i nadgrobni spomenik) i Ivana Duknovića. Dao je izgraditi i novu biskupsku rezidenciju jer je stara uništena tijekom mletačkoga bombardiranja 1420. godine.

Biskup Turlon je umro u studenom 1483. godine i sahranjen u kapeli sv. Ivana Trogirskoga koju je dao sagraditi u svojoj katedrali. Jasno, odmah nakon njegove smrti započeli su pregovori za imenovanje njegova nasljednika između katedralnoga kaptola, Velikoga vijeća, Senata u Veneciji i papine kurije u Rimu.

„Trogirani se još jednom latiše onoga, što prije bijahu učinili uzaludno i pozvavši na skupštinu za izbor biskupa one koji su imali pravo pristupa u opće vijeće i glasovati na izborima, izabraše za biskupa Ludovika Koriolana de Cipico, kako je poznato iz knjige vijeća.“ i: „*Izbor Ludovika Koriolana de Cipico, doktora kanonskog prava za biskupa trogirskog. 1483., dana 27. mjeseca studenoga. Na općem vijeću plemića grada Trogira, koje se, kako je običaj, sabralo na glas glasnika i na znak zvona po nalogu spomenutoga velmožnog gospodina kneza, u donjoj dvorani njihove palače bi učinjeno niže zapisano. Najprije, naime, glasovanjem prema povlasticama, pravima i običajima, od većine toga vijeća plemića, za trogirskog biskupa bi izabran gospodin Koriolan de Cipico, doktor kanonskog prava, itd. Na rubu je bilo dopisano: Izbor budućeg biskupa na mjesto prečasnog gospodina Jakova Turlona nekadašnjeg i posljednjeg trogirskog biskupa.*”⁴⁵

Papa je novim trogirskim biskupom imenovao Leonella Chiericata⁴⁷, kurijalnoga službenika angažiranoga u diplomaciji. S njegovim imenova-

⁴³ Farlati, *Trogirski biskupi*, 345-346.

⁴⁴ Papina bula o imenovanju od 5. lipnja: ASV, Reg. Lat. 480, ff. 60v-62r.

⁴⁵ Isto, 352.

⁴⁶ Leonello Chiericati je izdanak ugledne vicentinske patricijske obitelji, koji se školovao u Vicenzi i Padovi gdje je stekao stupanj doktora kanonskoga prava. Uživao je osobito povjerenje kardinala Marka Barba, nećaka pape Pavla II. i bio njegov blizak suradnik. Neko je vrijeme bio vikar vatikanske bazilike, a 8. siječnja 1472. uslijedilo je imenovanje za rapskog biskupa. Nije poznato je li odlazio u Rab ili je biskupijom upravljao iz Rima preko svojih vikara. S kardinalom Barbom putovao je po Njemačkoj kao poseban papin izasla-

njem završava i serija biskupa koji su u biskupiji trebali provesti čitav niz važnih reformi. Njegov nasljednik Francesco Marcello je trogirskom biskupijom nominalno upravljao od 22. listopada 1488. do svoje smrti u Veneciji 15. srpnja 1524. godine. Prema onome što Jacopo Coleti prenosi od Marina Sanuda koji je biskupa osobno dobro poznao, stječe se dojam da je Trogir doživljavao kao mjesto progonstva, iz kojega je trebalo što prije pobjeći! I doista, učinio je sve da mu to pođe za rukom, ali jednostavno nije imao sreće! Naime, u rujnu 1490. se kandidirao za patrijarha Venecije, a u rujnu 1497. za patrijarha Akvileje, no u oba je slučaja Senat podupirao druge kandidate. Već od samog početka 1503. pa sve do 1517. godine u Senatu je podnosio kandidaturu za bilo koje drugo mjesto na teritoriju Mletačke Republike: u ožujku 1503. mu je nedostajalo glasova za mjesto biskupa u Cremoni, a u travnju za mjesto biskupa u Veroni. Jednako tako nije prošao niti na ponovljenom glasovanju za veronskog biskupa u srpnju 1508. godine. Napokon je 18. rujna te godine dobio dekret Senata za biskupsko mjesto u Vicenzi, ali se odluci žestoko suprotstavio papa Julije II., koji je na to mjesto želio namjestiti svog nećaka Franciotta de Rovere. Senat je, naravno, popustio pa je biskup Marcello i nadalje, protiv svoje volje, ostao u Trogiru. 1517. godine je ponovno požurio u Veneciju, “posjetio Zbor otaca, zamolio dužda da privoli Senat neka preko glasnika isposluje od vrhovnog svećenika, da na mjesto padovanskog biskupa, koji će uskoro umrijeti postavi njega. Patio je naime vrlo teško zbog odbijenice za vičentinsku biskupiju što ju je donio Julije II.... Ali mu se ni tada, ne znam kojom njegovom kobi, želja nije ispunila”.⁴⁷

Unatoč obećanju koje je papa Bonifacije VIII. (1295.-1304.) dao zadarskome i splitskome nadbiskupu povodom osnivanja Šibenske biskupije, zabilježenom u osnivačkoj povelji objavljenoj u Rimu 1. svibnja 1298. godine,⁴⁸ da će katedralni kanonici ubuduće sami birati biskupa, Rimska je kurija na samom početku 15. stoljeća preuzela izbor šibenskoga biskupa. Naime, papa Bonifacije IX. je biskupa Antuna de Ponte, doktora kanonskoga prava, koji je biskupijom upravljao od 16. travnja 1391. godine,⁴⁹ premjestio u Concordiju, a istoga dana, 27. veljače 1402.⁵⁰ njegovim nasljednikom

nik. Trogirskim je biskupom postao 19. siječnja 1484., a u mjesecu studenom je otputovao u Trogir. Krajem 1487. otišao je u Pariz kao član papinskog izaslanstva kralju Karlu VIII. Dok se kao apostolski nuncij nalazio u Francuskoj 22. listopada 1488. godine je premješten za biskupa u Concordiju, a 1496. godine dobio je na komendatarnu upravu opatiju Sv. Ambroza u Ninu. Anna Foa, “Chiericati Leonello” *Dizionario biografico degli italiani* 24 (1980), 682-689; S. Kovačić, *Hrvatski biografski leksikon* 2, 652.

⁴⁷ Farlati, *Trogirski biskupi*, uvodna studija str. 38.

⁴⁸ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. vol. VII. Zagreb, 1909., 304-305, br. 263.

⁴⁹ ASV, Reg. Lat. 13, ff. 63r-64v. Sjednici tajnoga konsistorija na kojoj je objavljeno njegovo imenovanje prisustvovalo je 16 kardinala. Barbariç, “Šibenik, Šibenska biskupija”, 106-107.

⁵⁰ ASV, Reg. Lat. 102, ff. 113v-114r. *Hier. cath.* I, 449.

imenovao šibenskoga primicerija Bogdana Pulšića. Antuna de Ponte pratimo u vatikanskim izvorima upravo od početka pontifikata pape Bonifacija IX. Kao akvilejski kanonik vjerojatno je studirao u Rimu; sa doktoratom kanonskoga prava stekao je papinu naklonost pa je ubrzo postao članom papina domaćinstva, auditorom apostolske palače i članom papine kapele (*capellanus S.P., causarum palatii apostolici auditor*). Dakako, svoju je karijeru nastavio graditi u okvirima Kurije i nakon promocije na mjesto šibenskoga biskupa, pa ćemo ga u vatikanskim izvorima naći i 6. veljače 1397. godine kada ga je Bonifacije IX. imenovao sakupljačem, *collector*, dugova za Apostolsku komoru u ugarskim nadbiskupijama Kaloči i Estergomu.⁵¹

Biskup Pulšić je tijekom ceremonije posvećenja papi Bonifaciju IX. položio prisegu vjernosti u kojoj se obvezao da neće poduprijeti protupape Klementa VII. i Ivana XXIII.⁵² U trenutku predaje Veneciji 1412. godine Šibenčani su se uzaludno pokušali suprotstaviti nepridržavanju odredbe iz povlastice koju su dobili od osnivača njihove biskupije, pape Bonifacija VIII. Rimska je kurija, doduše, početkom 1437. godine gotovo prešutno prešla preko kanoničkog izbora Jurja Šišgorića iz šibenskoga samostana sv. Dominika, no, već je njegovoga nasljednika, doktora prava Urbana Vignaca (1454.-1468.) a zatim i Luku Tolentića (1468.-1491.) te Franju Quirinija (1491.-1495.) postavio papa.⁵³

Nakon smrti biskupa Pulšića, ne poznavajući kanonskih prepreka za takav izborni postupak, Kaptol je sazvao sve one koji su prema starim običajima dužni sudjelovati u izboru, te za svoga novog biskupa složno, *concorditer*, izabrao magistra bogoslovije, dominikanca Jurja Šišgorića iz šibenskoga samostana sv. Dominika, koji je već bio zaređen za svećenika (dakle imao je i odgovarajuću kanonsku dob od 30 godina!). Kaptol je Jurju izdao dekret o imenovanju kojeg je on na konsistoriju u Rimu predstavio papi. Premda je imao primjedbi na izborni postupak, (jer se nije vodilo računa o papinom pravu rezervacije!), papa je nakon savjetovanja s kardinalima na konsistoriju održanom 15. travnja 1437., kada je izvješće podnio kardinal rimske bazilike sv. Marka Angelotto Fusco, izbor ipak potvrdio.⁵⁴ O izboru je izdano više papinskih bula⁵⁵ kojima su primatelji (Kaptol, kler, stanovnici grada i biskupije, te vazali šibenske crkve) pozvani da Jurja prihvate svojim novim biskupom i osiguraju mu sve počasti. Konačno, jedna je bula odaslana splitskom nadbiskupu - metropolitu novoizabranog bisku-

⁵¹ ASV, Arm. XXXIII, 12, f. 189r-v.

⁵² D. Farlati, *Illyricum Sacrum*, vol. IV, 467 (tekst prisege).

⁵³ J. Soldo, Crkvene prilike u Šibeniku u 15. stoljeću, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3-6 (1982), 108-115, ovdje 108. *Hier. cath.* II, 236.

⁵⁴ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 66, f. 58v.

⁵⁵ ASV, Reg. Lat. 354, ff. 250r-251v: Bologna, 15. travnja 1437. godine.

pa s pozivom da s istom odanošću i poštovanjem nastavi brinuti o svojoj sufraganskoj biskupiji.

U petak 27. srpnja 1454. godine na Tajnom je konsistoriju papa, po savjetu svojih najbližih suradnika kardinala, novim šibenskim biskupom imenovao Urbana Vignatija, doktora prava i arhidakon crkve u Veneciji.⁵⁶ Papina su pisma o ovom imenovanju upućena kaptolu, kleru i stanovništvu i vazalima grada Šibenika i njegove biskupije, i konačno, splitskome metropolitanskom nadbiskupu.⁵⁷ I nakon biskupskoga posvećenja imao je dozvolu da drži nadarbine u godišnjoj vrijednosti od 100 florena kako bi smanjio dugove koji su mu se namnožili u kratkom vremenu od imenovanja do posvećenja.⁵⁸ 10. ožujka 1465. iz Rima je papa Pavao II. nakon smrti posljednjega arhidakona Petra Ivanovog, šibenskim arhidakonom imenovao Antuna Pagana,⁵⁹ osobnoga biskupovog tajnika i člana njegova kućanstva, te kanonika prebendara u crkvi sv. Fidencija de Meliadino padovanske biskupije. Antun je već pred papom u Kuriji položio prisegu vjernosti, a vicentinski biskup – (kardinal Pietro Barbo, budući papa Pavao II.!), Juraj, opat šibenskoga benediktinskoga samostana Sv. Nikole, i trogirski kanonik Jerolim Mazarolić dobili su nalog da ga uvedu u posjed ove najviše časti u šibenskom katedralnom kaptolu. Biskup Vignati je 28. siječnja 1465. godine imenovan komendatarnim upraviteljem skadarske opatije sv. Sergija i Baka, a od 10. ožujka 1467. godine, kada je imenovan vikarom bazilike sv. Petra, zasigurno živio u Rimu.⁶⁰ Umro je u Portu, predgrađu Rima pred kraj 1468. godine, a 1470. je Juraj Dalmatinac kao opunomoćenik prokuratora otišao u Rim kako bi dobio i preuzeo novac što ga je preminuli biskup ostavio.⁶¹

I nakon posvećenja šibenski biskup Urban Vignati ima dozvolu da drži nadarbine u godišnjoj vrijednosti od 100 florena kako bi smanjio dugove koji su mu se namnožili u kratkom vremenu od imenovanja do posvećenja.⁶²

Korčulanski je arhidakon sa doktoratom prava Luka Tolentić,⁶⁴ apostolski legat u Bosanskom kraljevstvu, i kandidat katedralnoga kaptola za

⁵⁶ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 72, f. 87v.; 75, f. 86r. Barbarić, *Camera Apostolica*, br. 781.

⁵⁷ ASV, Reg. Lat. 492, ff. 40v-42r.

⁵⁸ ASV, Reg. Vat. 430, f. 139r-v: Rim, 26. srpnja 1454. godine.

⁵⁹ ASV, Reg. Lat. 605, ff. 277r-278v.

⁶⁰ Reg. Vat. 542, ff. 212v-214r.

⁶¹ Soldo, "Crkvene prilike", 112.

⁶² ASV, Reg. Vat. 430, f. 139r-v: Rim, 26. srpnja 1454. godine.

⁶³ Korčulanin Luka de Tollentis je rođen 1428. godine a u dobi od 25 godina imenovan je kanonikom. Krajem 1458. ili početkom 1459., a tada je već papin kapelan, imenovan je arhidakonom korčulanske crkve, na mjesto ispražnjeno smrću izvan Rimske Kurije njegovoga pret hodnika, papinog akolita i kapelana Bonina Tolentića. Doduše, arhidakonat je prije njega ponuđen korčulanskom prezbiteru Radislavu Ivanovom, no kako pismo o imenovanju nije sastavljeno, Radislav je preko svoga zastupnika kanonika iz Narnija Aleksandra *de Speculo*, u Kuriji pred papom podnio ostavku. Pored arhidakonata, od Bonina je «naslijedio» i njegove

nasljednika korčulanskoga biskupa Luke Leona iz srpnja 1462., tek 18. kolovoza 1469. godine⁶⁴ dobio biskupsku stolicu, onu u Šibeniku! Istoga je dana dobio i dozvolu da sam izabere dvojicu ili trojicu svećenika (biskupa) koji će ga posvetiti.⁶⁵ Dakako, svoju je crkvenu karijeru ostvarivao kao papin diplomat: za Siksta IV. je najprije boravio u Burgundiji, a 1486. i u Njemačkoj.⁶⁶ Biskup Tolentić se u Šibenik vratio tek pred smrt: tu je umro u dobi od 63. godine u noći između 6. i 7. travnja 1491. Samo nekoliko dana ranije, 3. travnja, odredio je za gradnju šibenske katedrale Sv. Jakova svotu od 200 dukata što mu je morao dati komendator sv. Nikole u luci, a za to se u katedrali za njega na godišnjicu smrti morala održavati svečana misa (aniverzal). Oporuku je sastavio dan prije smrti: u njoj su spomenuti brojni dužnici s raznih europskih dvorova na kojima je boravio kao papin legat, brojni rođaci i neke crkve na otoku Korčuli. Sjetio se i svoje šibenske katedrale, za čiju je gradnju ostavio 50 lira.⁶⁷

U **Skradinu**, gradiću pored Šibenika, i njegovoj biskupiji polovicom 15. stoljeća upravljao je, prema Franji Emanuelu Hošku, dubrovački franjevac Aleksandar koji je u crkvenim krugovima uživao glas vrsnoga pastoralnog djelatnika, osobito u suzbijanju krivovjerja. Budući da je biskupijom upravljao bez odobrenja rimskih crkvenih vlasti, morao je 1460. upravu prepustiti doktoru prava Jakovu Bragadenu, kleriku porijeklom iz Venecije sa brojnim crkvenim nadarbinama u okolici Padove, Trevizu i Zadru, te najvažnije od svega: *cubicullariusu* papa Nikole V., Kaliksta III. i Pija II.⁶⁸ Nakon Bragadenovog premještanja na mjesto ninskog biskupa⁶⁹ od 5. ožujka

---

crkve sv. Petra u Korčuli, sv. Mihovila, i dubrovačku crkvu sv. Feliksa izvan gradskih zidina. Kada je 1469. godine imenovan šibenskim biskupom, u trenutku imenovanja i posvećenja u posjedu je imao kanonikat sa prebendom u Tršćanskoj biskupiji, dubrovačku crkvu sv. Feliksa izvan gradskih zidina u laičkom patronatu; kanonikate sa prebendom u Korčuli i u Hvaru, te crkve u laičkom patronatu sv. Petra de Insula, sv. Mihovila u Žrnovi i sv. Ivana. Nakon imenovanja šibenskim biskupom njegove su nadarbine dodijeljene doktoru kanonskoga prava i prezbiteru iz Venecije Antoniju *Urso*, koji je *continuus commensalis* Giovannija Michiela, apostolskog protonotara i kardinala sv. Lucije *in Septemsoiliis* te *auditora causarum* Apostolske Palače. Od 1462. godine Tolentića nalazimo u diplomatskim misijama u Bosni, a nakon smrti biskupa Luke Leona početkom srpnja iste godine kanonici su ga izabrali za korčulanskog biskupa. Papa Pio II. je odbio potvrditi njihov izbor pa je novi korčulanski biskup imenovan tek 7. veljače 1463. godine. Neralić, *Put do crkvene nadarbine*, 264-265, 278-279.

⁶⁴ ASV, Reg. Lat. 677, ff. 12r-13v.

⁶⁵ ASV, Reg. Lat. 677, f. 14r.

⁶⁶ J. Paquet, Une ébauche de la nonciature de Flandre au XVe siècle. Les missions dans les Pays Bas, de Luc de Tolentis, évêque de Sebenico (1462-1464), *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* 25 (1949), 27-144.

⁶⁷ Soldo, Crkvene prilike, 112.

⁶⁸ ASV, Reg. Lat. 493, ff. 21v-22v: Rim, 20. listopada 1454.; Reg. Lat. 533, ff. 123r-124r i Reg. Lat. 534, ff. 57r-58r: oba od 18. srpnja 1458. Neralić, *Put do crkvene nadarbine*, 266.

⁶⁹ Kao ninski biskup spomenut je u papinoj propusnici (*salvus conductus*) od 11. travnja

1462., Pio II. je 19. ožujka 1463.⁷⁰ skradinskim biskupom imenovao doktora kanonskoga prava, u Kuriji već dobro poznatoga trogiranina Fantina de Valle (koji je na Badnjak 1459. godine “naslijedio” Bragadenov kanonikat u zadarskoj katedrali, a posljednjega dana u godini i šibenski katedralni kanonikat). Dakako, nakon Fantinove smrti krajem listopada 1475., upravu skradinskom biskupijom povjerio je papa Siksto IV. Nikoli Modruškom već 3. studenoga. Nikola je 28. travnja 1479. u papine ruke dragovoljno podnio ostavku; biskupija je zatim dodijeljena teologu franjevcu Petru Marciju. Kako radi ove ostavke kurijalni službenik i biskup ne bi trpio znatnu materijalnu štetu papa Siksto IV. je pismom u formi *motu proprio* odredio da će mu Petar Marcije do kraja života plaćati godišnje obeštećenje (*pensio*) u iznosu od 120 florena. Budući da papinska imenovanja nisu provedena, jer su biskupi Fantino de Valle i Nikola Modruški angažirani u poslovima Kurije, skradinskom je biskupijom od 1463. do 1479. uz prešutno odobrenje Rima i suglasnost susjednih biskupa, stvarno upravljao Aleksandar.⁷¹

U **Kotoru** je nakon smrti benediktinca Antona (1410.-1420.) iz apulskoga grada Bitonta početkom ljeta 1421. godine⁷² katedralni kaptol sv. Trifuna zajedno sa svim klericima i stanovnicima grada Kotora izabrao franjevca Rajmunda iz Viterba. Zamolili su zatim predstavnike vlasti Mletačke Republike za intervenciju kod pape kako bi izbor Kaptola bio potvrđen. 22.

1469., kako bi otišao u Spoleto gdje će obavljati službu rizničara (*thesaurarius*) ASV, Cam. Ap., Div. Cam. 33, f. 228r-v.

⁷⁰ ASV, Reg. Lat. 586, ff 276r-277v; *Hier. cath.*, II, 231.

⁷¹ F. E. Hoško, *Hrvatski biografski leksikon*, I, Zagreb 1983, 70. Neralić, *Put do crkvene nadarbine*, 266-267.

⁷² Anton iz Bitonta je na bokokotorskom području zabilježen barem od 22. listopada 1397. kada je imenovan opatom samostana Sv. Jurja kod Perasta. Prema ispravi koju je 7. travnja 1405. godine sastavio notar, kancelar i tajnik kotorske komune Antonio *Puctio de Actis de Santo Genesio*, jednoglasno je izabran za osobitoga poslanika i zakonitog prokuratora kotorske komune, sa širokim ovlastima i punomoćima da je predstavlja u pregovorima u Veneciji, gdje je stigao 3. kolovoza. Budući da se Kotorska komuna dragovoljno želi predati pod vlast Republike, ovlašten je da grad Kotor, njegovu tvrđavu i distrikt sa svim prihodima od soli i drugih carina preda Veneciji. Papa Grgur XII. je opata Antona iz Bitonta postavio na čelo Kotorske biskupije početkom 1410., njegovo mjesto opata sv. Jurja dodijelio je kardinalu Sabine Henriku *de Minutulis*, koji je ubrzo podnio ostavku, te je 14. ožujka postavljen benediktinac Augustin iz Askolija u Apuliji. Novoimenovani je kotorski biskup osobno prisutan u Bologni gdje je 10. veljače apostolskoj komori obećao do Uskrsa uplatiti pristojbe. Katarina Mitrović, *Mlečani episkopi Kotora 1420-1513*. Beograd, Magelan Press, 2013, 62-74. Iz isprave pape Martina V. od 5 svibnja 1421. u Vatikanskom tajnom arhivu (ASV, Reg. Lat. 214, ff. 35v-36r) koja je uslijedila nakon molbe kotorskoga prezbitera Marina Jakova de Pasqualibus, saznajemo da ga je biskup Anton iz Bitonta isključio iz utrke za imenovanje rektora crkava sv. Ivana i sv. Marka *de Portella* u korist Nikole Trifunovog i Nikole Milanija. Spomenut je i u ispravi pape Martina V. od 30. lipnja 1421. (Reg. Lat. 215, ff. 126r-127r) o imenovanju kotorskoga prezbitera Stjepana Marka Fabrija rektorom crkve Sv. Nikole de Iagneua, nakon smrti pokojnoga rektora Jakova Sassija.

srpnja je Senat odlučio da će njihovu molbu poduprijeti.⁷³ Međutim, papa Martin V. je još za života biskupa Antona za sebe rezervirao imenovanje kotorskoga biskupa. Saznavši za biskupovu smrt od povjerljivih svjedoka, savjetovavši se sa kardinalima na sjednici tajnoga konsistorija, prihvatio je izbor kotorskih kanonika i preporuku mletačkih vlasti, 13. kolovoza je postavio Rajmunda iz Viterba na mjesto kotorskoga biskupa.⁷⁴ Pisma sličnoga sadržaja odaslana su članovima kaptolskoga zbora, kleru i laicima grada Kotora i njegove biskupije, i dubrovačkome nadbiskupu s pozivom da svoga sufragana, izabranoga kotorskoga biskupa pomaže u službi. 22. kolovoza 1421. osobno prisutan u Rimu, Rajmund je uplatio dio obećanih pristojbi, a do 24. srpnja sljedeće godine preko franjevca Jakova iz Pule uplatio je ostatak svoje obaveze.⁷⁵ Rajmund iz Viterba je umro najvjerojatnije tijekom epidemije kuge, koja je odnijela i prvoga mletačkoga kneza Antonija delle Boccole. Datumom 22. lipnja 1422. datirana je odluka Mletačkoga Senata koja kotorskog biskupa ovlaštava da se pismom obrati papi i kardinalima, kako bi se u Kuriji razjasnilo pitanje nekih crkava koje su u raškom kraljevstvu osnovali Kotorani, a našle su se pod duhovnom vlašću barskoga nadbiskupa. U ovoj misiji Katarina Mitrović vidi prvi spomen nastojanja kotorskoga biskupa da u vrijeme "mletačke vlasti, i uz njenu punu podršku ostvare jurisdikciju nad katoličkim crkvama na području Despotovine."⁷⁶

Kotorski je biskup Marko *Niger* svoj boravak u Mantovi, kada je tamo rezidirao i papa Pio II. sa svojom Kurijom, iskoristio za posvećenje prije odlaska u biskupiju, a 5. prosinca 1459. godine na ime integralne uplate svojih zajedničke i malih pristojbi papinom rizničaru (*vicethesaurarius*) biskupu Nikoli *Fortiguerra de Pistorio*⁷⁷ preko banke Aleksandra *de Miraballis* i njihovih partnera uplatio obveze prema Apostolskoj komori.⁷⁸

Čak i nakon izbora za biskupa klerici bi nastavili obraćati veću pažnju svojim svjetovnim dobrima. Niti jedna dalmatinska biskupija ne raspolaže osobito bogatim godišnjim приходima, međutim, čini se da su se biskupi imenovani na kotorsku biskupiju osobito često žalili na siromaštvo prihoda biskupske menze i tražili dodatne prihode kako bi se uspješnije nosili sa troškovima koje donosi život na biskupskoj časti. Kada je 21. studenog 1453. godine imenovan kotorskim biskupom padovanski kanonik, klerik Apostolske Komore i papin kapelan, doktor kanonskog prava Bernard iz Venecije zatražio je, i dobio, dozvolu da zadrži svoja primanja s nadarbine u crkvi sv.

⁷³ Mitrović, *Mlečani episkopi Kotora*, 75-85, 76.

⁷⁴ ASV, Reg. Lat. 217, ff. 165v-166v.

⁷⁵ Barbarić, *Camera Apostolica*, br. 519, br. 585, br. 590.

⁷⁶ Mitrović, *Mlečani episkopi Kotora*, 84-85.

⁷⁷ *Hier. cath.*, II, 13, 249.

⁷⁸ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 78, f. 55v; Barbarić, *Camera Apostolica*, br. 875.

Martina *de Plebe Sacci* iz Padove jer mu prihodi od 300 florena koje menza donosi nisu dovoljni.⁷⁹ Jedva dvije godine poslije zatražio je i dobio i prihode prebende (25 florena), seoske crkve sv. Hermagore i Fortunata *delle Conche* u Padovanskoj biskupiji u iznosu od 20 florena.⁸⁰ Njegov nasljednik na biskupiji Marko Niger izabran je za biskupa 7. studenoga 1459. godine, a iz dokumenta od 1. rujna 1463. godine saznajemo da prihodi biskupske menze iznose jedva 200 florena od kojih *dignitatis episcopalis decentiam non valet* pa je zatražio da mu se do kraja života ostave prihodi od kapele sv. Egidija u Vallisugana.⁸¹ I Petar *de Brutis* koji na kotorsku biskupiju dolazi nakon nadbiskupije u Kroji imao je sudeći prema dokumentima, znatne financijske teškoće. Naime, 12. rujna 1484. godine papa Inocent VIII. je potvrdio dozvolu Siksta IV. (zbog papine iznenadne smrti pismo o tome nije sastavljeno) kojom mu se ostavljaju prihodi crkve sv. Agate u Veneciji s dušobrižništvom koju je po papinoj proviziji držao u komendi kako bi se u skladu s biskupskom časti mogao lakše izdržavati. Godišnji приход procijenjen na 24 florena sjedinjen je приходima biskupske menze koji iznosi 200 florena.⁸² Jedva 9-10 mjeseci kasnije (23. lipnja 1485. godine) biskup Petar dobio je, nakon što je papi Inocentu VIII. podnio regularnu molbu, dozvolu da приходima svoje biskupske menze koji su *tenues et exiles* sjedini i prihode (u iznosu od 130 florena) menze benediktinskog samostana sv. Jurja koji je nakon smrti izvan Kurije opata Trifuna ostao bez poglavara.⁸³ Četiri godine poslije biskup Petar je u papine ruke podnio ostavku na crkvu sv. Ubalda u Veneciji, papa je ostavku prihvatio i na ispražnjeno mjesto imenovao rektora crkve sv. Trojstva *de Fosso* u Padovi (*S. Trinitatis de Fosso*) čiji je godišnji приход procijenjen na 75 florena. Kako pak radi ovog odreknuća ne bi trpio materijalnu štetu, novi će mu pleban Toma *de Guilermis* svake godine u dva terminau Veneciji isplaćivati obeštećenje, *pensio* u iznosu od 25 florena.⁸⁴

I na starom se biskupskom sjedištu **Skadru** tijekom 15. stoljeća izmijenio čitav niz prelata. Neki od njih biskupski su položaj dobili upravo zahvaljujući papinoj rezervaciji i dobrim vezama sa visoko pozicioniranim službenicima Kurije. Osobno prisutan u Kuriji, 10. lipnja 1401. godine izabrani je biskup Kristofor (sjednici tajnog konsistorija nazočilo je 9 kardinala, koji će među sobom podijeliti uplatu pristojbi) Apostolskoj Komori obećao uplatiti svotu od 33 zlatna florena i male uobičajene pristojbe, te zaostatke svojih prethodnika Arduina i Henrika.⁸⁵ Za svoje su prethod-

⁷⁹ ASV, Reg. Lat. 484, f. 84r-v: Rim, 21. studenog 1453.

⁸⁰ ASV, Reg. Lat. 503, ff. 195v-196v: Rim, 22. svibnja 1455.

⁸¹ ASV, Reg. Lat. 590, ff. 260v-261r: Tivoli, 1. rujna 1463.

⁸² ASV, Reg. Lat. 847, ff. 372v-373v: Rim, 12. rujna 1484.

⁸³ ASV, Reg. Lat. 839, ff. 48v-49v: Rim, 23. lipnja 1485.

⁸⁴ ASV, Reg. Lat. 892, ff. 300v-302r: Rim, 17. ožujka 1489.

⁸⁵ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, ff. 62v-63r.

nike Meliorina, Andruina i Henrika istu svotu ponudili i novoizabrani biskupi Progano Pintzenego, osobno prisutan u Komori 8. listopada 1403. godine⁸⁶ i Ivan (kojeg je imenovao Bonifacije XI., no zbog papine smrti pismo o imenovanju nije sastavljeno pa mu je na njegovu molbu 13. ožujka 1407. godine papa Grgur XII. dozvolio da izabere svećenike koji će ga posvetiti i od njega preuzeti prisegu vjernosti)⁸⁷ u čije se ime u subotu 19. ožujka 1407. godine na uplatu pristojbi za Apostolsku komoru i kardinalski zbor obvezao kanonik Marin de Berardinis.⁸⁸ Samo je papa Martin V. znao razloge zbog kojih biskup Ivan tri godine nije rezidirao u svojoj biskupiji, a razloge je vjerojatno čuo od biskupa osobno⁸⁹ kada je na njegovo mjesto za upravitelja u duhovnim i svjetovnim stvarima biskupije 23. prosinca 1427. godine postavio dominikanca s bakalaureatom iz bogoslovije⁹⁰ Marina Teldija iz Venecije. Iz pisma upućenog 11. rujna 1427. godine⁹¹ pulatskom biskupu⁹² saznajemo o molbi skadarskog biskupa Ivana kako su prihodi njegove biskupske menze smanjeni upravo zbog učestalih turskih upada i pljački na granicama skadarske biskupije. Biskup Ivan je umro najvjerojatnije tek krajem 1450. godine. Čim je vijest o njegovoj smrti stigla u Kuriju, pozivajući se na pravo rezervacije na imenovanje skadarskog biskupa, papa Nikola V. je na sjednici tajnoga konsistorija u petak 9. siječnja 1451. potvrdio izbor dominikanca Emanuela iz Kandije, sa licencijatom iz bogoslovije.⁹³ Izvješće je podnio kardinal Petar Barbo. O papinoj su odluci pisma odaslana kanonicima i kleru skadarske katedrale, vazalima i stanovnicima grada i biskupije, te barskom nadbiskupu franjevcu Andriji *de Mule*. Gotovo tri godine nakon biskupskog imenovanja, Emanuel je krajem rujna 1453. godine u Rim uputio molbu⁹⁴ kojom je kuriju obavijestio kako su nesretne ratne okolnosti znatno osiromašile njegovu biskupsku menzu, i zatražio sjedinjenje prihoda opatije Svetih Sergija i Baka u iznosu od 200 zlatnih florena, s приходima biskupske

⁸⁶ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, f. 103v.

⁸⁷ ASV, Reg. Lat. 128, ff. 186v-187r. *Hier. cath.* I, str. 440.

⁸⁸ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, f. 162r-v.

⁸⁹ ASV, Reg. Lat. 280, f. 158v-159r.

⁹⁰ ASV, Reg. Lat. 280, ff. 158v-159r. Njemu je mjesto oduzeto 19. ožujka 1428: ASV, Arch. Concist., Acta Misc. I, f. 183v.

⁹¹ ASV, Reg. Lat. 279, ff. 128r-129v.

⁹² Najvjerojatnije se radi o Dusmanu, kojeg je Martin V. imenovao 30. travnja 1427. godine. ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 108v. U rimskom je uredu Apostolske komore u prisutnosti klerika Nikole de Mercatello, Nikole de Valle i Alfonsa Roderika, te bilježnika Antona de Sarzana, opat benediktinskog samostana sv. Stjepana de Assella *Georgius*, kao zastupnik novoizabranog pulatskog biskupa Dusmana 24. ožujka 1428. godine obećao u dva obroka uplatiti svotu od 33 1/3 zlatnih florena komori i kardinalskom zboru za zajedničke i male pristojbe. ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 44r. Reg. Lat. 267, f. 315v-316v.

⁹³ ASV, Reg. Lat. 462, ff. 23r-24v.

⁹⁴ ASV, Reg. Suppl. 462, f. 296r.

menze. Papa, koji o teškom stanju opatije nema drugih podataka, 5. listopada je uputio nalog ulcinjskom biskupu Paganinu (lipanj 1441.- 1482.) da od svjedoka prikupi vjerodostojne podatke, a zatim prihode opatije sjedini s prihodima biskupske menze. To će biskupu Emanuelu i njegovim nasljednicima omogućiti dostojno uzdržavanje na biskupskoj časti.⁹⁵

Papa Pio II. već je tijekom prvih mjeseci svog pontifikata bio dobro obaviješten o teškom stanju biskupija Skadar i Sapa, koje su pod stalnom opasnošću od turskih vojnih upada.⁹⁶ Nakon što je u Kuriju stigla vijest o smrti posljednjeg biskupa Sape Jurja (*Georgius*, koji je imenovan početkom 1440. godine),⁹⁷ pozivajući se na odluku svog prethodnika pape Kalista III. o rezervaciji na imenovanje biskupa, 13. je studenog 1458. godine skadarskog biskupa Emanuela imenovao komendatarnim upraviteljem Sape.⁹⁸ Nakon Emanuelove smrti papa Pavao II. je iskoristio svoje pravo rezervacije na imenovanje skadarskog biskupa, te je 6. ožujka 1465., poslušavši savjete članova kardinalskog zbora, izabrao regularnog kanonika sv. Augustina Tadeja Pasqualigo.⁹⁹ Dva dana kasnije, 8. ožujka, izabrani je biskup dobio i dozvolu da izabere dvojicu ili trojicu katoličkih svećenika koji će ga posvetiti¹⁰⁰ a 7. svibnja je za zajedničke i male pristojbe kardinalskom zboru i Komori ponudio svotu od 66 zlatnih florena.

Jednako kao i njegovi prethodnici, papa Pavao II. je pravo imenovanja na mjesto skadarskog biskupa rezervirao Svetoj stolici. Čim je vjerodostojna vijest o smrti biskupa Pasqualiga stigla u Rim, nakon savjetovanja sa kardinalskim zborom, 9. veljače 1467. imenovao je mletačkog patricija, doktora kanonskog prava, klerika Bartolomeja Barbariga.¹⁰¹ Istog su dana službenici u kancelariji za njega sastavili pismo o imenovanju, a o izboru su pismom obaviješteni i članovi kaptola skadarske katedrale. Biskup Barbarigo je 17. listopada 1467. godine u Apostolskoj komori za zajedničke i male pristojbe kardinalskom zboru i Komori ponudio svotu od 33 zlatna florena.¹⁰² Biskupijom je upravljao preko svojih vikara i u njoj nije nikad boravio. Nakon premještanja na Porečku biskupiju odlučenom na tajnom konsistoriju 11. lis-

⁹⁵ ASV, Reg. Lat. 481, f. 58r-v: Rim, 5. listopada 1452.

⁹⁶ O teškom stanju u Skadarskoj biskupiji i učestalim turskim pljačkaškim upadima na teritorij biskupije, Sveta je Stolica svakako uvijek imala najnovije vijesti, već i zbog činjenice da su tijekom prve polovice 15. stoljeća biskupi vrlo često dolazili u Rim. Baleski biskup Michele de Paoli je početkom listopada 1428. godine boravio u Kuriji upravo u vrijeme kada je zbog nekih nedjela i nerezidiranja smijenjen dotadašnji biskup Dionizije a on imenovan novim biskupom. ASV, Reg. Lat. 280, ff. 105r-106.

⁹⁷ *Hier. cath.* II, 229.

⁹⁸ ASV, Reg. Lat. 539, ff. 37v-38v.

⁹⁹ *Hier. cath.*, II, 232. ASV, Reg. Lat. 617, ff. 259v-261r.

¹⁰⁰ ASV, Reg. Lat. 617, f. 261r-v.

¹⁰¹ ASV, Reg. Lat. 648, ff. 176v-178r.

¹⁰² ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 84, f. 51v; ASV, Cam. Ap., Oblig. Com. 9, f. 88r.

topada 1471.,¹⁰³ u ponedjeljak 14. listopada je imenovan njegov nasljednik, *magister in theologia*, franjevac Francesco de Sanctis iz Padove, koji je odmah obećao uplatu svojih obveza prema Apostolskoj Komori i kardinalskom zboru u iznosu od 33 1/3 zlatnih florena.¹⁰⁴ U srijedu 19. ožujka 1492. papa Inocent VIII. je zbog Franjine smrti postavio Nikolu Lupo, doktora kanonskog prava i kanonika Gravine, s mogućnošću da zadrži kanoničke nadarbine.¹⁰⁵ Njega je 26. ožujka 1511. naslijedio augustinac Giacomo de Humano, opat opatije Sv. Duha u Agrigentu.¹⁰⁶

Zaključak

Unatoč neprestanom proklamiranju svojeg punovlašća, *plenitudo potestatis*, teoretskog i praktičnog ponavljanja da samo papa ima pravo dodjeljivanja službe patrijarha, nadbiskupa, biskupa i opata širom kršćanskoga svijeta, papinstvo tijekom 15. stoljeća mora sve češće računati i sa pojačanim političkim pritiskom pojedinih snažnijih obitelji, vladara, gradova, država. Sa svoje strane, biskupi su imali važnijeg posla od brige o duhovnom stanju biskupije. Uključeni u mrežu obiteljskih saveza zahvaljujući kojoj postižu karijere i dobivaju nadarbine, neizbježno su vrijeme provodili u mjestima gdje se ovakvi savezi sklapaju i vode najrazličitiji pregovori – na dvorovima svjetovnih vladara, ali i papinome dvoru u Rimu! Politički su se razlozi nametnuli i u Veneciji, koja se, zahvaljujući duboko ukorijenjenom sustavu vjerskih vrijednosti svojih građana, najduže opirala Rimskom mehanizmu pregovaranja. Potreba da u većim, bogatijim i značajnijim biskupijama na vlast dođu biskupi koji će biti vjerni gospodar u Veneciji nakon osvajanja zaleđa (tzv. Terraferma) tijekom prvog desetljeća 15. stoljeća, te direktni sukob sa papinstvom i težak poraz kojeg je doživjela u Agnadellu, dva su ključna razloga zbog kojih je i Venecija prihvatila rimski nadarbinski sustav.

Sa stanovišta potencijalnoga kandidata za mjesto biskupa, iz izabranih biografija predstavljenih u prethodnome poglavlju jasno proizlazi da je upravo Rim sjedište na kojega se polažu sva očekivanja, u kojemu se sve odvija i rješava, iz kojega se očekuju povoljni odgovori. Jedna od najuočljivijih karakteristika u imenovanju biskupa u 15. stoljeću je lakoća kojom papin kandidat ostvaruje svoju proviziju preuzimanjem stvarnog posjeda nad biskupijom, u kojoj tijekom gotovo cijeloga svog mandata nikada ne rezidira, niti

¹⁰³ ASV, Cam. Ap. Oblig. et Sol. 82, f. 66r.

¹⁰⁴ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 82, f. 66r; Oblig. et Sol. 83, f. 48v; *Hier. cath.* II, 232.

¹⁰⁵ ASV, Arch. Concl., Acta Misc. 2, f. 38r; ASV, Reg. Lat. 933, ff. 253r-254v, 256r-v (od 26. kolovoza 1492.). *Hier. cath.* II, 232.

¹⁰⁶ ASV, Reg. Lat. 1253, ff. 203v-205r (pismo o imenovanju), i f. 205r (dozvola da izabere biskupe koji će ga posvetiti).

dolazi, sve u očekivanju da će iz jedne siromašnije vrlo brzo biti premješten na neku bogatiju biskupiju. Čini se da je barem u pitanju imenovanja biskupa na lokalnoj razini otpor krajnje ograničen, a papa kao autoritet iznad katedralnoga kaptola, i njegovo pravo rezervacije, gotovo su bezpogovorno prihvaćeni. Nadalje, izabrani primjeri jasno ukazuju da je u slučaju biskupskih imenovanja papinska provizija nepogrešiva karta. Klerik koji u vidu ima napredovanje u karijeri, a u pravom se trenutku nađe na pravom mjestu može od pape zatražiti podršku s izvjesnom nadom da će upravo to pretegnuti u njegovu korist pred kandidatom kojeg izabire kaptol ili podupire Mletački Senat. Proces namještanja na biskupska sjedišta osoba koje će, neposredno nakon osvajanja Dalmacije, biti po volji Veneciji, tekao je prilično sporo i postupno, a u krajnjoj je liniji potčinjen i procedurama koje predviđa kanonsko pravo, prema kojemu je, u principu, biskup sa svojom crkvom vezan doživotno. Vjerojatno je Senat nastojao ne isprovocirati prevelike i iznenadne promjene (osim u nešto težim slučajevima Splita i Trogira, koje su njihovi biskupi u trenutku mletačkog preuzimanja vlasti napustili) i pričekati prirodni kraj mandata prije negoli podupre sebi sklonije kandidate. U svakom slučaju, važno je istaknuti da je, negdje prije, negdje kasnije, u svim biskupijama na istočnoj jadranskoj obali pod vlašću Venecije, došlo do imenovanja biskupa porijeklom iz Venecije, a njihova prisutnost nipošto nije ograničena na prvu fazu kada je bilo neophodno učvrstiti vlast Republike u novoosvojenim provincijama: dapače, tijekom vremena njihova je prisutnost postala još značajnijom. Doista, u periodu koji je protekao od izbora pape Martina V. 1417., do izbora pape Aleksandra VI. 1492. godine u devet biskupija na istočnoj jadranskoj obali pod vlašću Venecije, od 63 imenovana biskupa na biskupskim se stolicama izmijenilo čak 46 prelata od kojih su gotovo svi bili porijeklom sa teritorija Venecije, tek je njih 7 dolazilo sa teritorija Papinske države, a dvojica su bila iz Firenze ili njenje okolice. Nasuprot njima, domaćih je biskupa bilo tek 17: najviše u Skradinu – šest od deset, i Šibeniku – tri od pet. Monopol Venecije nad kontrolom biskupskih katedri još je uočljiviji ima li se na umu, osim imena prelata i trajanje njihovih mandata, i ekonomska moć njihovih biskupija, te, konkretno, godišnji prihodi koje je biskupija mogla jamčiti onome tko je njome upravljao. Koncentracija prelata-biskupa porijeklom iz Venecije veća je na bogatijim i značajnijim biskupijama! Gotovo neznatne mogućnosti da lokalni prelat postigne biskupsku čast u nekoj od dalmatinskih biskupija ograničava se stoga na tek dvije biskupije koje su i ekonomski manje privlačne patricijima iz Venecije. Međutim, još je važnije primijetiti da su crkveni dostojanstvenici porijeklom iz Venecije koji su stigli na čelo neke od istočnojadranskih biskupija, u ovom pothvatu nisu uspjeli zato što su porijeklom iz Venecije ili njeni podanici, nego zahvaljujući veza- ma koje su uspjeli uspostaviti sa Rimskom kurijom ili podrškom koju su do-

bivali od kardinala ili papa! Doista, mnogi od njih su svoje karijere započeli kao službenici Kurije, a nekoliko njih je prije biskupskog imenovanja djelovalo u službi nekog od kardinala ili pape.

Postupak imenovanja kandidata za velike nadarbine a s njime i odnosi suprotstavljenih interesa između Venecije i Rima, drastično su izmijenjeni na samom početku 16. stoljeća, kada je papa Julije II. vrlo oslabljenoj Republici ukinuo *probae* preko kojih je imala mogućnost da Konsistoriju predstavi sebi poželjnoga, prikladnoga i sklonoga kandidata na mjesto biskupa ili komendatarnog opata nekom ispražnjenom samostanu. Tijekom sljedećih nekoliko desetljeća Venecija je postupno i djelomično povratila svoj utjecaj i kontrolu, te tako na biskupskim sjedištima imala isključivo plemiće i podanike od povjerenja a za njihovo imenovanje nije se morala suprotstavljati Rimskoj kuriji.

Najvažniji trenutak u kontaktima između biskupa i Svete Stolice bilo je upravo imenovanje na biskupsko mjesto. Bez papine podrške, ili barem njegove suglasnosti, nijedan svećenik tijekom 15. stoljeća nije mogao očekivati izbor za biskupa. No, nakon što bi obavili neophodne radnje oko izdavanja bule o imenovanju, uplate svih pristojbi koje je za stupanje na biskupiju dužan uplatiti, biskupskog posvećenja i preuzimanje uprave biskupijom, malo je biskupa doista i stvarno uključeno u papinske poslove. Biskupi nisu mogli izbjeći veze s papinskim dvorom, ali je i bliskost njihovih veza znatno ovisila o tome koliko su oni trebali papu, ali i o tome koliko je papa trebao njih.

Jadranka NERALIĆ

ALL THE PAPAL MEN: DALMATIAN BISHOPRIC SEATS IN THE 15TH CENTURY BETWEEN ROME AND VENICE

Summary

In the introductory chapter the author shortly reviewed canon law rules which defined and regulated the episcopal elections in the period from the 11th to the end of the 14th century. A number of biographies of clerics whose promotion to the top of the ecclesiastical career (episcopal election) on the territory of Venetian Dalmatia, illustrate the system of papal provision as well as the influence the Venetian Senate had on their career formation and the episcopal election.

The older Croatian scholarship asserted that by electing candidates who would be favourable to its government, the Venetian Republic had influenced the episcopal appointments in Dalmatian dioceses from the early 1420s, when it took

over the dominion over the Eastern Adriatic coast. However, the process of episcopal appointments went rather slowly and gradually, following the strict canon law rules. Probably, the Venetian senators tried not to provoke major and sudden changes, preferring to see the natural end of the mandate before supporting a more convenient candidate. In any case, sooner or later, all Dalmatian dioceses under Venetian dominion were administered by bishops of Venetian origin. Their presence certainly was not limited to the early period when the new administration had to be established, and with time it only became more important.

Documents kept in the Vatican Secret Archives indicate that the popes widely used their right of provision based on canon law rules to appoint „their men“ and decidedly refused proposals coming from the Venetian Senate. Indeed, out of 63 bishops appointed in the nine Dalmatian dioceses under Venetian dominion, 46 were prelates of Venetian origin, coming either from Venice or the Veneto region, whereas only seven of them came from the Papal State. On the other hand, bishops of Dalmatian origin were only 17. All of them received excellent University education. With the degree in canon law, theology or philosophy from the best Italian Universities (mostly Padova, Bologna or Rome) they started and built their careers within the Roman Curia, in the service of influential cardinals or the popes themselves.

Francesco Mario AGNOLI*

CONSIDERAZIONI SUL PROVVEDITORATO
GENERALE DI ALVISE FOSCARI IN
DALMAZIA E ALBANIA (1777-1780)

ABSTRACT: *The 126 dispatches sent from Zara to Venice by Alvise Foscari, general Superintendent in Dalmatia and Albania, during his mandate (1777-1780) do not contain, at a time of apparent calm in the Adriatic and the Balkans, references to events of “great politics”. However, they represent a wealth of information particularly illuminating because they are coming from a Venetian nobleman in charge of the government of his overseas subjects, on the relationship between the Capital and the Provinces of the Dominio da Mar and the state of health of the Republic in the last twenty years of his glorious existence.*

KEY WORDS: *Corfù, Gradenigo, Grimani, Imoschi, Morlacchi, Moser, Pasqualigo, Renier, Spalato, Simonetti*

Premessa

Sembra opportuno segnalare al lettore che i dispacci di Alvise Foscari da Zara, raccolti e pubblicati da Fausto Sirtori¹, consentirebbero un intervento ben più ampio di quello tentato nelle pagine che seguono. Se ne potrebbe trarre un interessante quadro molto particolareggiato del XVIII secolo in quelle terre. In questa sede ci si limita ad utilizzarli a grandi linee per una

---

* Autor je penzionisani sudija i istoričar iz Bolonje.

¹ Alle sue preziose opere, Alvise Foscari Provveditore Generale in Dalmazia e Albania – Dispacci da Zara 1777-1780 (La Macontenta, Venezia 1990) e al suo “seguito” Dispacci da Corfù 1782-1783 (La Malcontenta Venezia 2000) vado debitore di tutti i dati tanto sulla vita di Alvise Foscari quanto, e soprattutto, sulla sua opera di Provveditore generale a Zara. In assenza di queste raccolte nemmeno avrei potuto cimentarmi nel presente pur modesto lavoro.

ricerca diretta ad accertare quale fosse, vista dalla provincia dalmata ed albanese, in quell'ultimo quarto del secolo, la situazione della gloriosa, millenaria Repubblica di Venezia. In particolare, se questa si trovasse davvero, in quegli ultimi anni della sua esistenza, in pieno decadimento, come vuole la vulgata storiografica largamente maggioritaria, e, in caso affermativo, quali fossero le cause se non della fine (determinata di fatto da un violento intervento esterno non previsto e non prevedibile) della crisi.

Dal momento che le premesse vengono scritte dopo che l'autore ha ultimato quanto meno la raccolta e l'esame dei materiali, si può dire fin d'ora, anticipando i risultati, che dai dispacci del Provveditore Generale di Dalmazia ed Albania non emergono dati che consentano, come forse molti esponenti degli attuali movimenti che si ispirano al "venetismo" politico vorrebbero, di smentire sostanzialmente questa vulgata. Va anzi detto subito che, vista attraverso gli occhi di un veneziano che si trovava a Zara con funzioni di alta responsabilità, la situazione appare per molti aspetti ancora peggiore di quella descritta dagli storici che in genere collocano il loro principale punto di osservazione nella stessa città di Venezia, quindi nel centro e nel cuore della Repubblica. Tuttavia, pur essendo innegabile lo stato di crisi, almeno in terra dalmata-albanese non trova riscontri la tesi che lo attribuisce alla sopravvenuta inadeguatezza, per calo di tensione morale, rilassamento dei costumi, disinteresse per il bene pubblico, della classe di governo della Repubblica. Al contrario, i patrizi veneziani inviati, come il Foscarelli, nelle province marine, danno costante prova di altissimo impegno e di personale disinteresse.

Se, lasciando un momento Zara per Venezia, un rimprovero si può muovere al patriziato veneziano, è probabilmente quello di un eccesso di prudenza di fronte alle decisioni che avrebbero comportato un ruolo attivo nelle crisi europee, ma, se alla fine la scelta dell'astensione si rivelò perdente, non va dimenticato che si trattava di decisioni da non prendere comunque a cuor leggero perché, in base a quanto si poteva all'epoca prevedere, in caso di sconfitta il rischio di distruzione della Repubblica e di spartizione dei suoi territori fra le Potenze europee, era estremamente concreto.

L'esplorazione in terra di Dalmazia e Albania ci fornisce una enorme quantità di indizi che convergono sulla conclusione che il declino politico fu conseguenza, soprattutto se non esclusivamente (gli inevitabili errori umani vanno sempre messi in conto), di un declino economico o, per dirla in parole povere, del venire meno dell'enorme disponibilità di denaro dei secoli precedenti, frutto degli intensi commerci con l'Oriente adesso grandemente diminuiti non per colpa di governanti, ma per ragioni obiettive. Basti pensare alla scoperta dell'America o, più semplicemente, al consolidarsi di Stati nazionali come la Francia, la Spagna, l'Inghilterra, e al conseguente estendersi

dei loro interessi commerciali all'intero bacino del Mediterraneo. Se una responsabilità si vuole per forza trovare, la si dovrebbe addebitare alle generazioni precedenti, colpevoli di non avere previsto il venir meno o il progressivo calo dell'afflusso di ricchezza, e di non avere utilizzato il periodo delle vacche grasse per aggiungere nuove basi alla saldezza dello Stato. In realtà (ma il punto eccede l'oggetto della presente indagine documentale) anche questo capo di imputazione non appare sorretto da adeguate prove ed è, anzi, contraddetto dal tentativo, operato fra fine XV e inizio XVI secolo da Venezia, che già deteneva, sia pure, sotto l'aspetto formale, per investitura pontificia, la città di Ravenna, di estendere il suo dominio di Terraferma all'intera Romagna e forse oltre. L'impresa fallì perché l'intera Europa si coalizzò contro la Repubblica che pure aveva dimostrato coi fatti di rappresentare il suo più che valido antemurale contro le più che minacciose ambizioni di conquista dell'impero ottomano.

Tornando al declino del XVIII secolo, vanno anche precisate le effettive dimensioni di una crisi, che comunque lasciò a Venezia per tutto il secolo il primato nel campo delle arti e della cultura, ma le tolse il ruolo di grande potenza marittima, relegandola in posizione marginale nell'ambito europeo per quanto riguarda sia gli aspetti politico-militari (il che non toglie che gli Stati coinvolti nelle guerre e guerricciolate di quegli anni continuassero a sollecitarne l'alleanza), sia - anche se in misura minore - quelli commerciali. Ciò che si scopre da Zara, quindi *in loco*, è che il Dominio da Mar non è più come un tempo fattore di ricchezza, ma anzi causa di preoccupazioni e soprattutto di spese non remunerative. Dall'osservatorio zaratino è inevitabile concludere che, nella mutata situazione europea, a pesare su Venezia, rallentandone il cammino come una palla al piede, è proprio quanto le rimane del suo glorioso passato. In altre parole, se rinunciasse se non a tutto (ma la soluzione più radicale sarebbe forse quella più soddisfacente dal punto di vista economico) almeno a gran parte del Dominio da Mar per concentrarsi esclusivamente sullo sviluppo dell'agricoltura nei fertili terreni, e dell'industria nelle belle e operose città di Terraferma, insomma se si restringesse nell'ambito della penisola italiana, la Repubblica sarebbe pur sempre uno dei più importanti fra gli Stati che la compongono, forse il primo, certamente di gran lunga il più ricco.

Tuttavia, qualunque cosa ne potesse pensare da Zara un osservatore straniero (simili eventualità non avrebbero mai potuto affacciarsi alla mente di un Provveditore veneziano e dei suoi collaboratori), una volontaria ritirata entro i confini della penisola non poteva in nessun caso rientrare nella politica della Repubblica. Non si trattava solo di attaccamento al proprio glorioso passato, ma della volontà di non venire meno agli impegni tacitamente assunti nei confronti dei propri sudditi oltremarini, che, quale che fosse la

loro etnia di appartenenza, partecipavano tutti di una comune civiltà (oggi potremmo definirla veneto-dalmata) e della consapevolezza che quanto restava del Dominio da Mar (e non era poi così poco) costituiva, per quanto si poteva in quegli anni prevedere, la base indispensabile per un eventuale futuro recupero dell'antica grandezza.

La storia ha preso poi una direzione diversa, ma ciò nulla toglie all'esattezza della valutazione della classe di governo veneziana, perfettamente convinta che la sua storia e le sue speranze di recupero dell'antica grandezza non le consentissero di rinchiudersi negli angusti confini della penisola.

L'argomento verrà ripreso e approfondito nel paragrafo dedicato alla situazione della Dominante nel XVIII secolo.

Il protagonista²

Alvise Foscari, detto Zorzi, del ramo di San Simeon Piccolo, dopo una carriera vissuta quasi per intero nella flotta (aveva iniziato nel 1743 come nobile di nave, il grado iniziale per i rampolli del patriziato) nel 1777 venne nominato, cinquantatreenne (era nato a Venezia il 3 agosto 1724), Provveditore generale di Dalmazia ed Albania.

In seguito, nel gennaio 1782, con la nomina a Provveditore generale da Mar, raggiunse il vertice della "carriera delle navi", come allora si diceva. Questo incarico determinò un suo non breve soggiorno nella principale delle isole Jonie, Corfù, dalla fine di settembre 1782 all'inizio di novembre 1783, quando, passando per Zante, si recò a Cefalonia dove si erano avuti alcuni sommovimenti da lui prontamente pacificati. Qui, nella città di Argostoli, mentre attendeva il ristabilirsi del tempo per fare ritorno alla sede di Corfù, il 21 dicembre "*venne aggredito*", come risulta da una lettera prontamente inviata a Venezia da ser Anzolo Venier, provveditore alla Cefalonia, "*da molesta sensazione nelle coste del lato sinistro, con difficoltà di respiro e con febbre*". A causa di questa "*orribile peripneumonia*", nonostante che esperti medici subito chiamati usassero "*tutti li mezzi possibili che l'arte può suggerire per la sua guarigione (...) nella notte delli 27, venendo li 28, verso le ore sette dovette cedere alla forza del comune destino: compianto con sincere lagrime dal mio ossequio, dagl'altri nobil uomini di suo seguito, e da ogni ceto di persone, scorgendosi, senza esagerare, in cadauno impresso il più vivo dolore per la sua perdita, attese l'ammirabili doti che l'accompagnavano*".

² In questa sede ci si limita ad indicare i dati esteriori, per così dire burocratici, della sua esistenza, omettendo le non poche e non poco interessanti osservazioni sulla personalità di questo patrizio veneziano del XVIII secolo e sul suo estrinsecarsi nei rapporti col potere, che si potrebbero dedurre dai suoi dispacci.

La situazione della Dominante nel XVIII secolo

Con la nomina del Foscari ci troviamo nell'ultimo quarto di un secolo, il XVIII, che si era aperto sotto pessimi auspici per la Repubblica. Scrive Alvise Zorzi: *“Il Settecento veneziano nasce con queste tristi premesse: accerchiamento austriaco sul continente, perdita di gran parte del dominio oltremare. E l'economia in dissesto crescente. Il porto di Venezia, anche se il volume del suo traffico è ancora notevole, non è più il grande emporio mediterraneo, arbitro dei traffici tra Oriente e Occidente: è diventato, in pratica, il porto del suo stesso entroterra, cioè della terraferma, la quale, a sua volta, è diventata il maggior cespite d'entrata per le finanze della Repubblica”*³.

In realtà, nella seconda metà del XVIII secolo, l'affermarsi, col declino della potenza ottomana, della presenza russa anche sul piano commerciale, aveva comportato una non indifferente ripresa dei traffici in Adriatico, ma esso non era più il lago veneziano di centocinquant'anni prima e solo una piccola parte di questo incremento venne captato a proprio vantaggio dalla Repubblica la cui marineria soffriva la concorrenza delle più grandi e moderne navi, inglesi, olandesi e francesi, che si erano assicurate quasi una sorta di monopolio nei rapporti commerciali con la Sublime Porta.

Di tale situazione di declino la classe dirigente veneziana era fin troppo consapevole, e questa consapevolezza era divenuta ben presto un ulteriore fattore di decadenza, perché in tutte le numerose situazioni di crisi che coinvolsero l'Europa nel corso del '700, la Repubblica fu indotta a scegliere la strada dell'astensione e l'unica volta che, in occasione della guerra fra l'Impero e la Sublime Porta, ebbe un ruolo attivo, vi fu trascinata per i capelli dagli ottomani, che nel giugno 1715 attaccarono con la flotta l'isola di Tine e, via terra, il regno di Morea, la più recente e fuggevole conquista veneziana.

Dopo una ininterrotta serie di sconfitte, che portarono i turchi a sbarcare a Corfù, fortunatamente difesa con estrema tenacia dai fedelissimi Schiavoni, la flotta veneziana riuscì a riprendere il controllo del mare. Tuttavia a dissolvere (e questa volta per sempre) il pericolo ottomano fu la vittoria conseguita a Petervaradino, in Transilvania, dagli austriaci guidati dal più grande generale dell'epoca, il principe Eugenio di Savoia. Una vittoria che ebbe come primo effetto il precipitoso ritiro dei turchi da Corfù, ma che al tempo stesso tolse peso e splendore a quella veneziana. Nei mesi successivi i veneziani ripresero l'iniziativa, riconquistando in Dalmazia la fortezza di Imoschi, riprendendo le isole perdute nel primo anno di guerra e impadronendosi di Butrinto, Prevesa, Vonizza e di alcuni villaggi e territori nell'Epiro e ai confini con l'Erzegovina. Tuttavia a tenere le redini della campagna milita-

³ A. Zorzi, *La Repubblica del Leone*, Milano 1980, 439.

re era ormai l'Impero sicché nelle trattative destinate a sfociare nella pace di Passarowitz (21 luglio 1718) la Repubblica rivestì un ruolo del tutto marginale. Nonostante gli sforzi del suo plenipotenziario, il cavaliere Carlo Ruzzini, che già l'aveva rappresentata sia, alla fine del secolo precedente, a Carlowitz (la pace che aveva assicurato a Venezia la Morea) sia a Utrecht nel 1712, al termine della guerra di successione di Spagna, Venezia vide accolte ben poche delle sue richieste. In particolare non ottenne la restituzione della Morea (e così andarono perdute le ingentissime somme che vi erano state profuse sia in opere militari e di riorganizzazione amministrativa che in interventi tesi a risollevarle le disastrose economie locali) e nemmeno, come aveva richiesto in alternativa, le città albanesi di Scutari e Dulcigno.

L'importanza dei pericoli corsi in questa guerra non voluta e la modestia dei risultati conseguiti, tanto più evidente se raffrontata alle colossali spese sostenute, rappresentarono per tutti i successivi ottant'anni, gli ultimi della vita della Repubblica, la ragione del costante prevalere in Senato (con i Pregadi) in ogni occasione di crisi del prudentissimo partito delle "colombe", contrario ad ogni avventura militare per quanto rosee fossero le prospettive e grandiose le promesse dei potenziali alleati. Di conseguenza, la politica di neutralità armata, già scelta in apertura del secolo in occasione della guerra di Spagna (nonostante che questa venisse combattuta per gran parte nella pianura padana e, quindi, alle porte di casa e anche oltre), divenne una costante, che indusse Venezia a respingere tutti i tentativi di coinvolgimento e le proposte di alleanze da chiunque provenienti, Francia o Impero.

Alcuni storici ritengono che questa politica abbia avuto comunque il merito di prolungare all'incirca di un novantennio l'esistenza della Repubblica che, impegnandosi in un conflitto armato, non sarebbe sopravvissuta alla sconfitta dei suoi momentanei alleati. In ogni caso una sola sconfitta avrebbe annullato tutte le vittorie. E' però altrettanto vero che si trattò di una scelta comunque economicamente gravosa per le ormai modeste risorse dello Stato veneto, e che tolse spazio e prospettive a pur rischiosi progetti capaci se non di riportarlo all'antica grandezza, quanto meno di procurargli i mezzi per resistere alle ambizioni dei suoi prepotenti vicini. In particolare, stante il rapido declino del potere ottomano seguito alla batosta di Petervaradino, dell'Impero asburgico che, dopo Passarowitz, circondava ormai, come ai tempi di Carlo V, da tre lati i domini veneziani e non perdeva occasione per rosicchiarne ancora qualcosa. Del resto non è azzardato credere che proprio a questa politica e ai suoi costi vada almeno in parte attribuita l'ancora più sciagurata scelta della neutralità, questa volta disarmata, al momento dell'invasione francese dell'Italia nel 1796.

Anche l'unica prospettiva di una via d'uscita da gestire tutta sul piano diplomatico, quella di una confederazione degli Stati italiani a prevalente

guida veneziana, affacciata, in occasione delle trattative di Utrecht, dai rappresentanti del Granducato di Toscana e del Ducato di Savoia, a loro volta molto preoccupati dalla minaccia di una schiacciante e soffocante preponderanza austriaca nella penisola, venne lasciata cadere al sorgere delle prime difficoltà e al venire meno dell'appoggio inizialmente fatto balenare dai rappresentanti inglesi. Al gran darsi d'affare del Ruzzini non corrispose altrettanta determinazione da parte del potere centrale nonostante che la diminuita importanza, soprattutto economica, del Dominio da Mar e il conseguente aumentato peso di quello di terraferma suggerissero maggiore attenzione per le vicende di un'Italia con la quale la Repubblica aveva avuto nel corso dei secoli un rapporto ambiguo, oscillante fra una totale appartenenza ideale-culturale, e una quantomeno parziale estraneità politica.

Altrettanto avvenne vent'anni più tardi quando l'ipotesi confederale riemerse in occasione della guerra di successione austriaca (cosiddetta guerra dei Sette anni) conclusasi col definitivo consolidamento sul trono di Maria Teresa, grazie anche all'appoggio dei magnati ungheresi.

In realtà la Repubblica, abituata ad orizzonti più ampi, non aveva mai veramente ambito ad acquisire una posizione di preminenza fra gli Stati italiani e a questa politica rimase fedele anche quando gli orizzonti cominciarono a restringersi.

Anni difficili quindi per la Repubblica di Venezia, (drammatici nel giudizio dei posteri alla luce della sua sparizione, di lì a pochi anni dalla carta politica europea) quelli del Provveditorato generale in Dalmazia e Albania di Alvise Foscari. E' pur vero che, dopo le convulsioni dei decenni precedenti, proprio in quegli anni l'Europa sembrava avere iniziato un periodo di pace, ma è in questa *fin du siècle* che per Venezia vengono al pettine tutti i nodi e tutti i problemi irrimediabilmente non sciolti dalla politica dell'astensione e del rinvio. La fine sarebbe venuta di lì a poco da dove nessuno, e tanto meno il Doge e i Pregadi, se l'aspettava: da una Francia rivoluzionaria, che per un ventennio avrebbe portato sconvolgimenti e distruzioni in tutta Europa, dalla Spagna all'ancora remota Russia. In realtà la Francia, così come l'Impero (le due grandi potenze dell'epoca dopo il ridimensionamento della Sublime Porta e della Spagna) non era estranea ai timori della Repubblica, ma si trattava della Francia monarchica, non certo di quella rivoluzionaria di cui nessuno o quasi sospettava il prossimo avvento. Il timore del patriziato che lo governa è che per lo Stato veneto non vi sia più posto proprio nell'Europa monarchica e *ancien régime* (anche se, naturalmente nessuno all'epoca avrebbe usato questo termine per definire la situazione vigente).

Estremamente significativo al riguardo il discorso tenuto in Maggior Consiglio dal doge Paolo Renier il 9 maggio 1780 (l'ultimo anno del manda-

to zaratino di Alvise Foscari). L'intervento del doge, uomo di grande cultura, ma anche navigato politico, fu in realtà dettato da ragioni di politica interna e, per usare un linguaggio dei nostri giorni, di partito. Renier intendeva difatti fare prevalere in Maggior Consiglio, l'organo sovrano della Repubblica, la tesi, sostenuta dall'aristocrazia senatoria (in sostanza i nobili ricchi) favorevole al mantenimento dello status quo, contro quella dei riformatori, capeggiati da due nobili di modeste condizioni economiche (ma - ci tiene a sottolineare Alvise Zorzi - non *barnabotti*, i nobili tanto poveri da essere di fatto mantenuti dallo Stato), Giorgio Pisani e Carlo Contarini, entrambi avvocati di grido e, quindi, tutt'altro che poveri. Tuttavia, al di là dell'immediata finalità, ancora oggi si sente vibrare nelle parole del doge, nel suo invito alla concordia, una preoccupazione autentica, un vero sgomento per la dissoluzione che ormai minaccia dappresso uno Stato non più all'altezza delle politiche perseguite dalle monarchie illuminate di tutta Europa, e, quindi, nella condizione di sorvegliato speciale (un po' come la Grecia, la Spagna e la stessa Italia dei nostri giorni).

Oggi - dice il doge - *“tutti i Monarchi sopra la Repubblica stà oculati, tutta l'Europa aspetta de veder el sviluppo de nove cose, per le quali i xe sempre pronti... Da ste nostre presenti combustion i Sovrani sta per formàr el loro Giudizio. Chiamo Dio Signore in testimonio, me sono trovà mi a Vienna nei tempi torbidi della Polonia e là ho sentido più volte a ripeter: I Signori Polacchi n vol aver giudizio, i vol contender tra lor, la giusteremo nu, se divideremo la preda, perché uno Stato che se governa mal da sé, chiama i Forestieri a governarlo. Se gh'è Stato che abbia bisogno di concordia semo nu, che non gavemo forze, non Terrestri, non Marittime, non Alleanze, vivemo a sorte per accidente, e vivemo colla sola idea della prudenza del Governo della Repubblica Veneziana. Questa xe la nostra forza”*.

Poi la commossa (e commovente) perorazione finale, rivolta ad ogni singolo componente del Maggior Consiglio: *“Non la se lasci abbagliar dalle parole del Cittadin che ha parlà... Quando le prende in man el voto, le sappia che questo decide della loro patria, non la se lasci sedur dall'incantamento de un beneficio particular, nò del ben Patrizio... La vardi alla finestra, le vederà un'infinità de popolo ansioso de saper l'esito, de veder risorgere dalle procelle la calma dell'Ordine Patrizio. Le abbia quella fermezza*

⁴ Carlo Contarini che aveva tenuto un appassionato discorso a difesa di cambiamenti, che erano in realtà finalizzati a ripristinare nella loro integrità i poteri del Maggior Consiglio e, quindi la Costituzione aristocratica dello Stato contro abusi che assumeva avessero trasformato il governo aristocratico ereditato dagli avi “in un perfetto Democratico”, che, offendendo il carattere nobile, che non serve più da regola di condotta, ha portato alla diseducazione della nobiltà, alla frenesia di godimento e di lusso del popolo, che si è montato la testa e gareggia con la nobiltà, mescolandosi ad essa senza che sia più possibile una chiara distinzione fra le classi sociali, e trascura le attività produttive”.

*che ne han resi potenti e forti. Amemose, agiutemose, agiutemo la Repubblica che così agiuteremo nu stessi*⁵.

In realtà non era la prima volta che Venezia avvertiva in pericolo la sua stessa esistenza. Era già accaduto due secoli prima, al tempo di Carlo V e della Lega di Cambrai, quando il Pontefice Giulio II si era proposto di ridurre una Venezia che pretendeva di sottrargli la Romagna a poco più di un villaggio di pescatori, e l'Europa intera si era unita per dargli mano. Allora, però, la Repubblica (appena un po' pentita di avere replicato al Papa che avrebbe potuto ritrovarsi curato di campagna) non aveva mai disperato, nemmeno nei momenti di maggiore pericolo, delle proprie forze. In quel caso aveva rivendicato l'orgoglio non solo veneziano, ma italiano contro l'invasione straniera e, soprattutto, sapeva di potere contare sull'appoggio incondizionato delle popolazioni dei suoi domini e di avere nelle proprie casse ricchezze sufficienti per mettere in campo sempre nuove truppe (era ancora l'epoca degli eserciti di ventura e comunque delle milizie mercenarie) e per aprire crepe e fratture fra i nemici.

A fine XVIII secolo restava probabilmente l'affetto delle popolazioni, ma le ricchezze a disposizione dello Stato si erano grandemente ridotte. La crisi di Venezia trovava certamente una causa nei mutamenti intervenuti negli assetti politici europei e nelle profonde modificazioni del commercio e dell'economia determinate da una serie di fattori, prima fra tutte la scoperta dell'America, senza però dimenticare, per quanto singolare possa sembrare a chi si limiti a considerare la secolare inimicizia, la crisi dell'Impero ottomano. Gli antichi irriducibili nemici, soffrivano dello stesso male: la crisi del commercio e la perdita d'importanza dell'Adriatico e, in una visione più ampia, dello stesso Mediterraneo. Tuttavia la causa più prossima e decisiva (a sua volta conseguenza di quei mutamenti) era data dalla crescente mancanza di mezzi e di denaro. Le grandi ricchezze provenienti dal commercio col Levante appartenevano ad un passato che pochi speravano potesse ritornare e, salva qualche eccezione, anche le ricche famiglie del patriziato, a differenza di un tempo, traevano la massima parte delle loro risorse dai possedimenti agricoli in terraferma: una ricchezza forse più sicura, ma, tutto sommato, più lenta nella formazione e nell'accumulo e più modesta rispetto alle grandi e spesso rapide fortune di un tempo.

In apparenza la città di Venezia, con i suoi interminabili Carnevali, le sue feste, le sue fastose cerimonie, poteva ancora sembrare la città più ricca d'Europa. Tutto questo fasto, da molti storici ritenuto ancora oggi fuor di luogo e considerato sintomo e causa di decadenza, poteva intaccare il patrimonio di qualche meno avveduta famiglia patrizia, ma in realtà, come avviene ancora oggi con le spese, solo in apparenza superflue, di molti enti locali

⁵ A. Zorzi, op. cit., 470-71.

italiani, costituiva, assieme all'agricoltura della terraferma, una delle superstiti fonti di reddito della Repubblica e non la meno significativa. Molti abitanti di Venezia sopravvivevano, e alcuni modestamente si arricchivano, grazie a questa forma di turismo *ante litteram*, che portava sì in città molti imbroglioni e avventurieri, ma anche numerosi e ricchi esponenti della nobiltà europea ansiosi di spendervi il loro denaro.

E di denaro la Repubblica aveva davvero necessità, perché anche in questi anni di crisi, Venezia continuava ad adoperarsi del suo meglio per provvedere ai bisogni più urgenti dei sudditi, inclusi - anzi in prima linea, perché spesso più bisognosi - quelli d'oltremare. Spese sacrosante per uno Stato che, nonostante (in realtà il contrasto è più apparente e frutto di pregiudizi democratici, che reale) la sua struttura oligarchica, aveva sempre attribuito fondamentale importanza al consenso popolare fondato su un giusto benessere (in base al metro di giudizio dell'epoca) e sulla pace sociale. Tuttavia queste spese "civili", non di rado ingenti, andavano inevitabilmente a discapito di quelle militari, a loro volta indispensabili in un'Europa in perenne subbuglio, ed in particolare di quelle destinate al rinnovamento e alla stessa conservazione della flotta, da sempre il baluardo della Repubblica.

A fornire la prova provata della necessità di scelte dolorose a causa dalle ridotte disponibilità economiche, è proprio l'esito dell'ultima impresa offensiva della Repubblica, la pur vittoriosa spedizione della flotta, che, guidata da Angelo Emo, deciso a por fine alle incursioni dei pirati barbareschi, fra il 1784 e il 1785 si presentò più volte in forze davanti alla costa africana e bombardò ripetutamente le città di Sfax, Biserta e Susa. La spedizione pose rimedio all'arroganza dei pirati, ma al momento di tirare i conti per sostenerne i costi, fu giocoforza rinunciare al già deliberato progetto di bonifica delle valli veronesi, predisposto dallo stesso Emo quando era Savio alle Acque.

Dopo quest'ultima vittoriosa impresa, sconfitta dalle esigenze di bilancio, la gloriosa flotta veneta rimase definitivamente alla fonda nella rada di Corfù.⁶ Non ne uscì, difatti, nemmeno nella primavera del 1797, quando nonostante tutto avrebbe probabilmente potuto salvare quanto meno Venezia e la Laguna dall'invasione dei francesi che per mare erano altrettanto deboli quanto forti per terra.

Il Provveditorato di Alvise Foscari

Il Provveditorato di Alvise Foscari in Dalmazia (all'epoca il nome correntemente usato per designare questa regione, in particolare la sua parte interna, era Morlacchia, nome che spessissimo ricorre, assieme a quello di Morlacchi per gli abitanti, nella corrispondenza del Provveditore), cade in

⁶ Cfr. A. Zorzi, op. cit., 476.

anni privi di avvenimenti eclatanti sia all'interno che all'estero. Una interlocutoria fase di calma (che ne ha allontanato l'attenzione della gran parte degli storici). Proprio per questo, per l'assenza di eventi ed interventi eccezionali, la quotidianità dell'amministrazione nella più importante provincia può costituire lo specchio, semplificato ma più agevolmente intellegibile e non meno veritiero, della situazione della Repubblica con le sue luci (poche, ed ultima eredità di un glorioso passato) e le sue molte ombre. In realtà, Zara aggiungeva alle difficoltà della madre-patria quelle proprie di una terra caratterizzata da radicali differenze fra le prospere città della costa dalmata e i poveri borghi dell'interno e dalla distanza da un centro decisionale che, oltre tutto, lasciava pochissima libertà di manovra ai suoi pur autorevoli rappresentanti in loco. Sono però appunto queste situazioni in certo senso estreme a sgomberare il campo, presentandolo nella sua essenziale nudità, da tutti quei fattori che tendono a confondere l'osservatore, come la gran folla di visitatori che a Venezia affluiscono da tutta Europa, la conseguente ostentazione di ricchezza, la frequenza delle feste e dei ricevimenti, la fastosità delle cerimonie e delle rappresentazioni teatrali, il grandioso tramonto della sua scuola pittorica.

Quanto alla sostanza, Zara e la Dalmazia intrise come erano di venezianità, costituivano parte essenziale della Repubblica ma, per quanto riguarda gli orpelli, la distanza anche fisica che le separava dalla madre-patria era infinitamente maggiore di quanto possa immaginare il cittadino di un mondo come il nostro, caratterizzato da una eccezionale rapidità negli spostamenti e dalla quasi istantaneità delle comunicazioni. Basti pensare che il Foscari, ansioso di raggiungere al più presto la sede del suo nuovo incarico, si imbarcò al Lido sulla galera generalizia "Nettuno", al comando del sopracomito ser Bernardin Soranzo, il 26 settembre 1777, ma sbarcò a Zara solo il 13 novembre. *"Abbenché - scrive il neo-Provveditore nel dispaccio del giorno seguente - sia stata sollecita la mia divozione d'approntar ogni cosa occorrente al mio imbarco per ridurmi a tempo in provincia e fossero state opportunamente secondate dal zelo degl'eccellentissimi competenti magistrati le pubbliche prescrizioni per le relative esigenze, ho dovuto mio malgrado per insistenza de'tempi contrari starmene più giorni imbarcato senza poter sciolger dal Lido; e messomi in viaggio alla prima apertura, lo viddi poi contrastato da traversia de'forti venti che obbligarono a prendere più di una volta porto, sicché ieri solamente con stentata incomoda navigazione ho afferato questo porto di Zara"*.

Si può pensare che la particolare posizione dei possedimenti dalmati e albanesi (distanza e difficoltà di viaggio e comunicazioni in primo piano) aggravasse i problemi, ed è indubbiamente vero che la situazione a Venezia era migliore che a Zara, non solo nell'apparenza ma anche nella sostan-

za, ma, come sempre avviene, è portando i fenomeni all'estremo che se ne scoprono natura ed importanza e diviene più agevole individuarne le cause. Il residuo splendore della Repubblica nella sua capitale poteva farne dubitare ma, per chi la osservava allora e la scruta oggi nelle province oltremarine, nessun dubbio era già allora ed è oggi possibile sulla causa del suo lungo tramonto e, col concorso di fattori esterni forse determinanti, della sua fine: una irreversibile crisi economica e, quindi, una sempre più grave carenza di mezzi e di denaro.

Restando per il momento agli eventi naturali, questi, se avevano rallentato il viaggio del Provveditore, incidevano anche sulla sua corrispondenza con la Signoria (l'intestazione del destinatario dei dispacci è costantemente "Serenissimo Principe") e, di conseguenza, data la stretta dipendenza dei rappresentanti locali dal potere centrale, sull'efficacia dell'azione di governo. Se la lettera inviatagli dal "Principe" il 27 dicembre 1777 gli pervenne già il 13 gennaio (appena 17 giorni dopo!), il Foscari, a causa di "*venti borascosi di ostro o sciroco, che soffiano giornalmente (...), opponendosi all'accesso d'ogni bastimento che s'abbia distaccato dalla Dominante*", rimase privo di direttive, per altro da lui stesso richieste – e se ne dolse nel dispaccio del 9 marzo 1778⁷ - per l'intero mese di febbraio e fino, appunto, a quella data di marzo.

Altra situazione particolare della provincia oltremarina di competenza del Provveditore era dovuta, oltre che all'acquisizione relativamente recente di parte dei territori amministrati, alla presenza di un duplice confine, per di più con due entità statali così diverse e spesso opposte, nel modo di sentire e di operare, come quella austriaca e quella turca. Grandemente centralizzata e burocratizzata la prima sicché anche la più modesta questione doveva previamente avere il benessere della Hofburg a Vienna. La seconda caratterizzata invece dall'arbitrio personalistico dei pascià, spesso spinto fino a velleità d'indipendenza da Istanbul, dei cadì e anche dei più modesti, ma sempre avidi funzionari ottomani. Inoltre la relativa ristrettezza del territorio e la prossimità di due confini favoriva le attività di tutti i soggetti insofferenti delle pastoie delle leggi, inclini alla violenza e alla rapina, da sempre convinti di potere soddisfare a spese altrui i propri bisogni e di doversi fare giustizia da sé. Un tipo umano sempre numeroso all'epoca in territori montani e poveri e fra popolazioni prevalentemente dedite alla pastorizia e, quindi, caratterizzate da un certo semi-nomadismo.

Non c'è, quindi, da stupirsi se, appena giunto in Dalmazia, il neo-provveditore dovette confrontarsi tanto con le difficoltà di rapporti coi potentati confinanti, quanto, e con ancora maggiore sollecitudine, con un problema di

⁷ Va notato che è questo il primo dispaccio che reca la data dell'anno 1778. I precedenti, dei mesi di gennaio e febbraio, sono ancora attribuiti dal loro autore al 1777, perché l'anno veneziano iniziava il primo marzo.

ordine pubblico che il suo predecessore Giacomo Gradenigo (cui Foscari comunque non lesina elogi nella sua corrispondenza ufficiale), non era riuscito a risolvere. Si tratta del malfattore⁸ Ivan Bussich, detto Rosso, che imperversava con una numerosa banda di seguaci in una vasta area intorno alla città di Imoschi. Il contrasto alla sua attività criminale era reso arduo dalla facilità con la quale i ribaldi potevano sottrarsi alle ricerche e alla cattura grazie alla vicinanza della provincia ottomana, ugualmente teatro delle loro gesta, dalla complicità assicurata ora dalla simpatia ora dalla paura degli abitanti di entrambi i lati del confine, e dalla protezione accordata al Bussich dai locali frati francescani (il Foscari non chiarisce le ragioni di questo comportamento, quanto meno singolare - anche se col senno di poi si possono avanzare varie ragionevoli spiegazioni - per una comunità religiosa). Di conseguenza al Provveditore, che pure aveva destinato all'impresa una squadra di cinquanta panduri⁹ a cavallo, appositamente addestrati, occorsero quasi due anni per scompaginare la banda e costringere il Rosso a cercare riparo sull'altra sponda dell'Adriatico, in Romagna, dove, a quanto pare, si arruolò, forse raccomandato dai suoi amici francescani, nell'esercito pontificio.

L'attività dell'infesto suddito Bussich, dei suoi seguaci e dei suoi manutengoli fu fonte di non poche preoccupazioni e, particolare da non trascurare considerata la modestia della cassa a sua disposizione, di non poche spese per il Provveditore. Tuttavia all'epoca la presenza di questi malfattori (o fuorbanditi, come venivano definiti nel Regno di Napoli, che pure ne abbondava) non risulta particolarmente significativa per chi esamina le condizioni dello Stato Veneto nell'ultimo quarto del XVIII secolo, appunto perché comune, così come la tolleranza o addirittura la simpatia degli strati poveri della popolazione, alle zone impervie di tutta Europa.

Di maggior rilievo, per quanto qui interessa, anche per il ritardo con cui venivano scoperte, altre forme di criminalità che coinvolgevano pubblici funzionari non di rado di famiglia veneta come il responsabile della camera fiscale di Spalato, Gio Battista Pasqualigo, fattosi uccel di bosco non appena avuta notizia dell'ispezione disposta dal Foscari.

---

⁸ Per noi che a tanta distanza di tempo siamo portati a trascurare il momento in cui parole oggi di uso corrente hanno avuto nascita o comunque hanno fatto il loro ingresso nel linguaggio comune e gli eventi che vi si ricollegano e le circostanze che le hanno favorite, non è forse inutile evidenziare come il Foscari attribuisca a questo Rosso gli epiteti più vari: malfattore, ladrone, delinquente, infesto suddito, ribaldo, malvagio (anzi malvaggio), tristissimo uomo, ma non usi mai il termine "brigante", che verrà introdotto di lì a pochi anni dai rivoluzionari francesi per definire, screditandoli, prima gli insorti vandeani, poi quelli italiani e delle altre regioni europee invase dall'*Armée*.

⁹ Si tratta, come chiarisce lo stesso Provveditore nel suo dispaccio del 1° febbraio 1778, di "*morlacchi adestrati a penetrar ne' boschi, agrimpar ogni diruppo e pernotare in qualunque stagione allo scoperto*".

Dal controllo dei suoi libri emerse “*il defraudo di lire centotrentauna mille settecento diciotto di moneta lunga, che equivalgono a zecchini duemille settecento quaranta quattro*” equivalenti “*a zecchini duemille settecento quaranta quattro*”. Importo derivante in parte dalla mancata annotazione e conseguente sottrazione di tre pagamenti a lui effettuati, come di dovere, dall’agente dell’impresario dei sali, in parte dal prestito a terzi di denaro pubblico con incameramento in proprio dei relativi interessi. Essendo a tutti noto l’ufficio ricoperto dall’imprestatore, più che lecito il sospetto che i debitori, fra i quali “*alcuni ufficiali del riparto d’armata, o di terraferma*” e anche “*due patrici che appariscono debitori verso il Pasqualigo*”, non potessero ignorare la provenienza illecita delle somme ottenute. Qualcosa di più di un sospetto dovette sfiorare anche il Foscari, che tuttavia si limitò a segnalarne i nomi al Serenissimo Principe “*per le disposizioni che Vostra Serenità credesse opportune*”, disponendo intanto di propria autorità “*che alle figure militari che appariscono debitrice si avesse da trattenerne ogni mese a sconto di tal debito il terzo della loro paga*”.

Scarse altrimenti, nonostante il pagamento entro otto giorni imposto agli altri debitori, le speranze di recupero del maltolto, perché “*in questa critica combinazione di sensibile publico defraudo non vedo nemmen rimota speranza del publico risarcimento giacché l’intaccatore, figlio di un tenente giubilato, si può dir uomo di fortuna*”. Il caso Pasqualigo doveva essere tutt’altro che insolito dal momento che le ispezioni subito ordinate dal Foscari nelle Camere fiscali di Traù e Sebenico non accertarono nuove mancanze, ma consentirono al Provveditore di segnalare che con le trattenute mensili disposte dal suo predecessore si andavano estinguendo “*le due partite di debito di particolari persone verso la camera di Traù, scoperta per la fuga e intacco di quel ministro scontro, successo l’anno decorso sotto l’eccellentissimo mio antecessore*”¹⁰.

Per certi aspetti ancora più grave che accanto ai disonesti non mancasero incaricati di un pubblico servizio non all’altezza del compito. La causa va cercata, difatti, negli insufficienti compensi corrisposti dalla Repubblica agli incaricati di questi impieghi di modesto livello, ma comunque di fiducia e di qualche responsabilità anche sotto il profilo tecnico, compensi certamente non fatti per allettare i migliori o per incentivarne l’onestà. E’ il caso di Francesco Racettini (o Raccettini), sollevato per incapacità o inesperienza dall’ufficio di amministratore del pubblico deposito di Knin. Alla rimozione aveva provveduto direttamente, forse su segnalazione del Gradenigo, la Signoria, ma il compito della sua sostituzione toccò al Foscari e si rivelò tutt’altro che facile, come apprendiamo dal dispaccio del 21 febbraio 1777¹¹.

¹⁰ Dispaccio n. 41, Spalato 15 ottobre 1778.

¹¹ 1778 secondo il calendario attuale (cfr. nota 7).

Alla fine il nuovo *monizioner* venne trovato nella persona di Vicenzo Simonetti, figlio dell'avvocato fiscale di Cattaro, ma il Provveditore deve dilungarsi a spiegare, quasi giustificandosi, le ragioni che lo hanno indotto ad accrescerne il salario fissandolo in quattro zecchini al mese. (del resto – precisa – due di meno di quanto ricevono i munizioner di Budua e Traù, anche loro di recente sostituiti). Difatti: *“Degnandosi vostre eccellenze imorar per un momento tra le alte loro considerazioni nelle piazze di questa frontiera, ove ogni cosa che non sia grezza produzion di natura, va a costo molto superiore dalli prezzi de' litorali, e che li serventi nelle piazze medesime sono col carico di pagar piggione di casa, riconosceranno meritevole della loro sovranza approvazione il mensile assegnamento stabilito al munizioner di Knin”*. Nemmeno manca il richiamo all'opportunità di evitare che il bisogno induca in tentazione il nuovo nominato: *“Accrebbe peso alle mie divote meditazioni in questo caso il memoriale prodottomi da Francesco Scandali, munizioner di Sing, che assogetto agl'ossequiati publici riflessi per le relative deliberazioni, quale pure implora aumento di salario, manifestandosi incapace a reggere in quell'impiego con la ristretta paga di lire trenta buona valuta al mese che attualmente conseguisse; onde mi sono determinato di mandare persona all'esercizio della monizione di Knin provvisto in discrete misure per la sussistenza, acciò il bisogno non avesse a costringerlo a far abuso de' publici capitali”*¹².

In altri casi i dipendenti, soprattutto ufficiali e graduati della truppa, avevano un pubblico alloggio a propria disposizione (spesso, ma non necessariamente, in caserma o in fortezza, ma con sistemazioni sulla carta molto migliori delle camerate dei semplici soldati) con l'obbligo però di dimorarvi per le necessità dell'ufficio. Tuttavia le cattive, spesso pessime, condizioni di questi edifici, sempre maltenuti per mancanza di manutenzione e a volte collabenti, li costringevano ad abitare altrove. Più probabilmente offrivano un facile pretesto per giustificare l'abbandono a favore della residenza per molti mesi all'anno nelle città della costa dove l'esistenza scorreva assai più facile e brillante e con molto migliori opportunità sociali che nei miseri paesi dell'interno.

A quanto risulta dai dispacci e dagli abbondanti elogi che vi si rinven-
gono il più competente e affidabile fra i collaboratori del Foscari, quello al quale affidare con assoluta fiducia tutti i giri di ispezione nell'intero territorio di competenza, era il brigadiere Moser, soprintendente degli ingegneri. Dai suoi rapporti, riguardanti gli immobili pubblici, in particolare militari, di Imoschi, Sing, Knin e contado di Zara, che il Provveditore, allegandoli ai propri dispacci, umilia *“nel loro originale all'ossequiente considerazione di vostre eccellenze”*, emerge un quadro *“de' detrimenti de' quartieri stessi e*

¹² Dispaccio n. 41 cit.

*della gravosa condizione di chi per servizio publico deve abitarli, con pericolo degl'officiali soldati e loro sostanze renderebbe vano ogni magior mio riflesso su questo argomento. Non devo però occultare a vostre eccellenze che per conseguenza della cattiva e pericolosa costituzione dei quartieri, la maggior parte delli capi delle compagnie e delli officiali subalterni dimorano per molti mesi all'anno nelle città litorali, lontani dalle proprie insegne e dall'osservazione neccessaria sopra li loro soldati per supplir con esattezza e buona disciplina la facione cui devono prestarsi*¹³.

Non si tratta però soltanto delle località dell'interno e delle conseguenze della mancata manutenzione in quei remoti borghi degli alloggi militari dissestati, ma non di rado degli stessi edifici, bastioni e fortezze, destinati alla protezione e difesa di importanti porti e città. Fra questi, le fortificazioni di Cattaro, per le quali il colonnello degli artiglieri Stratico chiede lavori di restauro, che il Foscari decide di *“non prendere a mio arbitrio senza il preciso comando di vostre eccellenze”*, in quanto si tratta di edifici che, in base alle informazioni del brigadiere Moser, *“che consumò molto tempo a Cattaro, soprintendendo a quelle pubbliche fabbriche (...) dovevano o esser altrimenti modulati o intieramente tolti dal sito in cui esistono”*¹⁴.

Sempre a causa delle cattive condizioni dei locali e, in aggiunta, della mancanza di un numero sufficiente di validi custodi, deperivano e andavano perdute le sostanze alimentari nei pubblici depositi, tanto che in alcune circostanze il Foscari si vide costretto a ordinarne la distribuzione agli abitanti per evitarne la completa perdita. A rischio anche la conservazione delle armi nonostante le sollecitazioni al riguardo inviate già dai suoi predecessori. Fin dai primi dispacci da Zara emerge una realtà di ristrettezze finanziarie e di necessità economiche che si ripercuotevano sull'intero apparato amministrativo e militare (edifici, reggimenti, navi, equipaggi) della Repubblica in queste sue remote province.

Per quanto riguarda in particolare l'apparato militare, le cui carenze minavano non solo le capacità offensive, ormai estranee alla scelta politica di una perenne neutralità, ma anche di reazione difensiva, le relative verifiche costituivano il primo compito di chi veniva inviato a rappresentare al più alto livello la Repubblica, in territori circondati da vicini inaffidabili e turbolenti o muniti - è il caso dell'Austria - di forze soverchianti al servizio delle proprie non troppo celate ambizioni di espansione territoriale. Anche Alvisse Foscari, appena sbarcato a Zara, volle *“con general rassegna in separate giornate sotto le armi in piazza (...) rivedere officiali e soldati coll'intervento de' benemeriti signori brigadieri Maina e Moser”*, con esito a prima vista favorevole dato che la truppa viene descritta come *“in pieno vegeta, ben*

¹³ Dispaccio n. 19, Zara, 8 aprile 1778.

¹⁴ Dispaccio n. 6, Zara 14 gennaio 1777 (calendario veneziano cfr. n. 7).

montata e sufficientemente instrutta nelle evoluzioni militari, a merito delle recenti pubbliche provvidenze che fissando il soldato nel proprio quartiere e alle ispezioni per cui è con peso dell'erario mantenuto, può quindi facilmente ricevere istruzione e disciplina". Sembrerebbe, quindi, che almeno nella capitale della provincia si fosse provveduto in maniera adeguata al mantenimento della truppa e alla corresponsione del soldo se non fossero cominciate subito le dolenti note. Difatti le ventitré compagnie di fanti italiani di presidio a Zara risultarono "*scemate del prescritto numero di quarantotto teste per morte, diserzioni e licenza di alcuni che avevano compiuto il sessennio o depositarono gli imposti venti ducati per ottenere la loro cassazione*". Vuoti consistenti considerato che per la loro copertura sarebbero occorse duecento reclute. "*Molto maggiore il degrado rispettivamente delle nove compagnie de' fanti oltremarini ripartite di armo sopra li pubblici legni in questo porto*". Degrado dal Foscari in parte attribuito al disinteresse dei capi delle compagnie per il completamento degli organici a seguito dell'abolizione, evidentemente per ragioni di bilancio, della gratifica in precedenza corrisposta "*per la maggior paga a medesimi accordata e per la spesa ch'essi capi devono rissentir nel spedir le reclute, che fanno a Venezia, summando a tutta loro perdita le fughe che si verificano di esse prima di essere licenziate dall'ufficio dell'eccellentissimo Savio alla scrittura*"¹⁵.

Non migliore la situazione delle due galere, "Nettuno" e "Girasol" di stanza a Zara, se il Provveditore, competentissimo in materia per avere svolto quasi tutta la sua carriera in marina, al termine dell'ispezione, avvertì la necessità di dare "*gl'ordini più opportuni (...) acciocché con esatta puntualità s'avesse da somministrare alla povera ciurma de' condannati¹⁶ gl'alimenti che la caritatevole provvidenza pubblica ha fissato al loro sostentamento*". Particolarmente disastrosa la condizione della "Girasol", in realtà nemmeno in grado di operare per insufficienza della... forza motrice, mancando ben settantotto condannati al remo¹⁷.

Si potrebbe continuare a lungo. La situazione militare nei suoi vari aspetti, con ripercussioni anche sulla vita quotidiana dei civili, non era difatti migliore nelle fortezze di Spalato, Clissa e Sebenico, dove, ancor peggio che a Zara, la mancanza di locali in buone condizioni di manutenzione rendeva difficile l'adeguata conservazione sia delle armi sia delle provviste alimentari di larghissimo consumo, come il pan-biscotto e il miglio, destinate

¹⁵ Dispaccio n. 3, Zara 15 dicembre 1777.

¹⁶ La flotta veneziana, a differenza delle più moderne marinerie europee dell'epoca, era ancora in gran parte composta di navi che per muoversi utilizzavano, più che la forza del vento, quella delle braccia umane, fornita ormai pressoché esclusivamente dai condannati, appunto, alla galera, essendo a fine '700 pressoché venuti meno sia gli arruolati volontari sia i prigionieri di guerra un tempo utilizzati al remo in attesa del riscatto.

¹⁷ Dispaccio n. 3 cit.

in primis alle guarnigioni, ma utilizzabili anche per la popolazione in caso di necessità.

Si prendano, ad esempio le prime righe del dispaccio n. 24 (Zara, 20 maggio 1778): *“Impegnata la sollecitudine di questa ossequiosa carica delli rapporti che quasi contemporaneamente mi derivarono dalla lodevole attenzione de’ nobil uomini rappresentanti di Spalato, Clissa e Sebenico con le lettere che ho l’onore di rassegnare in copia, a far riconoscer li diffetti de’ pubblici depositi delle città e fortezze sudette esposte a detrimenti sensibili, essendo già immediatamente accorso a interinali provvedimenti per esimer da maggiori perdite li costosi pubblici capitali, ho trovato poi necessario d’incaricar l’esattezza del signor brigadiere Moser, ch’era già in moto per prestarsi a commissione relativa a sovrani comandi di Vostra Serenità ne’ lazzereti di Spalato, onde impiegare avesse pure le oculari sue osservazioni sopra li depositi pubblici de’ luoghi suddetti, per darmene riscontro a pubblico lume.*

“Il dettaglio però che il benemerito maggior di battaglia mi ha esibito, dopo li prestati esami sopra la faccia di cadaun magazzino e deposito, raffermano il rovinoso stato sì di essi edifici che degl’altri che vi esistono nelle altre piazze della provincia, scoperto avendo riddotti a inutilità e a puro ingombro quantità di attrecci che stanno inutili a’ debito de’ monizioneri, come vostre eccellenze potranno raccogliere dall’originale informazione del brigadiere che umilio inserta”.

Sulla situazione della flotta e dei pubblici edifici il Foscarini ritornò poi sia nel corso sia al termine del suo mandato, dedicandovi uno dei suoi ultimi dispacci (Zara, 26 agosto 1780), dal quale risulta che qualcosa si era fatto, ma con notevoli ritardi e non a sufficienza.

“A stimolo di zelo per il pubblico servizio, nelli rapporti tutti della debbole mia amministrazione ho nello scorso anno opportunamente rassegnato alle ossequiate considerazioni di Vostra Serenità col riverentissimo numero 81 fabbisogno di atrezzi che occorreano per allestir alla campagna le galere e altri legni da remo di questo ripparto. Differitasi però la lor spedizione fino a questi ultimi giorni, ed intanto l’uso e la navigazione consunto avendo gli effetti che guarnivano li pubblici legni, convenne prevalersi delli pochi generi, ch’esistevano nelli magazzini, alle esigenze delli bastimenti medesimi (...). Rassegno pure alle pubbliche sovrane ponderazioni ventidue polizze per spese incontratesi a indispensabile ristauero delle pubbliche case e quartieri di questa real piazza, delle città di Sebenico e Spalato, e quartieri di cavalleria a Sign e Dernis. Lo stato rovinoso di tali stabili, esaminati da ingegnere sopra le rimostranze de’ nobil uomini rappresentanti e istanze di ufficiali agitati da ragionevole timore nel doverli abitare, resero necessaria la conca per divertir anche detrimenti più decisivi che in breve periodo di tempo averebero natural-

mente portato maggior carico all'erario. La vecchia costruzione poi di alcune di queste case e quartieri verificò in fatto la spesa maggiore della supposta nell'esame che andava facendo l'ingegnere, mentre, impiegandovi mano e riparo di apparente danno, si distinguevano logore internamente le mura e il legname, ciò che obbligava a dilattar l'acconciamento".

Ritardi nelle forniture e nelle riparazioni che confermano la scarsa disponibilità di denaro. Ristrettezze che determinavano effetti negativi in tutti i settori, impedendo, fra l'altro, di garantire in misura anche appena sufficiente il riassetto e la sicurezza delle strade e la stessa operatività delle *bazzane*, una sorta di caravanserragli, depositi e luoghi di sosta, con funzioni anche sanitarie di lazzaretto, per le carovane dalla Bosnia (o Bossina secondo il termine utilizzato nei dispacci¹⁸). Come conseguenza di questo deplorabile stato di cose, che il Provveditore poteva, com'era suo dovere, denunciare senza però avere i mezzi per porvi rimedio, una crescente diminuzione del traffico commerciale, proveniente soprattutto dai territori ottomani e dalla Russia, perché sempre più numerosi erano i commercianti indotti a scegliere i percorsi alternativi esistenti in territorio sotto dominio austriaco. Qui l'amministrazione di Karlstadt aveva predisposto, assicurandone anche la sorveglianza da parte di pattuglie armate per prevenire le frequenti aggressioni ad opera di bande di predoni, una buona rete stradale, che, garantendo percorsi più sicuri, favoriva la scelta del porto di Carlopago, nella Lika (Licca nella corrispondenza del Provveditore) ai danni di quello di Spalato.

I problemi finanziari dipendenti dalla cronica mancanza di denaro che spesso costringeva il Foscari a contrarre prestiti con privati per provvedere ai pagamenti più urgenti, costituiscono la parte di gran lunga prevalente, quanto meno sotto l'aspetto quantitativo, nella corrispondenza fra il "Serenissimo Principe" e la "Primaria Carica" che lo rappresenta in Dalmazia e Albania. Come annota Fausto Sartori: "*La richiesta di denaro e di sovvenzioni a Venezia si ripete con circolarità inesausta. I dispacci si concludono quasi invariabilmente con esposizione e pro-memoria di esborsi e pagamenti sostenuti, seguiti dalle formule d'implorazione per l'approvazione pubblica a risarcimento della spesa incontrata. A tal proposito la documentazione (polizze di spesa, attestato e fedi di pagamento, ricevute ecc.) allegata dal provveditore a illustrazione e dettaglio della spesa è sempre circostanziata, anche per le spese minute, e costituisce nel complesso la mole principale del corpo delle "inserte"*".¹⁹

¹⁸ Durante il Provveditorato di Alvise Foscari il restauro delle bazzane venne reso urgente dalle voci, poi smentite dagli osservatori inviati in Bosnia dal Foscari, di un'epidemia di peste scoppiata in territorio ottomano,

¹⁹ F. Sartori, *Alvise Foscari Provveditore generale da mar – Dispacci da Corfù 1782-1783*, Venezia 2000, XIII

Il fatto è che non si trattava soltanto di rinunciare a spese per le quali mancavano i denari. Accadeva anche che, per fare fronte ad impegni inderogabili, il Provveditore fosse costretto a prendere a prestito dai “decimari”, cioè dai privati ai quali era stato concesso il diritto di riscuotere le pubbliche imposte (ne esistevano quattordici in tutta la Dalmazia) o da mercanti del luogo, quanto gli occorreva. Somme che poi dovevano essere restituite con quanto il governo gli faceva arrivare col contagocce.

Nessuna meraviglia se qualche volta (in verità di rado) il Foscari lascia trasparire sotto le formule ossequiose all'epoca di rito qualche impazienza e una punta di rimprovero, come nel dispaccio n. 29 (Zara, 13 luglio 1778), nel quale, dopo avere dato atto del ricevimento di “*zecchini effettivi cinquemillecento sessantadue*”, ai quali vanno aggiunti “*altri zecchini quattromille da eseguirsi dal partidante de' sali*”, si affretta ad aggiungere con tutta la bruschezza consentita dallo stereotipato, ossequioso linguaggio prescritto per le comunicazioni con la Signoria (ma è significativo che ripeta passaggio per passaggio un conteggio da bambini e provveda ad allegare un foglio che non fa che ripetere quanto già comunicato col precedente dispaccio n. 22 dell'8 maggio): “*Avendo però dettagliatamente dimostrato nelli conti già umiliati l'occorrenza di zecchini sedicimille duecentosessantacinque a saldo degl'aggravi della cassa generalato tutto agosto venturo, sottratti li zecchini nove mille cento sessantadue già conseguiti per provvida disposizione di vostre eccellenze, vi si richiedono zecchini settemillettotré, onde l'obbedienza mia si trovi in grado di supplire a tenor del praticato fino ad ora con tali monete nobili alli prescritti saldi delle paghe alle cariche, rappresentanze, sopracomiti di galere, capi di milizia dell'una e l'altra nazione ed altri aggravi, che a riverito lume di vostre eccellenze vengono epilogati in preciso foglio*”.

Tutte queste questioni di denaro evidenziano per implicito un altro aspetto della situazione che qui particolarmente interessa: a questo punto della storia della Repubblica, il bilancio delle province oltremarine nei rapporti con Venezia si presenta nettamente in rosso. Il flusso di ricchezza che ne proveniva fino a un secolo prima o poco più non solo si è completamente interrotto ma si è invertito. A fronte delle somme che vi vengono investite (o che dovrebbero esservi investite) le voci di entrata (eratico, tassa sul sale ed altre imposte dal gettito assai modesto sulle attività agricole e di allevamento animale) sono poche e di modesto importo, sicché il ritorno per l'erario è al limite dell'insignificanza e comunque viene utilizzato sul posto. In realtà, a Venezia si sarebbe più che soddisfatti se fosse sufficiente a provvedere ai bisogni locali. Ma non è così. Ovviamente, anche nei secoli d'oro a fare la ricchezza della Repubblica non erano queste voci ma il commercio, che aveva i suoi punti di forza nei porti della costa, non solo per la loro funzione di sca-

li commerciali ma anche per il controllo delle rotte, e nelle flottiglie che vi erano di stanza. Ridottosi grandemente il commercio, la cassa pubblica non aveva visto ridursi in pari misura le pubbliche necessità e quindi gli esborsi a suo carico, anzi tutt'al contrario perché una provincia ricca ha meno necessità di soccorsi dal potere centrale.

I problemi di liquidità evidenziati dal Foscari nel dispaccio del 13 luglio (e in molti altri più o meno analoghi) riguardavano spese ricorrenti e comunque già inserite a bilancio (come, appunto, i compensi dei funzionari, dei sopracomiti, dei capitani ecc.). La situazione peggiorava di molto quando si trattava di sopravvenienze straordinarie che per essere affrontate comportavano spese non previste con conseguente violazione di quello che era ormai il necessitato (perché imposto dalla forza delle cose) principio fondamentale della Repubblica: evitare ogni aggravio di cassa. Veniva in tal modo messa a rischio, o addirittura rinnegata, anche quella politica di difesa e sostegno delle classi più umili e quindi più spesso in difficoltà, che, praticata per secoli, aveva assicurato a Venezia la costante fedeltà dei sudditi.

Il tentativo di attenersi ancora a questa politica, fin che si vuole paternalistica ma comunque provvida, come del resto avevano fatto i suoi predecessori nell'incarico, rischiò di costare caro al Foscari, chiamato a fronteggiare, oltre alle normali difficoltà di un territorio povero e caratterizzato anche sul piano economico da controversie e sopraffazioni fra le varie etnie che lo abitavano di qua e di là dai diversi confini, una situazione di grave carestia conseguente all'eccezionale siccità che colpì la sponda orientale dell'Adriatico negli anni centrali (1778-79) del suo mandato.

L'atteggiamento del Provveditore nei confronti dei suoi amministrati è abbastanza oscillante. Da un lato sembra non avere grande considerazione per i "morlacchi" dell'interno, rissosi, inaffidabili e incapaci di trarre quanto dovrebbero dalle molte e vaste terre a loro disposizione (ma, da buon fisiocratico, è anche convinto che l'errore di base stia nel sistema, che affida queste terre soltanto in concessione, mentre i risultati sarebbero migliori se almeno una parte fosse attribuita in proprietà, così legando il coltivatore alla "sua" terra). Dall'altro lato, il giudizio negativo cede alla comprensione e comunque non incide sull'impegno a tutelare i diritti di queste popolazioni, anche se troppo spesso importune nelle loro richieste. Sollecitato dai sudditi o, spesso, di propria iniziativa, il Foscari per l'intero arco del proprio mandato fa del suo meglio per assisterle e provvedere ai loro bisogni. Può trattarsi delle lunghe trattative con le autorità ottomane per ottenere un almeno parziale risarcimento dei danni provocati da una scorreria di bosniaci impadronitisi di una grande quantità di animali, oppure degli interventi per porre freno all'esosità dell'erbatico richiesto dalle autorità ottomane ai pastori morlacchi quando, durante l'estate, dovevano portare i loro armenti nelle colline del-

la Bosnia. O, infine, di interventi a sostegno dei sudditi appartenenti alle etnie meno numerose, non di rado vessate da quelle di più antico insediamento.

Interventi non censurati, anzi apprezzati dal potere centrale, perché o non comportavano spese a carico della cassa pubblica o queste erano abbastanza modeste perché vi si potesse provvedere in buona parte con le risorse locali. Apprezzamento anche per quella che il Foscari considerava, giustamente, l'opera più significativa del suo mandato: la bonifica della campagna d'Imoschi, *“che va in lunghezza circa per quattordici miglia, varia nella di lei larghezza in differenti siti, che si può però calcolar a miglia tre circa”*. Purtroppo questa campagna, *“lo spazio più importante di quel territorio per la coltivazione (...) stava da mezzo secolo in circa inondata dalle acque”* a causa di *“inconsiderata manovra, impiegatasi già cinquanta anni, quale divertì il corso delle acque del torrente Svaja che scaricavansi nel lago di Prolossaz”*. Si era sperato di mettere a coltivazione il fondo del lago ma l'alveo del fiume Verlicca era risultato non abbastanza capiente per contenere le acque del torrente che vi erano state divertite e *“che si fecero nuove strade allagando la campagna, così che quella estesa di terra, che doveva essere la grata occupazione della gente ed il maggior fondamento della loro sussistenza, si rimirava fino a questi ultimi giorni generante epidemie per gl'influssi cattivi de' ristagni”*. La bonifica venne apprezzata anche perché il Foscari, riprendendo il progetto dell'ingegner Petrinelli, approvato dal suo predecessore Francesco Grimani, provvide all'esecuzione con risorse reperite sul posto, in particolare avvalendosi della mano d'opera locale, retribuita con l'assegnazione di *“un campo di terra dalli ritratti da quella campagna a ognuno che fosse ²⁰concorso per 12 giorni a dar mano alli lavori che tendevano a renderla asciuta”*

Opposto il giudizio di Venezia sulla distribuzione ai contadini stremati dalla carestia conseguente all'eccezionale siccità del biennio 1778-79, a titolo di prestito, di una ingente quantità di sementi per un valore di oltre 17.000 zecchini.

In realtà, come risulta dal dispaccio n. 85, datato Zara 23 ottobre 1779, il Senato aveva autorizzato, e il Foscari ne dà atto, *“a dar sovvegno alli miseri morlacchi costituiti nella massima indigenza di grani per la fatal distruzione delle prime messi”*. Purtroppo le informazioni provenienti *“dalli nobil uomini rappresentanti e capi della Kraina e posti a conforto con la nota esibita da' decimari rispetto alli raccolti delle biade bianche, ritraeva il zelo argomento spiacevole nel riconoscer la contadinanza priva de' generi necessari alle semine, consumato avendo alcuni pochi capi di famiglia per alimento giornaliero il poco grano che avevano ricavato dalle lor terre, indotti moltissimi a vender li propri animali per acquistar pane”*.

²⁰ Dispaccio n. 105, Zara 12 maggio 1780.

Una situazione di estrema gravità, perché in assenza di interventi non si sarebbe potuto procedere alle semine di frumento, orzo, segale e spelta, e queste, in base a calcoli da lui personalmente esaminati, “*presentavano l’esigenza di stara 83.746*”. Di conseguenza il Provveditore, dopo avere a lungo esitato anche per la consapevolezza di “*non aver altro fondo di tali biade che quella summa raccolta nelli magazzini delli decimari, quali risultava a soli stara diecinueve mille seicento settanta*”, decise di avvalersi dell’unica risorsa disponibile, appunto “*questi grani e dispensarli per la semina a morlacchi*”, persuadendo “*li decimari a non far uso per quest’anno della facoltà di poter estrarre dalla provincia le biade, canone della decima, o a differir la vendita per il maggior profitto che potevano contemplare*”.

Nonostante le giustificazioni del proprio operato, di cui abbonda il dispaccio n. 85 assieme alla particolareggiata indicazione di tutte le misure prese per garantire la restituzione dopo il nuovo raccolto che, tornate le piogge, si preannunciava buono, il Senato, non volle sentire ragioni. Il Foscari si vide accusato di avere svuotato i depositi pubblici e determinato un disavanzo di bilancio senza speranza di recupero per l’impossibilità di costringere i contadini a tenere fede agli impegni assunti e l’insufficienza degli eventuali pignoramenti a loro carico. Difficoltà di rimborso tutte a rischio dell’erario, perché i gabellieri (tali erano in definitiva i “decimari”) avrebbero agevolmente recuperato il loro non versando il corrispettivo nelle casse pubbliche, come, difatti, avvenne.

Di conseguenza, a cominciare dalla fine di dicembre (dispaccio n. 93, Zara 29 dicembre 1779, uno dei più lunghi della corrispondenza del Provveditore col Senato), la questione dei grani per la semina, delle spese sostenute e della possibilità di recuperarle divenne l’argomento centrale e pressoché costantemente ricorrente nei dispacci dell’ultimo semestre del suo mandato (in realtà degli ultimi otto mesi, perché, iniziando l’anno veneziano il primo marzo, il semestre scadeva a fine agosto).

Il Foscari era convinto di avere agito bene, ma era anche consapevole del rischio che la spesa, se ritenuta inopportuna, venisse lasciata a suo carico. Del resto era antica tradizione veneziana che gli incarichi pubblici, a cominciare da quello più alto, fossero per chi ne era investito causa di spesa piuttosto che di guadagno. Di conseguenza non perde occasione per giustificarsi, richiamare “ducali” che autorizzavano provvidenze a favore dei morlacchi, ripescare il precedente del predecessore Michiel, costretto ad analogo provvedimento nell’anno 1762-63 “*che lasciò trista e poca di fame*”. Fa ricorso a tutta la sua eloquenza per descrivere la drammatica situazione degli abitanti della provincia e prospettare il rischio di torbidi se non si fosse provveduto. Con tutto questo l’argomento che gli sembra possa fare maggiore impressione a Venezia sono le ragioni di cassa perché, venendo meno il raccolto, venivano meno anche le decime.

“Senza aggiunger soverchio tedio – scrive - alla benignità di vostre eccellenze detagliando la scarsezza del raccolto delle biade, per cui commossa la paterna clemenza dell’eccellentissimo Senato spiegò il suo generoso divisamento onde recarsi suffraggio a questi miseri sudditi onorandomi di facoltà per le necessarie providenze con le riverite ducali 31 luglio decorso, mi restringerò ad accennare ora di nuovo che il morlacco esigeva imprestanze di grano per alimentarsi e poter supplire le semine delle biade bianche che si verificano di autunno. Di quanto importanza rendevasi la seminagione delle terre lo comprese la sapienza pubblica, che si degnò, nelle riverite sue ducali 28 agosto inculcarmi espressamente di attenzione onde non preterirsi la semina delle terre, per le conseguenze molto più fatali che ne sarebbero derivate dal difetto.

“Se pertanto l’obbedienza mia era chiamata da provido preciso comando di vostre eccellenze onde si effettuassero le semine stesse in stagione opportuna, e questo provvedimento poi si offriva al riflesso come necessarissimo per confortar li morlacchi a tollerar la ristrettezza e penuria corrente con la speranza di miglior situazione nel prossimo anno, quando l’abbandono delle terre all’incontro li spingeva nella disperata idea di riguardarsi senza sussistenza stando nelle proprie ville, avrei mancato a me stesso e alli sacri doveri che m’impegnano servendo alla Patria d’impedire disordini se preterito avessi un’esigenza di tanto rimarco. Non seminandosi le terre veniva esposta alla fame e all’indigenza la popolazione, veniva a perdersi il canone delle decime delle biade, ramo più importante del publico patrimonio”.

Tutte ragioni più che plausibili, ribadite nei dispacci successivi, che tuttavia non fecero presa sul Senato che non volle (e forse non poteva) intendere ragione, perché anche per le stremate casse della Repubblica, gravate da una infinità di oneri, 17.000 zecchini rappresentavano una somma importante, e ai bisogni degli abitanti si doveva sì provvedere ma coi mezzi ricavati dal territorio stesso. Alla fine, pur se la coscienza nulla gli rimproverava, il Provveditore finì per arrendersi alle decisioni del suo governo che gli aveva messo in conto la maggior parte della somma, come risulta dal dispaccio n. 119 (Zara, 4 settembre 1780): *“Non mi farò lecito d’importunar maggiormente vostre eccellenze coll’andatura di questo ingrato affare, sopra cui mi sono esteso con ingenui riverenti rapporti nelli numeri 85, 93 e 100, venerando la deliberazione che ha voluto responsabile il mio maneggio per zecchini 14.437, costo delle biade avute dalli decimari e somministrate a questi sudditi per impiegarle nelle semine annuali”*

Per fortuna del Foscari, che - commenta il Sartori - ha vissuto personalmente *“la contraddizione davvero estrema tra l’osservanza del precetto di salvaguardia da ogni aggravio di cassa, postulato primo dell’amministrazione veneta, e la necessità di sovvenire le popolazioni affamate disat-*

*tendendo apertamente quello stesso inviolabile principio*²¹, il raccolto del 1780 fu buono sicché le azioni intraprese per il recupero del prestito ebbero esito favorevole.

Si trattò tuttavia di una esperienza peggio che sgradevole, tanto che nel suo ultimo dispaccio (26 ottobre 1780) le attribuì la malattia dalla quale si era appena ripreso dopo che aveva fatto temere per la sua vita. E' quindi verosimile che esprima un autentico senso di sollievo quando a proposito dell'arrivo, la sera del 17 ottobre, del suo successore a Zara scrive: *"mi viddi nel grato momento di rimettere per il miglior pubblico servizio alla di lui virtù il governo di queste province"*. Anche se mai li definisce tali, certamente continuò a reputare ingiusti gli addebiti e le critiche mossigli dal Senato sicché, nonostante la rassegnazione a rimetterci qualcosa di tasca propria e, al tempo stesso, la consapevolezza che una buona parte della somma era stata recuperata dalle risorse locali, sicché alla fine il debito sarebbe risultato minore del previsto, anche gran parte di quest'ultimo dispaccio zaratino è dedicato ad una pur sommessa e perfino ossequiosa, come d'altronde imponeva il mai disatteso rituale, difesa del proprio operato.

"Supplifico ora con umiltà vostre eccellenze - scrive difatti - a permettermi d'immorar brevemente sopra l'articolo delle biade tolte dalli decimari nell'autunno deccorso e dispensate alli morlacchi delli territori della provincia per supplir la semina delle terre, attesa la nota siccità e le miserabili circostanze in cui versavano li villici. Col reverente dispazzo delli numeri 120 ho già assicurato che si avevano incassati undecimilatrecentoquarantaquattro zecchini di tal ragione; e presentemente posso riferire a notizia pubblica che, per susseguenti pagamenti fattisi nelle rispettive camere, il debito de' comuni si restringe a sole ventimilleseicentonovantanove lire di questa moneta". Mancava ancora qualcosa ma, per non lasciare vuoti di cassa, aveva versato nella fiscal camera, di tasca propria, il relativo importo, forse recuperabile in futuro nel caso che l'eccellentissimo successore fosse riuscito ad *"indurre li comuni a supplir anche la rimanenza del loro debito, che deve andar tutto per mio conto"*. In ogni caso *"L'ossequio mio trovasi già pago nella grata contemplazione d'essermi riuscito di allontanar seri inconvenienti che si temevano nel contado per le circostanze d'anno calamitoso, suffragando in stagione opportuna li morlacchi di grano per seminar le loro terre, provvedimento indispensabile nel corrente sistema agrario, che assicurava l'alimento delli sudditi nel corrente"*.

L'ormai ex-Provveditore era perfettamente consapevole che, una volta uscito di carica e lasciata Zara, ben difficilmente avrebbe potuto recuperare quanto anticipato, ma *"il sacrificio di quattrocento zecchini circa per un oggetto tutto relativo a bene de' sudditi e servizio pubblico lo tollero di buon*

²¹ F, Sartori, *Dispacci da Corfù*, cit., p. XIII.

animo a fronte anche delle mie delle mie ristrettezze, riflettendo che la la di-vota mia famiglia ha sostenuto spese molto maggiori per abilitar l'umilissima mia persona a regger nel lungo servizio della carriera delle navi, onde potermi meritare il clementissimo compatimento di Vostra Serenità”.

E' probabile che, pur avendo privilegiato su ogni altra considerazione le esigenze di cassa, a Venezia non ci si fosse del tutto persuasi della corrispondenza della decisione alla politica tradizionalmente adottata nei confronti dei sudditi in difficoltà, alla quale si era invece attenuto, esattamente come i suoi predecessori nell'incarico, il Procuratore. Comunque l'insistenza nel difendere il proprio operato non nocque al Foscari, che due anni dopo, con la nomina a Procuratore Generale da Mar, raggiunse il vertice nella carriera delle navi.

Il Provveditorato generale da Mar

Il nuovo e ultimo incarico di Alvise Foscari e il pur sommario esame dei dispacci da Corfù, sede dell'armata marittima, non costituiscono oggetto della presente trattazione. Sembra tuttavia opportuno dare atto di come questi dispacci siano nei contenuti perfettamente omologhi a quelli da Zara, e diano piena conferma delle cause soprattutto economiche del declino della Repubblica. La mancanza di denaro accentuava ed aggravava tutti i punti deboli propri del dominio veneziano anche nei secoli d'oro: la mancanza di continuità territoriale e la grande lontananza dal centro decisionale, con conseguenti lentezze e difficoltà di comunicazione fra Venezia e le sue province oltremarine, aumentate a dismisura, rispetto ad un tempo, dalle pessime condizioni della flotta,

In questa sede, a conferma, ci si limita a riportare, pienamente condividendole, alcune delle osservazioni premesse da Fausto Sartori alla sua raccolta di “Dispacci da Corfù (1782-1783)”.

“Il paesaggio che accoglie il neo provveditore a Corfù non appare troppo diverso da quello di generale disarmo, nelle strutture e nell'operatività di uomini e mezzi, che lo aveva accolto a Zara. Questa volta a versare in stato di complessivo abbandono sono le unità della flotta militare, imbarcazioni nella maggior parte non più idonee alla navigazione, bisognose di radicali riatti e mancanti della più essenziale attrezzatura, ormai troppo vecchie per la navigazione e in attesa della loro ricondotta al disarmo nell'Arsenale veneziano. La denuncia dell'“inazione” delle pubbliche navi dovuta alla deficienza di forniture, con il conseguente appiattamento di ufficiali e marineria, si replica con insistente regolarità durante tutto il periodo del reggimento. La “deiezione” della flotta compromette gravemente tutta l'attività di controllo marittimo, svigorisce la presenza simbolica e

pregiudica irreparabilmente le funzioni nazionali di gendarmeria dell'Adriatico (...).

“Come già per i dispacci da Zara, anche ora da Corfù la documentazione relativa a spese sostenute o da sostenersi impalca l'intero discorso di Alvise Foscari. Il “fabbisogno” è perno e strumento della sua azione di provveditore, nell'incessante richiesta di sovvegni, di materiali, di maestranze, anche solo di semplici chiodi, di cordami e di gomene, di assi di legno, di pali, del corredo intero di attrezzature senza il quale ogni nave non è che una carcassa destinata allo smembramento. La fatica di Alvise è anche in questa continua indefessa azione di stima, di compilazione di generi, di inventario del patrimonio e del “guarnimento” dell'armata marittima, opera di rappresentazione particolareggiata e immediata che vale anche come denuncia esplicita di un vuoto e di uno “sconcerto” sempre più irrimediabile. Foscari non si limita all'osservazione o alla richiesta di sovvegni; nella pressoché completa indisponibilità di mezzi ordina l'armo alla vela di imbarcazioni rabberciandole alla meno peggio con pezzi di risulta, sostituendo e adattando materiali, prelevando da una parte e sottraendo dall'altra, nella vana attesa di un rifornimento soddisfacente (...).

“Le condizioni logistiche e operative di Corfù appaiono anche più precarie rispetto a quelle riscontrate a Zara. La grande lontananza e la difficoltà della navigazione, specialmente nella cattiva stagione, accresce il solco comunicativo con Venezia. In condizioni normali occorrono almeno venti giorni di vela, ma servono anche due mesi con mare in cattive condizioni, maltempo che non di rado provoca, con il naufragio dei caicchi pubblici, la perdita di ducali e dispacci. Quante volte Alvise resta in attesa di disposizioni da Venezia che non arrivano, o che arrivano quando ormai la situazione è radicalmente cambiata, sfasamento temporale a cui certo la Repubblica e i suoi funzionari sono abituati, ma che ora, nel declino della propria potenza, assume il significato tangibile e simbolico dell'insanabilità del distacco tra centro e periferia tra capitale e stato da mar. A metà marzo 1783 l'ultima ducale ricevuta dal provveditore, che nel frattempo ha potuto ossequiare solo quelle dirette al predecessore, è datata 11 novembre 1782 (quattro mesi dunque senza ricevere istruzioni pubbliche). Ora Foscari, la cassa ormai vuota, deve chiedere denaro in prestito ai negozianti del luogo, può sopperire in parte alle spese con gli introiti della vendita di uva passa, esportata verso gli scali di Ponente”.

Come si vede, nonostante le molte differenze che intercorrono fra le due province, identica la situazione di fondo, caratterizzata da un'assoluta penuria di denaro, che bloccava in partenza qualunque tentativo non solo di miglioramento, ma di recupero e semplice conservazione.

Francesco Mario AGNOLI

CONSIDERATIONS ABOUT THE GENERAL SUPERINTENDENCE
OF ALVISE FOSCARI IN DALMATIA AND ALBANIA (1777-1780)

Summary

The author uses the rich material offered by 126 dispatches sent from Zara to Venice by Alvise Foscari, general Superintendent in Dalmatia and Albania, during his mandate (1777-1780) with particular attention to the causes of the crisis of the Venetian Republic and its relationship with his subjects overseas in a period of relative peace in the Adriatic and the Balkans. In the absence of significant events, the major policy is missing from the dispatches, which might have attracted the interest of historians more than problems of public policy or the contrasts between Venetian subjects and inhabitants of the border territories and the relationships, not always easy of the Superintendent with Habsburg and Ottoman officials. However, it is the daily life of an administration committed to solving local quarrels and beset by money problems to provide an overview of the situation of the Republic, made all the more interesting by the location of the observation point in Zara, the administrative center of an important province of the Dominio da Mar, where the points of view of the capital (deductible from the Superintendent requests and responses) intersect with the one of the patrician sent to hold it and, through him, of his subjects.

Радослав РАСПОПОВИЋ*

ИСТОЧНА ОБАЛА ЈАДРАНА ОД МИРА У КАМПОФОРМИЈУ ДО БЕЧКОГ КОНГРЕСА

ABSTRACT: After the Treaty of Campo Formio, under the influence of the ideas of the French Revolution, national liberation-type movements emerged on the East Adriatic coast. Their influence can be seen regarding the circumstances in the Bay of Kotor and its relations with Montenegro. They also resulted in attempts at implementing the idea of unification, but also of national liberation on the wider territory of the East Adriatic.

KEY WORDS: Mediterranean, Eastern Adriatic Coast, Republic of Venice, Napoleonic Wars, Montenegro, The Bay of Kotor, Russian Navy, Peter I Petrovic Negos.

Тема која је предмет наше пажње: *Јадранско заједништво. Међународни односи и заједнички културно-историјски коријени нашег мора*¹, својим насловом указује да је ријеч о стављању у фокус пажње веома значајног питања из историје дијела Медитерана, јадранског басена, посебно важног за европску историју. Посматрана у контексту вјековима дуге прошлости Медитерана, задата тема свакако није посве нова. Несумњиво је, ипак, да је формулисањем наведеног проблемског оквира, стављањем акцента на јадранско заједништво и заједничке културно-историјске коријене друштвеног живота на обалама Јадранског мора, направљен простор за освјетљавања многих нових аспеката који у досадашњој историографији о Медитерану, или његовим морима, нијесу увијек посебно анализирани, или је то чињено само у фрагментима.

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту Универзитета Црне Горе, Подгорица.

¹ Тему пројекта: *Јадранско заједништво. Међународни односи и заједнички културно-историјски коријени нашег мора*, изворно је дефинисало међународно удружење „Европски идентитет“ из Сан Марина.

Историја Медитерана и до сада је заокупљала пажњу бројних истраживача, па су током друге половине XIX или почетком XX вијека написани бројни радови. Неки од њих, у првом реду двотомна публикација Фернана Бродела², изашли су из уобичајених истраживачких модела и поставили нове стандарде у изучавању прошлости, не само Медитерана. О чему је ријеч објаснио је сам аутор, осврћући се на велики број публикација његових претходника уз примједбу да та „маса публикација засипа истраживача као киша пепела“, и да „превише тих студија говоре језиком прошлости“, те да су“ незанимљиве (су) и као наслови“³ У њима нема „ширине живота у покрету, већ њих занимају поступци кнежева и богаташа, а та је прах различитих згода који немају ништа заједничко са моћном лаганом историјом каква нас занима“⁴.

Мада тема нашег рада, и расположиви простор, не дозвољавају било какав покушај методолошког слиједа Броделовог начина реконструкције прошлости, ипак и даље актуелна свјежина његових мисли и научног приступа, заслужују да их се подсетимо.

У историографском смислу ријеч је о различитим периодима и збивањима кроз које је током историје пролазио Медитеран, а заједно са њим, или мање или више издвојено, и источна обала Јадрана. Свакако да је познавање историје тих дешавања пут за писање „лагане историје“⁵ источне обале Јадрана, од мира у Кампоформију до Бечког конгреса.

И управо због још увијек актуелне иновативности научног садржаја Броделовог дјела, чини нам се цијелисходним да казивање о нашој теми започнемо подсећањем на нека од његових основних методолошких полазишта која се тичу *везе историје и простора*. Јер, како је Бродел написао још давне 1947. у предговору првом издању својог двотомног дјела: *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II*: „Медитеран

² Fernan Brodel, *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II, Tom I*, Podgorica-Beograd 2001.

³ Исто, 14.

⁴ Исто, 14.

⁵ Бродел је своје двотомно дјело: *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II*, методолошки подијелио на три дијела. У првом говори о: непокретној историји, о човјеку и његовим односима са средином која га окружује, она лагано протиче и мијења се, често је саздана од сталних враћања, од циклуса који непрестано изнова започињу. Затим, се као сљедећи слој издваја „историја лаганог ритма, рекло би се слободног ритма; могла би се назвати – кад израз не би био сувише удаљен од свог пуног значења – *друштвена историја* или историја група и окупљања“. На крају он говори о традиционалној историји, која представља трећи дио његове књиге: „историји с размерама не човека, већ индивидуе, то је догађајна историја Пола Лакомба и Франсоа Симијана – то је оно кретање на површини - таласи које плима подиже својим моћним кретањем“. Исто, 16.

чак није чак *једно* море, већ „комплекс мора“, мора затрпаних острви-ма, испресецаних полуострвима, окружених разуђеним обалама⁶. У вези са тим на почетку првог дјела своје књиге он је још јесније иста-као да је простор Медитерана „барем двострук“. Јер „њего најприје чине низ збијених, планинских полуострва, испресецаних равницама од суштинске важности – Италија, Балканско полуострво, Мала Азија, Северна Африка, Либериско полуострво“⁷. А онда је констатовао да је: „Медитеран много више него нека јединствена водена маса“, то јест да је ријеч о „комплексу мора“⁸. Мисао коју даље слиједи Бродел упућује на „две сцене – полуострва и мора“, које је нужно посматрати: „да би утврдили опште услове људског живота, ... али које нису довољне.“⁹

Зато можда треба додати и трећу сцену, која се по природи ст-вари до извјесне мјере сама по себи подразумејева, а тиче се каракте-ра и степена прожимања полуострва у мору и обала са копном, у об-ласти друштвених и културних веза народа за које су они били живот-на средишта. Њу би могли саткати од Броделових мисли: „да је живот Медитерана помешан са копном, поезија (је) више него допола сељач-ка његови морнари (су)тежеци;“, да је то: „море маслина и виногра-да једнако као и оно уских бродова на весла или заобљених трговач-ких лађа“¹⁰. Тако долазимо до сажетог исказа, на коме је базиран наш рад, да се историја источне обале Јадрана не може одвојити од историје Медитерана, а посебно не: „од копна које га окружује, као што се ни глина не одваја од руку занатлије који је обликује“¹¹.

То опет отвара дилему да ли је, ма колико била тачна, лијепо са-општена мисао да је море: „онако како се може видјети и волети, најзна-чајнији могући документ о његовом минулом животу“, довољна тач-ка ослонца да би објаснили збивања на једном његовом дијелу. Из угла класичних историографских анализа, неопходно је објаснити још много тога из перспективе „непокретне“ или „традиционалне“ историје кроз коју је источна обала Јадрана прошла. На њој су при томе остајали тра-гови различитих епоха и држава, односно различитих цивилизација и култура.

Несумњиво је да традиционални историографски приступ под-разумијева да се историјски процеси, догађаји и личности смјесте у одговарајући историјски контекст. То значи да треба да се от-

⁶ Исто, 13.

⁷ Исто, 25.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто, 13.

¹¹ Исто.

крије унутрашњи смисао друштвеног живота, односно по Берђајеву „унутрашња душа историје“. Но, то разумијевање у оквиру простора и времена „душе историје“ отвара и питање о цивилизацији или цивилизацијама Медитерана.¹² То је свакако предуслов да би се говорило о јадранском заједништву или заједничким културно-историјским коријенима на Јадрану. Николај Данилевски¹³, Освалд Шпенглер и Роналд Тојнби узимају цивилизацију као „основну историјску јединицу“, али је тумаче на различите начине.¹⁴

Но, да се не бисмо сувише удаљавали од наше теме, подсетићемо на другу студију Фернана Бродела: *Историја цивилизација: прошлост објашњава садашњост*¹⁵. То сматрамо корисним јер се из ње види да Бродел под појмом цивилизације подразумева: „скуп културних црта, појава које обухватају целину живота, али скуп који поред традиционалних схватања историје увек има своје посебне историје – историју језика, књижевности, историју наука, уметности, историју права, обичаја, технике, веровања, религије, свакодневног живота...“¹⁶

Свакако да се постојање многих од ових измијешаних елемена појма *цивилизација*, као основе јадранског заједништва, подразумева. Но и поред тога и на Источној обали Јадрана дешавало се мноштво разнородних историјских збивања, уско везаних са морем или копном, који су на другачији начин, својом историјском озбиљношћу, утицали на облике суживота и природу видова заједништва. Ти односи били су засновани не само на класичним цивилизацијским вриједностима већ и догађајној историји, „плими која подиже море“, а то значи са ритмом ратних збивања на Јадрану (у насловљеном периоду), гдје се некада осим ратног савезништва, као оквира који повезује барем двије од земаљам

¹² Да напоменемо да се појам цивилизација у модерном значењу јавио у XVII вијеку, а да су притом његова тумачења била различита: „оно што је у француској средини изражавао појам ‚цивилизација‘, у њемачкој је био култура, с тим што је у немачкој мисли појам ‚цивилизација‘ означавао технички напредак а ‚култура‘ духовни; од средине 19. века ‚цивилизација‘ и ‚култура‘ прелазе у множину, што је значило одрицање од једне цивилизације која је била идеал“. Видјети: Славенко Терзић, *О сусрету или сукобу цивилизација на Балкану*¹⁶, у зборнику: *Сусрет или сукоби цивилизација на Балкану*, Београд 1998, 14.

¹³ Николај Данилевски, *Русија и Европа*, Београд 1996, 106.

¹⁴ Док је цивилизација „код Данилевског ‚културно-историјски тип‘, код Шпенглера ‚култура‘, Тојнби даје ‚религији‘ централно мјесто у својој историјско-филозофској концепцији, истичући, ипак, да није довољан критеријум за разграничење цивилизација“. Фернан Бродел, *Историја цивилизација: прошлост објашњава садашњост*, у *Списи о историји*, Београд 1992, 320, 325.

¹⁵ Фернан Бродел, *Историја цивилизација: прошлост објашњава садашњост*, у *Списи о историји*, 305-369.

¹⁶ Славенко Терзић, *О сусрету или сукобу цивилизација на Балкану*¹⁶, у зборнику: *Сусрет или сукоби цивилизација на Балкану*, 14.

сукобљених са другим државама, уплићу и заједнички задаци: циљеви национално-ослободилачке борбе.

I

Свакако да су *историјско-културни темељи* јединства источне обале Јадрана постављени у вријеме вишевијековног постојања Млетачке републике, тј. града републике Венеције, која се временом проширила у најмоћнију државу Медитерана. Желећи да се бави трговином између Истока и Запада, у почетку је била под влашћу Византије. Венеција се у IX вијеку ослободила политичког утицаја Византије. Пошто је војно ојачала, њени покушаји да загосподари Далмацијом завршени су успјешно 1018.¹⁷ Осим што је 1082. добила трговинске повластице, Византијско царство дало јој је на управу и Истру и Далмацију.

Статус највеће поморске средоземне силе добила је у вријеме крсташких ратова, посебно четвртог, када је 1204. крсташка војска заузела византијску престоницу Цариград.¹⁸ Млечани су основали и Латинско царство, а Венеција била „господарица мора“. Ипак, падом Цариграда у руке Османлија 1453. млетачки трговци су изгубили важно тржиште. Пад трговачке моћи Млетачке републике, настављен је са великим географским открићима и уздизањем нових поморских сила: Шпаније, Португалије, Холандије, Енглеске.

Почев од XVI вијека многи поморски посједи Венеције пали су у руке Османлија. За вријема Кандијског рата¹⁹ изгубила је Крит (1669). Миром у Сремским Карловцима 1669.²⁰ сачувала је превласт над Морејом, Боком Которском и дијелом Далмације. У Европи се од 1701. распламсао рат за шпанско наслеђе. Окончан је 1713-1714. Споразумима

¹⁷ *Enciklopedijski leksikon*, Beograd 1970, 310.

¹⁸ Исто, 311.

¹⁹ Кандијски рат трајао је од 1645. до 1669. године. Вођен је између Отоманског царства и Млетачке републике за острво Крит. Рат је завршен отоманском побједом. На страни Млетачке републике борили су се и малтешки витезови, папска држава и Француска, а на отоманској берберски султанати из Сјеверне Африке. Рат се водио по Егејском мору и Далмацији. *Enciklopedijski leksikon*, Beograd 1970, 311.

²⁰ Аустријско-турски рат трајао је од 1688. до 1706. године. Током његовог трајања, Арсеније III Чарнојевић (патријарх српски од 1672), закључио је споразум са Аустријом (27. октобра 1689. године), о заједничкој борби против Османлија. То је имало за последицу, послје пораза аустријске војске, 1690. године и велику сеобу Срба под Арсенијем III Чарнојевићем, преко Саве и Дунава. Ратни сукоби који су трајали шеснаест година, окончани су Карловачким миром од 26. јануара 1699. године између: Аустрије, Пољске, Венеције и Русије, с једне и Турске, с друге стране. Миром у Сремским Карловцима Венеција је добила средњу Далмацију, цјелу Боку Которску и Мореју (Пелопонез). Давид Ђ. Дашић, *Историја дипломатије*, Београд 2012, 129.

у Утрехту,²¹ Рајхштату и Бадену.²² Неколико године касније, 1718. одредбама мира у Пожаревцу, закљученим између Аустрије, Османског царства и Венеције, она је изгубила Мореју и Крит²³ а Османско царство почело да представља опасност за запад. Политички значај и војна моћ Млетачке републике потом све више опадају, а криза постаје све већа. То се видјело у ратовима за шпанско а потом и аустријско наслеђе, као и у каснијим настојањима да „у новим ратним сукобима обезбиједи статус неутралне силе“.²⁴

Најприје успон, а потом пад Млетачке републике, на државном и спољнополитичком плану, пратиле су и бројне кризе које су слабиле њену привредну и економску снагу. То се могло видјети у разним областима у току посљедњег вијека њеног постојања, али и на примјеру образовног система.²⁵

Стални покушаји унутрашњих реформи нису промијенили нити поправили прилике у земљи. Побољшања структуре школског система нису могла да представљају озбиљнији напредак у поређењу са чињеницом да су из образовног процеса биле искључене жене, јер: „сматрало се да је за њих образовање сувишно и самим тим неекономично“.²⁶ Веома мали број ученика, дјеца ситне и средње буржоазије, настављао је школовање у вишим школама.

Ослањајући се и на наведени примјер, писци историја о Млетачкој републици углавном се слажу да ту „стару млетачку државу није било могуће реформисати. Могла је само да буде доведена до свог краја“²⁷ Тако је некад снажна држава, са развијеном трговином, поморским саобраћајем, мануфактуром, великим капиталом, раскошним урбаним средиштима, које је изградила у вријеме свог привредног процвата и у границама много веће државне територије, на широким просторима

²¹ Мировни споразуми у Утрехту, закључени су између Велике Британије, Португлије, Пруске, Сардинске краљевине (Пијемонта), Француске, Холандије и Шпаније. Исто.

²² Gaetano Cozzi, Michael Knapp, Giovanni Skarabelo, *Povijest Venecije, Svezak II*, Zagreb 2007, 591-593.

²³ Мировни споразуми у Утрехту, закључени су између Велике Британије, Португлије, Пруске, Сардинске краљевине (Пијемонта), Француске, Холандије и Шпаније. *Дипломатический Словар*, С-Я, Москва 1984, 504.

²⁴ Gaetano Cozzi, Michael Knapp, Giovanni Skarabelo, *Povijest Venecije, Svezak II*, 597-601

²⁵ Школски систем који је постојао крајем XVIII вијека није нудио „практичне инструменте“ које би омладину припремио за радни и професионални животу. Истиче се да је то посебно било изражено у „подучавању повијести, економије, доброга морала, природног права‘ и математике“. Умјесто адекватног образовања све се сводило на стално учење „латинске граматике“, претварајући образовни процес у бескорисну „вјежбаоницу римовања“. Исто, 678-579.

²⁶ Исто, 689.

²⁷ Исто.

Медитерана, као потврду свога некадашњег трајања, оставила снажно културно наслеђе у виду: градитељске и споменичке архитектуре, свјетовних и сакралних објеката, уз високе домете у свим областима културе и културног стваралаштва. Но, у другој половини XVIII вијека она је увелико већ силазила са политичке сцене. Али и тада, свакоме ко је у њу долазио Венеција је била „још увијек велики и живахни главни град, нудила лагано истовремено и занимљиво ишчитавање саме себе“.²⁸ Слике Венеције, вишевијековне велике силе на заласку, записане су и овако: „Лако је схватити и описати једну урбано-људску стварност која је казалишно живјела ‚сва обухваћена игром живота‘, како је записао Гете. То јест отворено и са великим интензитетом живјела међудруштвене односе, било у многобројним предодређеним просторима (многа казалишта, концерти и у убожницама). Многе каване, одређене просторије за разговор у самостанима, састајалишта за разговор и игру, мали особни станови и салони, мали бордели, простори за становање у којима су се организовале забаве и мале забаве *da soldo*-‘за ситниш‘ „)²⁹. Исто је било и на улицама Венеције: „сталних сусрета и људских односа“, (...) „повијесног окупљања за празнике: „Узашашће и његов сајам, ноћ Спаситеља и Госпе од Здравља и сјећања на завршетак куге 1575-1576. и 1630, проштења, забаве у неку спомен, регате, борбе на мостовима, лов на бикове и забава свих забава, изразито дуготрајан и познати карневал“.³⁰

Хроничари се слажу да је на основу изнесених и сличних судова о друштвеном животу Венеције, лако „ишчитати димензију одређеног типа слободе“.³¹ Но, такође, указују и да је један стари режим, који је „пролазио као један од најсумњичавијих у свијету и који је с Вијећем десеторице и Државним инквизиторима створио глас да проводи мрске механизме репресије“. Од свих оних који су у Венецију долазили и о томе оставили властите успомене, као Joseph Lalendea који је присуствовао карневалу 1765-1766, о животу у овом граду записао сасвим супротне утиске. По његовом запису: „народ ни на једном мјесту није слободан као у Венецији (...) не жели друго осим онога што чини, и не чини оно што не жели. У свему ономе што нема односа са владом, у Венецији се ужива највећа слобода“.³²

Како је Венеција у свом процвату била господарица западне и источне обале, а током посљедњих година постојања осим Венеције контролисала простор Далмације и Боке, мажда се у карактеру описаних

²⁸ Исто, 691.

²⁹ Исто, 691-692.

³⁰ Исто, 692.

³¹ Исто.

³² Исто.

друштвених односа који су у њој владали, не само током последњег вијека њеног трајања, већ посебно касније, могу тражити и цивилизацијски слојеви у којима су темељи различитих облика јадранског заједништва. Но, ово лице Венеције природно није било исто као у ранијим периодима њене историје, али је, ипак, у том времену, свакако крчен пут ка проналажењу различитих форми нових друштвених односа у традиционално бурној „догађајној историји“, која је слиједила.

II

Безнадежно оронула Млетачка Република нестала је са политичке сцене избијањем Француске револуције 1789. Велике политичке и друштвене промјене које је револуција донијела, укидање монархије и проглашење републике као и француски револуционарни ратови, а затим слом револуције³³ и Наполеонови ратови (1793-1815) снажно су потресли европску политичку сцену. У вртлогу збивања која су након револуције слиједила створени су нови центри моћи. Поред осталог и захваљујући брзом успону националне свијести Француза, што је утицало на избијање низа ратова чији је циљ био остварење доминације Француске у Европи.

Шта више можемо рећи сем да се „Француска послје револуције вратила старој идеји – универзалности.“³⁴ Ранији политички концепт о доминацији у Европи „у име државног разлога“ више није био актуелан. Послје револуције Француска је ратовала да би сломила отпоре коалиција европских држава формираних на антифранцуској основи, „да би очувала револуцију и да би по Европи ширила своје републиканске идеје“.³⁵ Уз све друго што се десило, „надмоћна Француска је тако још једном запријетила да ће загосподарити Европом“.³⁶

У вријеме Директоријума спољну политику земље, поред осталог и због чињенице да се она константно налазила у ратном стању, водили су генерали. Они су потписивали примирја и прелиминарне уговоре о миру. Примјера такве праксе има и у дипломатској дјелатности Наполеона Бонапарте, који се у то вријеме све више уздизао у политичком животу земље. Он је закључио уговор са Тосканом, мир са Ватиканом и Аустријом, без консултација са Директоријумом.³⁷

³³ Слом револуције десио се са превратом од 9. термидора, односно 27. јула 1794. након чега је, послје пропасти Робеспјерове групе услиједило завођење владавине Директоријума. Чедомир Попов, *Грађансак Европа (1770-1914), Основи европске историје XIX век*, Београд 2010, 99.

³⁴ Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Beograd 1999, 55.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

Мировни уговор са Аустријом у Кампо-Формију (17. октобра 1797) Наполеон је потписао након што је, последице победа у Горњој Италији, прешао Алпе и кренуо према Бечу. Мировни преговори које је водио са представником Аустрије Кобенцлом окончани су споразумом по коме су Француској призната сва освајања од 1795. до 1797.³⁸ Аустрија се одрекла Белгије у замјену за Млетачку републику која је подијељена. Исходом преговора који је довео до кампоформијског мира извршено је прекрајање карте Европе: „Наполеон и Аустрија ликвидирали су Млетачку републику, а њена територија источно од Адиће – град Венеција, Истра, Далмација и Бока Которска – припала је Аустрији.“³⁹

Тако се први пут у историји јужнословенских народа цијела источна обала Јадрана, „од Трста до Бара, нашла у склопу једне државе“.⁴⁰ Претходно, непосредно прије пада, Млетачка Република је контролисала: дио Истре, од Пирана до Пуле и Далмацију од Задра до Метковића, са острвима Хвар, Брач и Корчула. И Дубровачка република је уз доста напора настојала да одржи свој аутономни и неутрални статус. Наставила је да развија своју трговачку флоту, све до француске окупације 1806.⁴¹

Са политичким промјенама које су захватиле Европу, након Француске револуције и карактер заједништва народа на источној обали Јадрана почео је да се мијења. Оно је изгубило ранији институционално-интегративни основ и наметала се потреба новим елементима за заједничко живљење. У промијењеним околностима, облици заједништва нису могли почивати на видовима пређашњег суживота у оквиру Млетачке републике, културне сарадње, ранијој животној свакодневици (поморству, рибарству, трговини), који је постојао без обзира на конфесионалне и етничке разлике. Са миром у Кампо-Формију је започео осамнаестогодишњи период нестабилности и политичких промјена на источној обали. За то вријеме народи на том дијелу Јадрана више пута су прелазили испод власти једне државе под власт других.

Тако су последице нестанка Млетачке републике, њени некадашњи поданици умјесто у венецијанској морали да служе у аустријској војсци и морнарици, да буду у руској служби, („као гусари и у заједничким операцијама против Француза и Руса на мору и копну“); у британској служби („као гусари, те на ратним бродовима и у копненој војсци!“) и на крају у француској војсци те ратној и трговачкој морнарици, а „по-

³⁸ Исто.

³⁹ Berislav Visković u: Predgovor knige, Nikola Safanov, *Ratvi na Jadranu 1797-1815*, Beograd 1988, 4.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Nikola Safanov, *Ratovi na Jadranu 1797-1815*, 226.

ред тога и као гусари у француској служби“.⁴² Свакако да их је то у неким ситуацијама чврсто спајало, али и раздвајало.

III

Према мировном споразуму у Кампоформију (1797), Француска је заузела Јонска острва, која су имала важан стратешки положај, док су млетачки посједи у Далмацији и Боки припали Аустрији. Руска ескадра под командом адмирала Ф. Ф. Ушакова, у кампањи 1798-99. уз подршку турске флоте остварила је војну побједу и ослободила Јонска острва од француске окупације. Услиједило је оснивање републике Седам острва. Цариградском конвенцијом 21. марта/1. априла 1800. одређен је њен међународни статус као полунезависне републике, чији је сизерен био турски султан, а фактички покровитељ руски император. Поданство републике Порти у основи је било фиктивно. У унутрашњој управи она је добила аутономију која је укључивала право на сопствени устав, који је подлијегао потврди турског султана и руског цара. Имала је и право слања и примања дипломатских представника. Тако су 1802. били установљени директни дипломатски односи са Русијом, а и Француска је те године именовала свог представника на Јонским острвима.⁴³

Сходно одредбама мира у Кампоформију, услиједило је прво аустријско запосједање источне обале Јадрана. Према одредбама мировног уговора, 18. јануара 1798. француске поморске трупе су се повукле из Венеције, а онда наставиле повлачење и са других територија које су припале Аустрији.⁴⁴ Претходно су Аустријанци ушли у градове и на просторе који су припадали „територијама у Венету“.

Напуштајући Венецију Французи су „однели све залихе из арсенала и до темеља уништили све објекте некадашње млетачке морнарице“.⁴⁵ Потом је аустријска војска ушла у градове Далмације и Боке Которске. Крајем марта 1798. Аустријанци су држали обалу од Венеције до Будве. На тај начин цијела источна обала промијенила је државу у чијем саставу је била. То, ипак, није довело до брзих измјена у смислу успостављања другачијег система власти новог суверена. Штавише, добар дио састава аустријске флоте, коју су чинили бивши поданици Млетачке републике, у командовању је користио италијански језик. Ни

⁴² Исто, 8.

⁴³ А.М.Станиславская, *Росия и конституција 1803 Републики семи Соединенних остров, Балканские исследования*, Москва 1974, 43.

⁴⁴ Gaetano Cozzi, Michael Knapton, Giovanni Skarabelo, *Povijest Venecije, Svezak II*, 720.

⁴⁵ Nikola Safanov, *Ratvi na Jadranu 1797-1815*, 22-23.

значајније промјене у затеченом институционалном систему локалне управе, због несређеног стања на терену, нијесу се десиле.

Наиме, иако је мировни уговор закључен у Кампо-Формију прецизирао које територије добија једна а које друга држава, у јулу 1798. француски гусари су почели да долазе у воде Јадрана, допирући до обале Истре, ометајући пловидбу аустријских бродова. Њиховим акцијама у почетку нису били изложени рибари и већи аустријски трговачки бродови на којима је била роба британског поријекла. Међутим, убрзо су француски гусари кренули да пљачкају аустријске бродове и одузимају им робу, без обзира на поријекло.

С друге стране, већ у августу 1798. наговијештен је нови ратни сукоб са Французима. Формирана је Друга коалиција против Наполеона у коју су ушле: Велика Британија, Русија, Аустрија, Шпанија, Напуљска краљевина, а касније и Турска.⁴⁶ Рат се одвијао на цијелом простору европског копна. Послије почетних неуспјеха француске револуционарне армије, када је постао први конзул последице неуспјеле експедиције у Египту и државног удара 1799⁴⁷, Наполеон је преузео команду и у наставку рата Аустрија је поражена. Окончањем рата 9. фебруара 1801. г. Француска и Аустрија закључиле су мир у Линевилу⁴⁸, а Велика Британија је то учинила 25. марта 1802. миром у Амијену⁴⁹. Тако се и друга антифранцуска коалиција распала. И Трећа коалиција, коју су чинили Велика Британија, Русија, Аустрија, Шведска и Напуљ, последице пораза код Улма и Аустерлица 1805. доживјела је сличну судбину. Порази Друге и Треће коалиције створили су простор за касније груписање Четврте коалиције против Наполеона.

Свакако треба поменути да је, док су ратови претходних коалиција трајали, широм Европе под утицајем идеја Француске револуције започела ера „национално револуционарних покрета“⁵⁰. Она није мимоишла ни Балкан: Црну Гору, Србију и Грчку.

⁴⁶ Исто, 31.

⁴⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1914)*, 195-197.

⁴⁸ Миром у Линевилу, сва Њемачка, до граница са Пруском и Аустријом нашла се у сфери утицаја Француске.

⁴⁹ Мир у Амијену закључен је 25. марта 1802. по завршетку француских револуционарних ратова због страха Енглеске од рата са Француском и према одредбама Амијенског мира Египат је враћен Турској. Француска је евакуисала Напуљ и папску државу, а Велика Британија острва у Средоземном мору и све заузете прекоморске територије осим Тринидада и Цејлона. Амијенским миром прећутно је призната власт Велике Британије на мору, а Француске на копну, што је крило клице нових сукоба. *Историја дипломатије*, Свеска прва, у редакцији В.П. Потемкина, Београд 1945, 385.

⁵⁰ Branko Pavićević, *Ujedinjenje Crne Gore i Boka Kotorske, Rad zajedničke vlade 1813-1814*, u knjizi: *Ujedinjenje Crne Gore i Boka 1813-1814*, Podgorica 1998, V.

У Црној Гори идеја о националном ослобођењу постала је посебно актуелна након пораза Треће коалиције. Збивања која су се тада десила, ма колико да су посебно била важна за Црну Гору и Боку Которску, имала су значај и за цјелину стања на источној обали Јадрана. У Црној Гори та идеје своју конкретизацију је добила у *Плану о реорганизацији централних органа власти*⁵¹, који су пратила *Правила о унутрашњој организацији Правитељства са предрачуном трошкова за његово издржавање*.⁵² Оба документа сачињена су 1805. а осим Петра I потписали су их гувернадур Вуко Радоњић и неколико црногорских главара.

По предложеним пројектима Црна Гора је требало да буде под покровитељством Русије, која би јој гарантовала политичку независност. Црногорско правитељство и скупштина су се истим документима обавезивали да одлуке о свим важнијим питањима од објаве рата до закључивања мира, одржавања веза са другим државама, не доносе без знања и сагласности руског двора. Мада је предвиђао државни статус земље, Црна Гора по овом пројекту није требало да има потпун међународни субјективитет већ полусуверен положај. Ниво политичке и економске зависности Црне Горе од Русије у овом случају је био много већи него у случају Јонске републике.

Израда овог пројекта одвијала се уз настојање да се на црногорско-херцеговачкој граници одржи мир, у условима нараслог борбеног, антиосманског расположења. Међутим, посебно је пораз Треће коалиције против Наполеона, преваходно руске и аустријске војске у децембру 1805. створио неповољне услове за његову реализацију.

Пред руску владу постављен је нови задатак: да не допусти да се на просторима између Црног и Јадранског мора потисне њен утицај. Зато се и наведени црногорски пројекат може посматрати као саставница ширег дијела планова Адама Чарторијског⁵³ о преуређењу Балкана, на принципу политичких аутономија. Излаз је по А. Чарторијском био нађен у образовању двије полунезависне државе. Једна је могла бити формирана од свег словенског живља од Бококоторског залива до Србије, под покровитељством и заштитом Русије. У састав друге државе би ушле све грчке области, уједињене у Јонску републику. И једна и друга би добиле управу сличну управи у Дубровачкој републици или Републици седам острва.⁵⁴

⁵¹ *Црногорски законици 1711-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Књига I, приредили др Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић, Подгорица 1988, 33-41.

⁵² Исто.

⁵³ Адам Јежи Чарторијски - пољско-литвански политичар, министар иностраних послова Руске империје који се након подјеле Пољске борио за обнову пољске државе.

⁵⁴ О балканским плановима Чарторијског видјети: И. С. Достјан, *Проблема государственной*

Иако до реализације, посебно црногорских планова, није дошло, да би се заштитиле западне обале Балкана од Наполеонових продирања на исток, средином 1905, из руских ратних лука на Балтику у водама код Крфа укотвила се ескадра Д.Н. Сењавина. Након што су им се прикључиле снаге руске средоземне флоте и сувоземне снаге, укупан број војника у саставу флоте износио је нешто више од 20.000.⁵⁵

Мир у Пожуну који је потом слиједио (26. децембра 1805) изазвао је бројне заплете на међународној политичкој сцени. Наполеон је добио Далмацију и Боку Которску, а „рок за предају ових провинција француским трупама био је одређен за 2. 1. 1806“.⁵⁶ За национално-ослободилачке циљеве Црне Горе наступила је нова историјска ситуација. Владика Петар I Петровић Његош, условом „програма националног ослобођења“ и учвршћења државне власти, сматрао је помоћ великих сила али и „чврсто ослањање“ на ослободилачке покрете ван граница Црне Горе. Због тога су „владичини погледи били стално управљени према брдским и херцеговачким племенима“⁵⁷, а такође и према приморју. Били су базирани на историјској традицији: „полazeћи од историјског факта да је народна солидарност и етничко јединство Црногораца и Бокеља, имало за собом више од сто педесет година нераскидивих веза у ослободилачким напорима.“⁵⁸

Зато је црногорски владика прве покушаје за излазак Црне Горе на море учинио непосредно прије пада Млетачке републике. Ипак, ситуација створена након мира у Пожуну, а посебно одлука бокешких првака „да искористе историјске околности не би ли се коначно ослободили од туђинске власти“⁵⁹, била је значајно повољнија од било које претходне. Посебном одлуком Бокељи су исказали ријешеност да „ни под коју цијену не допусте да Бока Которска потпадне под суверенитет Француске“⁶⁰. Одлучност Бокеља била је веома значајна за даље политичке планове црногорског владике. Осим тога, ситуација која је створена послје мира у Пожуну у погледу реализације национално-ослободилачких планова, ишла је на руку владици.

организацији Черногории в Руско-черногорских политических связях начала XIX века, Балканский исторический и политический сборник, Кишинев 1974, 11.

⁵⁵ Видјети. В.Г.Сироткинъ, *Франко-русская дипломатическая борьба на Балканах и планы о сазданию славено-сербского государства в 1806-1807гг.* 181.

⁵⁶ Бранко Павићевић, *Црна Гора и Бока Которска од Пожунског до Тилзитског мира 1805-1807*, Историјски записи, година XXVII (LVIII), Погорица 1985, 7.

⁵⁷ Branko Pavićević, *Ujedinjenje Crne Gore i Boka Kotorske, Rad zajedničke vlade 1813-1814*; V.

⁵⁸ Исто, VI.

⁵⁹ Бранко Павићевић, *Црна Гора и Бока Которска од Пожунског до Тилзитског мира 1805-1807*, 9.

⁶⁰ Исто, 9.

Пресудан значај у том погледу имала је увјереност, исказана у владицином ставу о „пуном праву да са својим трупима посједне ове области“, јер се „на Боку Которску требало да прошири власт земље, која је била у непријатељству са Русијом“.⁶¹ С друге стране, веома значајно било је и то што је министар спољних послова Русије Адам Чарторијски у реферату цару Александру предлагао да се руска војска задржи на Јонским острвима, а да се у стање борбене готовости стави руска ескадра у Средоземном мору. Тиме су стварани стратешки услови да се спријечи: „француским трупима да продру у области које су се налазиле под суверенитетом Турске“.⁶² Чарторијски је савјетовао и да се предузму мјере: „да се ојача руски утицај у Грчкој, Албанији, Црној Гори, Херцеговини, Босни, Србији, Истри и Далмацији“,⁶³ рачунајући при томе „да руска влада мора да до максимума искористи симпатије према Русији које гаје хришћански становници Балкана“.⁶⁴

Опирући се општем устанку Брђана и Херцеговаца против Турака, да се не би утицало на добре односе Русије и отоманске Порте, црногорски владика је почео да врши ужурбане припреме за војни поход на Приморје. И Бокељи су правили планове за одбрану од Француза, ослањајући се „на вјеру у Црну Гору и њеног владара“, као и на наду „у Русију и руску средоземну флоту која се под командом Димитрија Николаевича Сењавина налазила на Крфу“⁶⁵. Имала је задатак да штити Јонску републику од Француза.

Вјера у помоћ Русије порасла је након доласка, у марту 1805, у Котор Стевана Санковског, руског изасланика и дипломате са ранијом дипломатском каријером у Италији⁶⁶. Још већи значај имала је одлука Д. Н. Сењавина да један дио своје флоте упути у воде Јадрана. Команда

⁶¹ Исто, 7.

⁶² Исто.

⁶³ Исто, 8.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ *Записки морског офицера въ продолженні кампаніи на Средиземномъ морѣ подъ мначальствомъ Вице-Адмирала Дмитрія Николаевича Сењавина отъ 1805 по 1810 годъ*, Вѣ Санктпетербургѣ 1919, 85-104.

⁶⁶ Стјепан Андрејевич Санковски дошао је у Котор 15. марта 1805. Са собом је донио царску грамату, писмо Александра I владици Петру I Петровићу Његошу и три хиљаде златника. Један од задатака његове мисије била је помоћ и успостављању државне организације у Црној Гори, што би, осим учвршћења руског утицаја допринијело стварању сопствених оружаних снага које би се могле искористити у предстојећем рату с Французима. *Александар I, Наполеон и Балкан*, Балканское исследование, выпуск 18, Москва 1997, 1016.

⁰ задацима наложеним Санковском и о његовој мисији видјети писмо А.А. Чарторијског Петру I Његошу, о упућивању у Црну Гору 3.000 златника и о задацима мисије С.А. Санковског у Црној Гори. Видјети: *Первое сербское востание 1804-1813гг и Россия*, Москва 1980, 81-82.

над ескадром дата је капетану Бејлију. Њему је дат задатак да отпутује у Далмацију, гдје је живјело становништво за које се вјеровало да гаји „велику љубав према Русији“. Бејли је требало да заузме острво Корчулу. Претходно, дужност му је била да се „повеже са Црногорцима како би се у извођењу ових деликатних задатака ослонио на њихову помоћ“.⁶⁷

Након што је црногорска скупштина прихватила владин предлог и одлучила „да се оружјем истјерају Аустријанци из Боке, уколико се буду опирали да се добровољно повуку“⁶⁸ почеле су припреме за поход Црногораца у Боку. Национално-ослободилачка свијест народа Црне Горе и Боке била је развијена до нивоа спремности да се спријечи да једна туђинска власт буде замијењена другом. Тако је Црна Гора закорачила у бурна збивања на политичкој сцени Европе. У њима су велике силе и најважније „кринисане главе“ с почетка XIX вјека, водиле главну ријеч у доношењу одлука о даљој судбини европских држава. Доласком Црногораца у Приморје, готово раме уз раме са европским владама и владарима стао је владика Петар I. Формирана је црногорско-бокешка војска са 12.000 ратника, под командом Петра I, њена ратна дејства оставила су важан печат у ратним збивањима на источној обали Јадрана.⁶⁹

Доласком руске ескадре под командом адмирала Бејлија у воде Бококоторског залива, као и формирањем јединица црногорско-бокешке војске, започело је ослобађање Боке од аустријске власти. Без већих напора, здружене снаге руске ескадре и поморске пјешадије, и црногорско-бокешке војске, ослободиле су Котор, Херцег-Нови, Будву односно цијелу Боку. Потом је становништву Боке објављено: „да ће у новој држави бити сачуване и загарантоване све привилегије“⁷⁰ које нису биле допуштене у вријеме аустријске управе Боком. Историчари биљеже да је тада код народа завладало одушевљење и нарасло до мјере да су на свим кулама по Боки истакнуте руске заставе.⁷¹

⁶⁷ Branko Pavićević, *Crna Gora i Boka Kotorska od Požunskog do Tilzitskog mira 1805-1807*, 10.

⁶⁸ Исто, 9.

⁶⁹ О ратничким особинама Црногораца и Примораца Сењавин је писао, да је то народ, иако мало просвећен, који никада не напада на пријатељске и неутралне земље, а посебно на оне који су слабије. Али, када су видјели да се непријатељ приближава њиховим границама, с намјером да преда огњу и мачу њихов до тада миран живот, то је изазвало оправдано негодовање, а њихова огорченост се развила до таквог степена да његова «власт» и утицај Петра I нису били у стању да да их задрже од азијатских обичаја: резања глава непријатељима које у боју савладају. Видјети: *Записки морско-го офицера въ продолженні кампаніи на Средиземномъ морѣ подъ мначалствомъ Вице-Адмирала Дмитрія Николаевича Сенявина отъ 1805 по 1810 год.* 244.

⁷⁰ Бранко Павићевић, *Црна Гора и Бокa Которска од Пожунског до Тилзитског мира 1805-1807*, 11.

⁷¹ Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње 1951, 151.

На такав начин су „бокешки становници манифестовали спремност да се уз ослонац на Русију ослободе аустријске власти и да заједно са Црном Гором изграђују слободну и независну државу“.⁷² Значај присуства руске војске у Боки са становишта народног памћења Црногораца и Бокелја и њихове историјске везаности, описује се и овако: „Осјећање јединства, које је још од Кандијског рата постало најзначајнија компонента народног живота Црне Горе и Боке Которске, и учвршћивано кроз неколико стољећа, показало је овога пута шта све нагомилана народна енергија представља у критичним тренуцима историјског развоја“⁷³

Ако бисмо наше казивање наставили у ритму Броделове „традиционалне догађајне историје“, онда би оно, укратко, изгледало овако. Након што је ескадра Д. Н. Сењавина, крајем марта упловила у воде новског залива, на састанку на његовом броду, одржаном два дана касније са владиком Петром I и Стеваном Санковским, руском адмиралу владика је саопштио да је „народ Боке Которске спреман да се стави“ заувјек под срећни скиптар⁷⁴ руског царског двора. Б. Павићевић у цитираном чланку пише и то, да су се бокешки прваци утркивали „ко ће исказати снажније утиске одушевљења“.⁷⁵ А када је наредног дана Д. Н. Сењавин из Херцег Новог отпловио за Котор, његово путовање се претворило „у манифестацију словенске солидарности и спремности становништва Боке Которске да заједно са Црногорцима ратују под заставом руског императора“.⁷⁶ Идентичну врсту расположења Д. Н. Сењавину је, следећег дана, пренијела и делегација свих бокешких „комунитада“, изражавајући „неограничену благодарност“ за помоћ коју су пружиле јединице руске царске војске.

Свакако да су изрази одушевљења којима је дочекан у Боки, као и борбено расположење црногорско-бокешке војске, утицали на одлуку Д. Н. Сењавина да предузме операције ради освајања острва у Далмацији. Но, када су у мају француске јединице под командом генерала Ларистона ушле у Дубровник, не поштујући независност Дубровачке републике, почеле су борбе које су се тичале даље судбине Дубровника.

Црногорско-бокешка војска од 3.500 војника под командом црногорског владике и руске поморске пјешадије од 12.000 војника под за-

⁷² Бранко Павићевић, *Црна Гора И Бока Которска од Пожунског до Тилзитског мира 1805-1807*, 12.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто, 12.

⁷⁵ Б. Павићевић наводи и то да су се у томе нарочито истицали „рисански и новски прваци Саво Ивелић и гроф Ђорђе Војиновић.“ Исто.

⁷⁶ Исто.

повједништвом генерала В. В. Вјаземског, започеле су операције ради преузимања централног мјеста, Дубровачке републике, од Француза. Почетни успјеси у борбама око Цавтата, против 3.000 француских војника и 400 мобилисаних Дубровчана, последице неуспјешног десанта на Локрум, окончане су започињањем опсаде Дубровника. Отпочињању тих акција претходило је повлачење француских снага у зидине града.

Операција црногорско-бокешке војске и руске поморске пјешадије око Дубровника окончане су, по одлуци руског цара да Боку Которску преда Аустрији. Мада је одлука руског императора Александра I као прву непосредну посљедицу имала прекид блокаде Дубровника, она је ускоро ревидирана. Након што су се руска и црногорска војска повукле у воде Новског залива, завршена је, у историографској литератури о ратовању руске средоземне флоте против Француза, такозвана „прва фаза“, која је трајала до јуна 1806.

Прије него што је започео други период борбених дејстава руске средоземне флоте, услиједили су заплети дипломатског карактера. Најприје је француска влада почела да врши снажан притисак на Аустрију да јој, сходно одредбама мира у Пожуну, преда Боку Которску. Русија је, настојећи да помогне Аустрији, савезници из бројних коалиција против Наполеона, новом наредбом императора Александра I издатој адмиралу Д. Сењавину, преузела обавезу да штити Боку Которску. Тиме је, након одлуке императора да Боку преда Аустрији, акцентирају нови војни задатак ескадре. Првобитни ратни план руских поморских снага у Средоземљу био је да од непријатељских напада штите „Јонску републику, Мореју и сву Грчку“, али је подразумијевано и да се „не сметне с ума ни значај Јадрана“ у војностратегијским плановима Наполеона. Сењавинов задатак сада је, до постизања евентуалног новог споразума Русије са Наполеоном, био да заштити „Боку Которску од било каквог покушаја Француза“.⁷⁷

Како преговори руског амбасадора у Бечу Разумовског са француским амбасадором нијесу текли жељеним током, услиједила су нова упутства. Руски дипломата извијестио је Сењавина „да се сва ,окупирана мјеста у Далмацији‘ морају предати аустријским опуномоћеним комесарима Белгаду и Епину, који су имали обавезу да се старају о предаји Далмације и Боке Которске трупама француских генерала Молитора и Ларистона, у складу са одлукама Пожунског мира“.⁷⁸

Вијест о мијењању царске одлуке у Боки је примљена са невјерицом. Делегати бокешких општина предали су петицију руском вице-адмиралу, с молбом да се заузме „код цара и руске владе“ да се ова од-

⁷⁷ Исто, 20.

⁷⁸ Исто. 21.

лука измијени. Петицију су поднијели становници: Пераста, Шкаљара, Лепетана, Тивта, Котора, Доброте, Маина, Браића, Будве, Грбља, Побора, Врмца.⁷⁹

Ни наставак руско-француских преговора није довео до жељеног исхода. Штавише, 20. јула руски изасланик Петар Урби потписао је руско-француски уговор о миру и пријатељству. Њиме се руска војска обавезала да Боку Которску уступи француским трупама. Непосредно прије потписивања мировног соразума, руски војни савјет донио је одлуку да се руска средоземна ескадра врати у руске луке.

Но, одуговлачење са ратификацијом Урбијевог споразума, закљученог у Паризу, довешће до нових заплета. Сењавин је најприје одбио предлог Мармона о предаји Боке Французима, а онда и сличан захтјев аустријских представника. Ратификацијом Урбијевог споразума дефинитивно је онемогућена наставаком рата Русије против Француске. Одлука о наставку ратовања у Боки је дочекана са одушевљењем. У инструкцијама помоћника министра војног Русије, Чичагова, упућених Сењавину, стајало је да „треба, заједно са Црногорцима, ударити на непријатеља“.⁸⁰

Тако је започела друга фаза ратовања руских и црногорско-бокешких снага против Француза. У септембру 1806. настављена су ратна дејства црногорско-бокешких трупа у околини Херцег Новог. Реакција Француза на прве поразе њене војске била је у довођењу појачања од 15.000 војника. У октобру су се француске трупе, уз велике губитке, повукле ка Цавтату и Дубровнику.⁸¹

Након ових борбених дејстава, између двије ратујуће страна наступило је затишје. Ова фазе ратовања показала је Французима да је војном силом „тешко потиснути црногорско-бокешке и руске тупе из Боке Которске“. Успјех у рјешавању овог питања зависио је од резултата ратовања на другим просторима Европе.

Потврда те идеје манифестована је у покушају француске дипломатије у Цариграду, предвођене послаником Сабестијаном, да преговорима на Порти упути Османску царевину да зарати са Русијом. На то је услиједила интервенција руског дипломатског представника Италијанског, о прекиду дипломатских односа, ако Порта не престане са тајним разговорима са Наполеоном. Мада је руска реакција подржана од британске дипломатије довела до попустљивости отоманског вла-

⁷⁹ Бранко Павићевић, *Црна Гора И Бока Которска од Пожунског до Тилзитског мира 1805-1807*, 21.

⁸⁰ Исто, 23.

⁸¹ Вудјети: Е.В. Тарле, *Експедиција адмирала Сенявина в Средоземном море 1905-1808*, Сочинения Москва 1939, 208.

дара, Русија је жељела више. Зато је њена војска започела покрет својих трупа ка Влашкој и Молдавији⁸².

У Боки Которској и Далмацији очекивани су нови ратни сукоби са руским трупима, под командом генерала Михељсона. Ради спречавања успостављења везе са устаницима у Србији, турски султан Селим III најприје је прекинуо дипломатске односе своје земље са Русијом, све док њене трупе не напусте Влашку и Молдавију. Два дана касније, 15/27. децембра 1806. отоманска влада издала је хатишериф о објави рата Русији.

Објава рата побудила је нове наде код словенских народа под отоманском влашћу. Осим на устанике у Србији турска објава рата утицала је и на прилике у Боки Которској, Херцеговини и Далмацији. Мада је објава рата Османског царства Русији будила оптимизам и код становника ових области, имала је и друге посљедице. Са једне стране појавио се страх да се француска војска у Далмацији не удружи са трупима скадарског или херцеговачког везира против црногорско–приморских трупа и руске поморске пјешадије. Са друге стране, та објава је имала посљедице и на даљиостанак руске флоте вицеадмирала Сењавина у водама јужног Јадрана.

Значај ове флоте за војно-стратешку ситуацију у Средоземљу био је веома велики. Знајући то, крајем новембра, прије него што је Турска објавила рат Русији, адмирал Сењавин је са својим ратним бродовима извршио десант на Корчулу⁸³ и од припадника локалног становништва успоставио цивилну власт. Једна ратна лађа је остављена да обезбјеђује Корчулу, а онда је извршен напад и на острво Брач. И тамо је остварен војни успјех, као, потом, и на Шолти.⁸⁴

Даље поморске операције на овом сектору прекинула је вијест да Али-паша, потпомогнут трупима поморске ескадре угрожава Јонску републику. Сазнавши то Сењавин је своје бродове уз састава цијеле флоте, повукао у воде Бококоторског залива.⁸⁵ Намјеравао је да одатле главнина његових бродова отплови за Крф. Прије одласка, на командном броду водио је разговоре са Стеваном Санковским. Овај је том при-

⁸² То је послужило француској дипломатији да упозоре султана да је циљ руске акције да дигну на устанак: „читава православно становништво на Балкану и да избаци Турску из Европе“. Бранко Павићевић, *Црна Гора и Бока Которска од Пожунског до Тилзитског мира 1805-1807*, 25.

⁸³ Исто, 27.

⁸⁴ Исто, 28.

⁸⁵ У Залив је, као појачање стигла ескадра из састава Балтичке флоте, под командом капетена бојног брода Игнатјева. Видјети: *Записки морског офицера въ продолженні кампаніи на Средиземномъ морѣ подѣ мначальствомъ Вице-Адмирала Дмитрія Николаевича Сењавина отъ 1805 по 1810 годѣ*, 221.

ликом Сењавину изнио предлог владике Петра I да удружене црногорско – бокешке снаге са руским регуларним трупама изврше упад у Херцеговину.⁸⁶ Осим заузимања Никшића овај предлог је подразумијевао и стварање погодних услова за спајање са српским устаницима. Но, адмирал Сењавин није сматрао погодном такву акцију. Њено отпочињање је одложено до његовог јављања са Крфа.

Послије тога главнина Сењавинових снага отпловила је за Крф.⁸⁷ Са Крфа, Сењавин је, преко Санковског, Петру I упутио поруку о саглашавању са почетком ратних дејстава Херцеговаца и Црногораца, са руским регуларним јединицама (од 500 војника), ради ослобођења Никшића.⁸⁸ Сем тога и црногорски владика и Санковски су настојали да приликом планираних ратних дејстава у Херцеговини, обезбиједе војно неангажовање скадарског везира. За руску владу ратна дејства у Херцеговини била су уско повезана са устаничким активностима у Србији, односно са јачањем позитивног утицаја на антитурско расположење словенског народа у балканским земљама и проруског расположења.⁸⁹

Крајем фебруара 1807. на састанку у Котору утврђен је план по коме су руске регуларне трупе и црногорско-бокешке снаге требале да уђу у Херцеговину. Владичин ратни план био је прихваћан од Санковског, Баратниског и Книпера. Но, тих дана су се ширили гласови да Французи намјеравају да уступе Далмацију Аустријанцима. Ипак, припреме за акцију у Херцеговини нису прекидане. Кад су главне припреме биле завршене, адмирал Сењавин је издао наредбу да се „удружене црногорско-приморске трупе, потпомогнуте од руске регуларне војске, покушају преко Херцеговине и Санцака спојити са војском српских устаника“.⁹⁰ Поход је требало извршити сходно ратном плану Петра I.⁹¹

⁸⁶ Због тога је дејства у Херцеговини требало предузети што прије, тако што би: „Херцеговце требало позвати да се дигну на устанак, прије него што удружене руске и црногорско-бокешке трупе уђу у ову провинцију“. Видјети: Радослав Распоповић, *План Петра I о дјеловању црногорско бокешке и руске војске у Херцеговини и план о стварању славено-српске државе под покровитељством Русије*, у: Први српски устанак у у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1803), Цетиње 2006, 165-181.

⁸⁷ У Заливу су остале три линијске лађе, осам фрегата и сви бокешки бродови. Њима је командовао капетан Баратински. Остале регуларне трупе руске поморске пјешадије биле су под командом пуковника Книпера. Њима је, као и владици Петру, стављено у задатак да бране Котор.

⁸⁸ Бранко Павићевић, *Црна Гора и Бока Которска од Пожунског до Тилзитског мира 1805-1807*. 31.

⁸⁹ Исто, 35.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Видјети: Радослав Распоповић, *План Петра I о дјеловању црногорско бокешке и руске војске у Херцеговини и план о стварању славено-српске државе под кро-*

Припреме за акцију у Херцеговини дуго су трајале. Недостајала је и координација међу водећим војним личностим, али је формално владика Петар I био надлежан за ток операције. Црногорско-бокешка војска, заједно са руским регуларним трупима, тек средином априла прешла је херцеговачку границу. Но, до жељеног успјеха у реализацији владичиног ратног плана није дошло.

IV

Ратни план владике Петра I (првобитно је он имао форму *Плана о реорганизацији централних органа власти*⁹², а њега су пратила *Правила о унутрашњој организацији Правитељства са предрачуном трошкова за његово издржавање*⁹³) ослањао се на идеју руске владе да не допусти да се на просторима између Црног, Средоземног и Јадранског мора потисне руски утицај. У функцији остварења те идеје била је и намјера да се на Балкану подржи процес стварања самосталних полунезависних држава. Пројекат ратног плана Петра I о државним реформама у Црној Гори из 1805. био је на линији таквих замисли.

Тим путем су се, са становишта руске политике, могла остварити два циља: на једној страни очувати савезнички однос са Турском, а на другој подржати ослободилачки покрет балканских Словена. На таквим принципима била је заснована помоћ процесима државног конституисања Црне Горе које је у коначном облику требало да има карактер политичке аутономије са одговарајућим међународним гаранцијама.⁹⁴

Средином 1807. спољно-политичке околности знатно су се промијениле. Но, идеје Петра I о ратном походу у Херцеговини у основу су се ослањале на балканске планове Адама Чарторијског. Подударност митрополитовог плана са балканским плановима А. Чарторијског може се објаснити резултатима претходног дјеловања руске владе посредством С. А. Санковског. Пројекат митрополита Петра I сада је био изражен у идеји о стварању славено-српске државе и стицању независности уз помоћ Русије. Ова замисао се, са друге стране, није битније удаља-

---

витељством Русије, Први српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1813) Цетиње 2006, 165-181.

⁹² *Црногорски законици 1711-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Књига I, 33-41.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Једна од двије државе могла је бити формирана од свег словенског живља од Бокоторског залива до Србије, под покровитељством Порте и заштитом Русије. У састав друге државе ушле би све грчке области уједињене у Јонску републику. Главна њихова обавеза била би да искористе све могућности да не дозволе Французима да продру на османску територију.

вала од црногорског пројекта из 1805, као ни неких ранијих сличних пројеката. Штавише, с обзиром на њихову хронолошку блискост могло би се рећи да су представљали облик понављања црногорских захтјева из 1805.

Промијењена међународна ситуација о којој је ријеч огледала се у чињеници да се спољнополитичка позиција Русије до краја 1806. погоршала. Послије побједи Француске над Пруском, Русија је у новембру 1806. морала објавити рат Француској. Како је и сукоб са Турском био неизбјежан, Русија се на почетку 1807. нашла у рату са двије велике силе. Зато, оно што план о стварању славно-српског царства Петра I чини различитим од претходних пројеката о преуређењу Балкана је су значајно измијењени услови, посебно у погледу спољнополитичких односа Русије и Турске. Таква ситуација је чинила битно другачијим прилике за његову реализацију јер су се сви ранији пројекти базирали на пријатељским односима два царства.

План Петра I имао је два дијела: политички и војни. Руску владу је почетком маја 1807. године црногорски архимандрит Симеон Ивковић, по овлашћењу Петра I, упознао о детаљима плана о стварању славно-српске државе. Према подацима распрострањеним у црногорској историографији, пројекат о којем је ријеч, у писаној форми, није био претходно сачињен у Црној Гори. То значи да верзију коју је предао архимандрит Ивковић није написао лично Петар I. С обзиром на датираност плана и потпис Симеона Ивковића на њему, претпоставља се да је документ у цјелини написао црногорски архимандрит Ивковић⁹⁵.

Међутим, иако није писан његовом руком, Петар I је свакако идејни творац плана о стварању славно-српског царства. Та околност је овом документу давала неопходну политичку тежину, јер је сасвим извјесно да послати пројекат представници руске владе не би примили са потребном пажњом да његов подносилац није био овлашћени представник црногорског владике. Суштину „жеља митрополита и народа“ о стварању славно-српског царства, Ивковић је изложио у укупно 8 тачака. У првој је стајало да: по свргавању заједничког непријатеља требају бити сједињене провинције: 1) Црногорска којој су додата три албан-

⁹⁵ Овај пројекат је настао у вријеме руско-турског рата, када се црногорско-бокешка војска, удружена са руском пјешадијом, припремала за удар на утврђена турска мјеста у Херцеговини. Као и онај из 1805. и овај пројекат се наслањао на балканске планове Адама Чарторијског. Но реализацији пројекта из 1905. као и овога из 1907. није се покушало да приступи све до 1913. Видјети: *Црногорски законици 1711-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Књига I, 33-41. *Сборник руског историческог общества*, т.88. С. Петербург 1893, 42-43; И.С. Достаян, *Планы основания славяносербского государства с помощью России в начале XIX в.* Москва 1972, 98-107.

ска града Подгорица, Спуж и Жабљак 2) Бока-Которска, 3) Херцеговина 4) Дуброник и 5) Далмација. За пријестоницу овога царства и мјесто „предсједника и вицепредсједника“ предлаган је Дубровник.⁹⁶

Војни дио пројекта представљао је владичин план о дјеловању црногорско-бокешке и руске војске у Херцеговини, уз ослонац на херцеговачке устанике и брдска племена, ради ослобођења Никшића, Подгорице, Спужа, Жабљака, Дубровника. Требало је да се заузме цијела Херцеговина.

У случају да се у војна дејства укључи скадарски паша, било је предвиђено да му се одупру и да га одбију становници Црмничке, Ријечке и Љешанске нахије. Војне јединице ових нахије, као и из комуни-таде Паштровића, и комуна: Брајића, Маина и Побора, требало је да учествују у заштити црногорске границе од Албанаца.

План Петра I о походу у Херцеговину подразумијевао је и ангажовање ставновништва из приморских општина. Житељи Новске комуни-таде требало је да чувају од Француза своје границе према Дубровнику. План је предвиђао да становници Рисна и Грбља, који су се налазили уз херцеговачку границу наступе према Грахову „како би са свих страна непријатеља довели у забуну“.⁹⁷

План о походу у Херцеговини, иако је настао у вријеме замаху Првог српског устанка, није изричито предвиђао операције с циљем спајања са Карађорђевићим устаницима. Тек у даљој перспективи упад у Херцеговину у случају успјешних војних операција могао је довести до повезивња са војним операцијама устаника.

Као што је став Русије према Источном питању на почетку XIX вијека утицао на домете ослободилачких планова словенских народа на Балкану, тако је и њена промијењена позиција определили крајње домете у погледу остваривања циљева који су овим пројектима били зацртани. Њихову коначну судбину одредили су стратешки и тактички задаци спољнополитичког дјеловања царске владе. Како су са промијењеним међународним околностима и они били промијењени, до-

⁹⁶ У члану 4 Пројекта је стајало: „За управљање овим царством највишом влашћу одредити намјесника или президента неког од рођених Руса“. У наредном 5 члану је писало: „, Поврх свега, моја жеља и жеља народа састоји се у томе да за вице-президента и другог намјесника који влада - буде именован црногорски митрополит, који ужива народно повјерење, уважавање и љубав и, по примјеру митрополита карловачког, у Мађарској, да буде украшен титулом савјетника и књаза руског“. *Црногорски законици 1711-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Књига I, 52; *Первое серпское восстание 1804-1813.гг.и Россия, 1*, Москва 1980, 356-357.

⁹⁷ План Петра I о дјеловању црногорско-бокешке и руске војске у Херцеговини: *Црногорски законици 1711-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Књига I, 398, 399.

гађаји који су слиједили, посебно почетак руско-турског рата 1806, захтијевали су другачији однос према ослободилачким покретима словенских народа на Балкану. Тражило се њихово заустављање, а не подстицање. У новонасталим околностима и план Петра I о стварању славно-српског царства, будући да се ослањао на руску подршку, престао је да буде основ заједничког дјеловања црногорско бокешке и руске војске и остваривања пројектованих политичких и војних циљева.

V

Институционалну надградњу до тада остварених облика заједништва у остварењу национално-ослободилачких циљева Црногораца и Бокеља, представљали су догађају из 1813. Тада се десио нови покушаја да се уједињење Црне Горе и Боке претвори у историјску реалност.

Наиме, послје пораза који је француска војска доживјела у Русији 1812, формирања шесте антинаполеоновске коалиције, за шта је пресудан био састанак у Рајхенбаху,⁹⁸ почиње израженије слабљење француског утицаја у Европи. На то су утицале одлуке сила учесница овог споразума: Аустрије, Русије и Пруске (чл. 2). Њиме су Аустрији враћене „илирске провинције“, односно суверенитет над територијама Далмације и Боке Которске.

Но, како споразум у Рајенбаху није одагнао страхове Аустрије у позитиван исход борбе против ослабљених Наполеонових снага, посебно послје пораза које су оне нанијеле савезничкој коалицији, на иницијативу Русије у Теплицу⁹⁹ је потписан савезни уговор, који је имао пресудан значај за доношење одлучујућег удара четворне коалиције (Русије, Велике Британије, Пруске и Аустрије) Наполеоновим снагама, посебно у пресудној „бици народа“ под Лајпцигом.¹⁰⁰ Но, са друге стране, овај споразум је додатно потврдио одредбе споразума у Рајхенбаху о предаји Боке Которске Аустрији.

Ако се сад вратимо на ујединитељске процесе послје пада Млетачке републике 1798, или на вријеме 1806-1807, можемо запазити да су они у сваком наредном покушају имали израженији политички ин-

⁹⁸ Састанак у Рахенбаху одржан је 15/27.VI 1813. На њему је: „Русију представљао Неселроде, Пруску Граденберг, а Аустрију Стадион“. *Ujedinjenje Crne Gore i Boke*, Zbornik dokumenata, VII.

⁹⁹ Споразум у Теплицу, закључен је 9. IX 1813. Видјети: А. Дебидур: *Дипломатска историја Европе, Од отварања Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878)*, Београд 1933, 4-5.

¹⁰⁰Послје пораза у бици код Лајпцига (1813), француска војска је била приморана на повлачење, а савезничке армије су у марту наредне 1814. године ушле у Париз. Nikola Safanov, *Ratovi na Jadranu 1797-1815*, 10.

тензитет и показивали већи помак у конкретизацији могућих форми уједињења. При томе имамо у виду не само виши степен испољених историјских тежњи, већ и конкретније дефинисане институционалне оквири који су били пројектовани за њихово остварење.

Тако се десило и после стварања Шесте коалиције против Наполеона и прихватања препорука британске владе црногорско-бокељским снагама за заједничко дјеловање против француских трупа у Боки Которској. У име Црне Горе преговоре је водио изасланик Петра I Саво Пламенац, док је британску страну заступао опуномоћени представник британске поморске ескадре, пуковник Денез.¹⁰¹ Британски предлог био је дио националноослободилачких тежњи Црне Горе, која је, иако просторно мала, економски слаба, са основним елементима државности у фактичком, али не и у смислу међународног права, без чврсте државне организације, са малим бројем писмених људи, успијевала да снагом својих националноослободилачких идеја и резултата отпора, зрачи привлачном ујединитељском енергијом и на Боку. Ово утолико прије што је становништво тог подручја, о чему смо већ говорили, било многоструко повезано са Црном Гором: историјом, традицијом, културом, религијом, етничким, економским, политичким, социјалним и другим везама. У оквиру оваквих општих политичких оквира, могао је и настати претходно спомињани план владике Петра о стварању славено-српске државе¹⁰²

Исте друштвене околности су утицале на „национални задатак“ да са истеком француске управе Боку поново заузму Црногорци, у сарадњи са Бокељима. Мада је ово заузимање трајало свега четири мјесе-

¹⁰¹ Видјети: Војислав Бољевић Вулековић, *Дипломатска дјелатност Саве Пламенца у вези уједињења Црне Горе и Боке Которске: уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814. године, зборник радова са научног скупа одржаног у Котору 10-12. новембра 1988*, Титоград 1991, 139-151.

¹⁰² Већ смо казали да је Петар I аутор два државна пројекта, једног из 1805. *Плана о реорганизацији централних органа власти*, који су прагматски *Правила о унутрашњој организацији Правитељства са предрачуном трошкова за његово издржавање и Плана о стварању славено-српског царства*. И један и други су се уклапали у планове Адама Чаторијског о преуређењу Балкана. Оно што владичин пројекат из 1907. чини различитим у односу на онај из 1805. а тиме и од замисли Чаторијског, било је да је настао у вријеме измијењених односа Русије и Турске. Док су се сви ранији пројекти базирали на пријатељству два царства и очувању територијалног интегритета Турске, пред експанзијом Наполеона, пројекат Петра I *О стварању славено-српског царства* је настао у тренутку када су Русија и Османско царство били у ратном сукобу. Тада је црногорско-бокељска војска, удружена са трупама руске поморске пјешадије из састава Сењавинове флоте, обављала припреме за упад у Херцеговину. Видјети: Радослав Распоповић, *План Петра I о дјеловању црногорско бокешке и руске војске у Херцеговини и план о стварању славено-српске државе под покровитељством Русије*, 165-180.

ца, за разлику од претходног, оно је било далеко утемељеније, како са становишта ујединитељских резултата који су се жељели постићи, тако и институционалних оквира оствареног уједињења. Све је било много обухватније и потпуније ријешено.

Црногорци су заузели Боку у септембру 1813. То је био покушај да се спријечи успостављање друге аустријске управе Боком, што је реално било мало вјероватно с обзиром на договор и споразум из Рајхебаха и Теплица. Томе треба додати и чињеницу да је Аустрија, као чланица антинаполеоновске коалиције, објављујући рат Француској 19. августа 1813. дала значајан допринос њеном поразу.

Бока је ослобођена од Француза у другој половини 1813, пре-васходно ангажовањем црногорско-бокелске војске. Њихови заједнички ратни успјеси почивали су на дотадашњој традицији заједничког ратовања, а не на основама утврђеног војног плана или претходног ратног споразума. Ипак, постигнути успјеси у рату, као и порази француске војске на главним европским фронтovima отворили су могућност за потпуније дефинисање односа између Црногораца и Бокела, а тиме и на другачији политички став према споразумима из Рајхебаха и Теплица. На скупштини одржаној у Доброти 29. октобра / 10. новембра 1813. до-нијет је документ о прокламовању уједињења Црне Горе и Боке.¹⁰³

Одлуку о уједињењу су потписали Петар I и гувернадур Вуко Радоњић, „за сву Црну Гору и Брда“, као и 17 бокешких првака: „У име Приморја Алвиз конте Висковић, капетан Теодор конте Ивелић, капетан Василије Ђурасовић, Теодор Ивелић за општину паштровску, Андија Трипковић капетан, поп Ђуро Лазаревић у име општине Грбаљ и три општине: Побори, Маине и Брајићи, поп Иво Радовић у име општин-не Луштица, поп Филип Костић у име општине Кртоле, Андрија Трипковић за општину Столив, поп Ђуро Лазаревић замољен од главара Шкаљара Трипа Перовића који умјесто потписа ставља крст, Мирослав конте Зановић за грд Будву, Стеван Лазаревић за општину Муљанску¹⁰⁴

Одлуком скупштине од 1/13. новембра 1813. формирано је Покрајинско вијеће Црне Горе и Боке. Декретом о раду Покрајинског вијећа, уједињене покрајине су стављене под заштиту трију савезних држава: Русије, Аустрије и Велике Британије. У истом акту је стајало да ће се, ако Црна Гора или Бока у случају да их политичке околности на то приморају, ставити под заштиту „било које од поменутих влада, и обадвије слиједити исту судбину...“¹⁰⁵

¹⁰³ Јован Бојовић, *Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813. године (поводом 170. годишњице)*, Историјски записи, бр. 3-4, Титоград 1983, 172.

¹⁰⁴ Исто, 73.

¹⁰⁵ Након доношења одлуке о уједињењу Црне Горе и Боке Которске, на скупштини одр-

Одлука није подразумијевала пуну независност уједињених покрајина Црне Горе и Боке. То је остављено као могућност, у случају: „ако би држава која би њима владала била присиљена због ратних прилика да их напусти“. Тек тада, ове покрајине и њихови главари су могли захтијевати да остану независни, исто онако како су се слободно и добровољно „ставиле под њихову заштиту“. Уједињење двије јужнословенске покрајине подразумијевало је, дакле, постојање силе заштитнице, а тек ако то у пракси не буде остварено оне би, уједињене, постале независне. Иако је била искључена даља француска власт, а уједињење двије сусједне покрајине подразумијевало покровитељство једне или више великих сила, акт о уједињењу предвиђао је висок степен аутономије новостворене „државне заједнице“.

Одлуке Покрајинског вијећа говоре да су, без обзира на остварене ослободилачке успјехе, њихови доносиоци испољавали висок степен уважавања политичке реалности, која се огледала у предлагању полусувереног статуса, ентитета створеног уједињењем, као првог корака ка пуној независности Црне Горе и Боке. А да стављање под „моћну заштиту суверених држава“, или државе „која би њима владала“ није значила и пуну потчињеност њима, говори садржај Правилника о раду Покрајинског савјета уједињених провинција.¹⁰⁶ Њега је донијело Покрајинско вијеће Црне Горе и Боке Которске на скупштини одржаној 1/13. новембра, сагласно Уговору о уједињењу од 29. октобра 1813.¹⁰⁷ Чланом један било је одређено да Покрајински савјет двије провинције, Црне Горе и Боке Которске, чини 41 лице, тј. предсједник, потпредсједник, 30 делегата из општина Боке Которске, као и 9 делегата из Црне Горе. Основана је и Централна комисија,¹⁰⁸ са функцијом привремене владе, надлежна за одлуке о финансијама, судству, полицији, расподје-

---

жаној 1. новембра 1813. донесена је одлука о образовању вијећа од 41 члана. Вијеће је имало једног предсједника, потпредсједника, 30 делегата из приморија и 9 из Црне Горе. Предсједник Вијећа био је Петар I. Образована је Централна комисија, која је имала функцију владе, а осим предсједника имала је 9 потпредсједника приморских општина и 9 представника из Црне Горе. Петар I и је био предсједник владе, а секретар Фрањо Лепопили. Исто.

¹⁰⁶ *Црногорски законици 1711-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Књига I, 61-68.

¹⁰⁷ *Уједињење Црне Горе и Боке 1813-1814*, 63.

¹⁰⁸ Према чл. 4 *Правилника о раду покрајинског савјета уједињених провинција* од 1/13. новембра 1813. „Предсједник централне комисије владе двије провинције која ће доносити одлуке о финансијама, судству, полицији, о расподјели финансија и о свим другим пословима“. У наредном члану је речено да ће: „Поменута комисија издавати наређења органима јавног реда и сви становници провинција ће морати да поштују одлуке и наредбе исте...“. *Црногорски законици 1711-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Књига I, 65.

ли функција и свим другим управним пословима“. Одлуке Централне комисије становништво је морало да поштује. У противном, могло је бити подвргнуто кажњавању.

Јурисдикција црногорског митрополита као врховног свјетовног и духовног господара Црне Горе проширена је и на Боку. Његова водећа улога у ујединитељском процесу била је изражена и у његовој новој титули „предсједника вијећа Централне комисије привремене владе.“¹⁰⁹

Питање духовне припадности различитим конфесијама, православној и католичкој, биће извор нејединства и неспоразума међу члановима Централне комисије, али и међу становништвом Боке. Већ на првој скупштини у Доброти постављено је питање: под чијим покровитељством ће бити новостворена држава: Русије или Аустрије. Питање је добијало на значају што је вријеме више пролазило и било је један од разлога неуспјеха прокламованог уједињења. За то вријеме један број чланова вијећа и Привремене владе тајно је радио да Бока припадне Аустрији. Друга русофилска струја, са Петром I на челу, покушавала је да обезбиједи покровитељство Русије, шаљући у Петроград своје еми-саре.¹¹⁰

Питање будућности Боке ријешено је 1814. године. Аустрија је, подржана од аустрофила из Боке, обеснажила одлуке из Доброте и поново окупира Боку. Уговор о предаји Боке Которске аустријским трупама потписан је у Прчању 22. јуна 1914. Руски цар се одазвао позиву канцелара Метерниха да утиче на Петра I да повуче војску из Боке Которске. Надање да ће то питање бити предмет пажње Бечког конгреса показала су се нереалним. Тако је у другој половини 1814. Аустрија ушла у Боку и тамо остала наредних 100 година.

VI

Иако су били само дио глобалних историјских процеса, поменути догађаји на релацији Бока Которска, Црна Гора, шире залеђе, показују да за разумијевање цјелине збивања на источној обали Јадрана, од мира у Кампоформију до Бечког конгреса, посебно важну карику представљају дешавања на „локалном нивоу“. Стављањем акцента на односе Боке и Црне Горе, жељели смо да истакнемо њихов значај за цјелину односа на источној обали Јадрана. Сем тога, прилике које су на овом простору владале, током наведеног периода, додатно су чиниле сложене промјене геополитичког карактера, као и снажно присуство „вој-

¹⁰⁹ Исто.

¹¹⁰ Видјети: проф др Радоман Јовановић, *Наде у Русију и уједињење Црне горе и Боке Которске*, у: Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814, Титоград 1991, 59-63.

ног фактора“ који се некада манифестовао кроз ратне сукобе, а некада кроз војну сарадњу и истовјетне циљеве националног ослобођења.

Али и та нова стања остављала су свој, веома снажан, историјски печат и уносила новине у друштвене односе становништва, на обали или у залеђу, утичући на видове суживота народа, његов друштвени статус, социјалне односе и и одржавање традиције заједништва. Ипак, бурна друштвена збиља, која се десила од мира у Кампоформију до Бечког когреса, говори да описане политичке промјене нијесу могле сасвим да потру културно-исторујско наслеђе источне обале Јадрана, већ су, штавише, утицале да се збивања на том регионалном подручје Јадрана још снажније инкорпорирају у историју Медитерана. При томе су основе јадранског заједништва претрајале и опстале, упркос томе што су долазеће промјене често потенцирале разлике и сукобе: политичког, етичког, вјерског, или другог карактера.

Ма колико да је било важно њихово историјско дешавање, суштина је да ови историјски процеси, својим дјеловањем ипак нису поништили друштвене предуслове за могућу „нивелацију бројних нових различитости“, на образовном, просвјетно-културном, политичком плану. Да се у томе успијевало показивао је континуитет „враћања“ ранијим облицима суживота, и благонаклон однос „пучанства“ према стваралаштву, споменицима сакралног или свјетовног карактера, умјетничким дјелима или монументалним грађевинама, без обзира на цивилизације којима су припадали, а који данас чини важне слојеве културног наслеђа Боке.

У истом смислу, бурна политичка збивања, промјене геополитичких односа, промјене у припадности рзличитим државним ентитетима, као и присутна културна доминација вриједности западне цивилизације у Боки, нису укинули простор за вриједносне садржаје других култура, прије свега православног, словенског народа. Штавише, испреплетаност елемената културно-историјске традиције, у условима присутних етничких или вјерских разноликости, или политичких нестабилности и војних сукоба, била су у функцији превазилаженја новостворених противуречности. Она је подразумијевала висок степен толеранције и поред крупних промјене које су са новим облицима друштвеног живота долазиле. Сем тога, словенски живаљ уз неопходан степен толеранције према католичкој конфесији и вриједностима западноевропске цивилизације, у тим процесима је учествовао његујући потребу одбране властитих идентитетских садржаја, посебно од унијатских акција не само на простору Боке Которске већ и највећег дијела приобалног подручја источне обале Јадрана.

Идући редом, најприје од петовјековне владавине Млетачке републике источном обалом Јадрана, као главног државног оквира у коме

је грађен концепт јадранског заједништва, до држава наследица на источној обали, које су припадале истом цивилизацијском кругу као и Млетачка Република, одржавани су преовлађујући, у основним сегментима слични модели културног утицаја. Заједничко им је да суштински нијесу измијенили карактер успостављених односа „доминације и заједништва“, већ и даље задржавали исту полазну премису о историјско-културном јединству или коегзистенцији на простору јадранског басена.

Концепт јадранског јединства може се дакле посматрати с аспекта културно-историјског наслеђа, али и кроз познавања других сегментата друштвеног живота: политичких, привредних, етничких... уз неизбјежно присутан фактор мора. Они показују да су на стварање јадранског јединства, у било ком виду, утицале: како дневне егзистенцијалне потребе тако и политички или привредни и трговачки разлози, који су подразумевали неопходност да у свим ситуацијама: редовним или ванредним и даље „редовно одвија“ друштвени живот становништва. Живот поред мора је то олакшавао у разним областима, посебно привредној: бродоградњи, поморству, трговини, поморском саобраћају..., образовној, или професионалној, које су се, због неразвијености урбаних средишта, или комуникацијских веза, на копну одвијале на нижем нивоу. Зато су активности на мору или уз море или у односима у вези с морем, најчешће имале предност. Море је било географски темељ јадранског заједништва, битан основ међусобног односа становништва, барем када су у питању подручја уз његову обалу.

Бечки конгрес ће на овом простору успоставити нови период мира и створити услове да становништво које га је насељавало, без обзира на промјену носилаца суверене власти, успостави облике привредне, економске, социјалне и културне сарадње. Источна обала Јадрана је, дакле, после 1815. поново на дужи период добила државно-политички оквир, који је могао да синтетизује мање или више изражене елементе пријашњег прожимања, некад на симболичан а некад на стваран начин. То заправо показује да су без прекида, због присутних разлика, посебно у периоду историје који је био предмет наше пажње: море, људи, простор... источне обале Јадрана, и на локалном и глобалном нивоу, стварали или обнављали, мање или више погубљене, заједничке вриједности: европске, медитеранске, јадранске..., без обзира ко су били носиоци власти на њеним обалама.

А све се то дешавало на почетку новог доба, када је „свијет престао да се окреће“ око Медитерана, када је „престао да живи за њега и по његовом ритму“.¹¹¹

¹¹¹ Fernan Braudel, *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II, Tom I*, 14.

Radoslav RASPOPOVIĆ

THE EAST ADRIATIC COAST FROM THE TREATY OF CAMPO
FORMIO TO THE CONGRESS OF VIENNA

Summary

After the French Revolution in 1789, Europe entered a period filled with turbulent political events. They engulfed the East Adriatic coast affecting the change in the state entities which controlled, after the fall of the Republic of Venice.

Napoleon's conquest especially caused international intrigues, of vast proportions. These events also affected the entire area of the East coast, including the Bay of Kotor, along with the hinterland areas, such as Montenegro. The various political and military events which happened from the Treaty of Campo Formio to the Congress of Vienna, no matter how much they changed the previous way of life on the East Adriatic coast, did not undermine the effects of the five-century-long rule of the Republic of Venice in terms of significant elements of cohabitation, especially in the field of the coexistence among ethnic and confessional groups, people from different civilizations. Even though the previous state framework as the precondition for the concept of Adriatic unity had disappeared, the successor states, since they belonged to the same civilization background, maintained the basic elements of previous political and social relations at similar social and economic bases, especially at the local level, due to the influence of the area, and especially the sea. So, after all the changes, the character of the relations which implied a dominant model of cultural unity or coexistence among the people which included different ethnicities and confessions, albeit modified by the numerous events, essentially remained at a similar level.

Dragana KUJOVIĆ*

ORIJENTANO-ISLAMSKO NASLJEĐE U CRNOJ GORI
IZMEĐU RELIGIJSKOG PREDZNAKA, NEVIDLJIVOSTI
I IDENTITETSKE POSEBNOSTI U MULTIKULTURNOM
KONTEKSTU: PISANA GRAĐA NA ORIJENTALNIM
JEZICIMA U ARHIVU ODBORA ISLAMSKE ZAJEDNICE
U BARU – OD EVIDENTIRANJA DO POKUŠAJA
VREDNOVANJA

ABSTRACT: *We believe that the estimate of a manuscript can never be final and out of context, especially if we take into account the manuscript as a part of the cultural heritage of the country and the people. The manuscript may have its auction price, to be purchased or sold, but the elements that make it into the historical testimony are not included in the auction description or inventory, and can not be expressed in monetary terms.*

KEY WORDS: *manuscript, oriental-islamic, multicultural, estimate, value, identity, Bar.*

U Arhivskom fondu Odbora Islamske zajednice u Baru pohranjena je i kataloški potpuno obrađena orijentalno-islamska rukopisna zbirka, i sadrži 26 evidentiranih rukopisnih jedinica. Rukopis pod brojem 8 sticajem nepovoljnih okolnosti nije nam bio dostupan.

Procjena rukopisnih knjiga, u ovom slučaju rukopisa na orijentalnim jezicima, određena je i uslovljena najprije postojanjem kriterijuma za njihovo vrednovanje. Prema mišljenju stručnjaka, među najvažnijim elementima su njihova rijetkost, unikatnost, da je rukopis pisao poznati autor i da je prepisan za života svog autora, da je rukopis pročitao i odobrio neko od poznatih autoriteta iz određene discipline, da nosi pečat neke prestžne biblioteke (npr.

---

* Autorka je naučna savjetnica u Istorijском institutu UCG, Podgorica.

sultanove biblioteke), da je ukrašen crtežima i ornamentima u zlatu, da je u originalnom povezu, da je prepisan u mjestu koje ima historijski ili geografski značaj, i da je u dobrom stanju¹. Svaki od ovih elemenata doprinosi dijelu vrijednosti rukopisa, ali ukoliko nijedan od navedenih elemenata ne učestvuje u njegovoj procjeni, vrijednost se određuje na osnovu njegove starosti i discipline koju obrađuje. Kriterijum starosti, i pored svih navedenih, zasigurno je najvažniji. Prema nekim autorima², islamski rukopisi se prema sadržaju mogu podijeliti u tri grupe:

1. Rukopisi iz oblasti prirodnih i primijenjenih nauka;
2. Rukopisi iz oblasti historije, geografije, zatim leksikoni, biografije, putopisi;
3. Rukopisi iz oblasti islamskih disciplina, filozofije, jezika, književnosti, prava, i dr.

Što se tiče Kur'ana i drugih rukopisa sa bogatim ukrasima u zlatu, odnosno minijaturama, njihova procjena se uspostavlja na drugačiji način i uglavnom nije u okvirima navedenih kriterijuma. Zaključak da približno tačna procjena rukopisa predstavlja skoro nerješiv problem, Haso Popara u već navođenom radu *Islamski rukopisi (historijat, nastanak, procvat, stradanje i procjena vrijednosti)* obrazlaže nedovoljnom upućenošću u sve faktore vrednovanja rukopisa, nedostatkom stručnjaka specijalizovanih za takvu vrstu procjene, nepostojanjem strogo određenih kriterijuma za vrednovanje rukopisa, neujednačenošću kupovne moći potencijalnih mušterija³. Saglasni smo i sa mišljenjem da je većina vrijednih islamskih rukopisa već odavno našla svoje mjesto u trezorima muzeja i biblioteka i da danas „po slobodnoj procjeni može se reći na tržištu i u rukama trgovaca raritetima u svijetu nema ni 1% od njihovog broja“⁴.

U vezi sa teškim i nezahvalnim postupkom procjene rukopisa, navešćemo u cjelini zanimljivu fusnotu pomenutog autora u kojoj objašnjava motive bavljenja ovim poslom: „Iako je, za skoro punu deceniju koliko na njima radim, kroz moje ruke prošlo najmanje tri do četiri hiljade rukopisa, lično se ne smatram doraslim ni pozvanim za procjenu njihove vrijednosti. Za takvo nešto bilo bi potrebno mnogo više znanja, iskustva, stručnih seminara, druženja sa starijim i iskusnijim, posjeta svjetskim aukcijama i nadmudrivanja sa prepredenim trgovcima rariteta, koji svaku informaciju o njima čuvaju kao najvredniju tajnu. Ono što me je navelo da se upustim u ovakvo nešto

¹ H. Popara, *Islamski rukopisi (historijat, nastanak, procvat, stradanje i procjena vrijednosti)*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XXIII-XXIV, Sarajevo, 2005 117-153, 141-142.

² 'Abdarrahmān Farfūr u radu *Qawā'id taqyīm al-maḥtūāt al-'islāmiyya* (Pravila vrednovanja islamskih rukopisa) u ibid, 144.

³ H. Popara, *Ibid*, 139-140.

⁴ Abdarrahmān Farfūr, u *ibid*, 140.

bila je želja da našem običnom čovjeku ukažem na važnost onoga što je od rukopisa, kao svojevrsnih spomenika naše kulturne baštine, još ostalo, oslanjajući se ne na lične emocije i subjektivno mišljenje, već na saznanjima iz relevantnih izvora i literature do koje sam došao⁵. Na sličan način, i vođeni gotovo istovjetnim motivima, pokušaćemo da navedemo sve ono što bi trebalo da bude uzeto u obzir u procjeni pomenute zbirke. Smatramo da ovakva procjena nikada ne može imati konačan i izvankontekstualni karakter, prije svega ukoliko rukopis uzimamo u obzir kao dio kulturne baštine zemlje ili naroda. Rukopis može imati svoju aukcijsku cijenu, biti kupljen ili prodat, ali elementi koji ga pretvaraju u istorijsko svjedočanstvo nisu sadržani u aukcijskom ili inventarnom opisu, i ne mogu biti izraženi u novčanoj vrijednosti.

Rukopisi zbirke Odbora Islamske zajednice u Baru pisani su na arapskom i turskom jeziku, i prema Farfurijevoj podjeli islamskih rukopisa, svrstaćemo ih u drugu (R. 2, 5, 12, 25) i treću grupu (R 3, 4, 6, 7, 8, 9, 13, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 27, L 1-25, L 26). Riječ je o prepisima, u najvećem dijelu nepoznatih prepisivača. Samo četiri rukopisa imaju ispisano ime prepisivača. Godina prepisa poznata je za jedanaest rukopisa. Sedam rukopisa ima upisano ime nekadašnjeg vlasnika. Prema tim podacima, prepisi su nastajali u periodu od 1585. do 1911 (1585, 1653, 1749, 1783, 1785, 1786, 1788, 1801, 1869, 1897, 1911) godine. Jedan rukopis (R 21) pisan je na jeziku domaćeg stanovništva, i to je prepis poznatog alhamijado teksta Avdija, koji je napisao Jusuf-beg Čengić. Izdvojili smo prepis Kur'ana (R 26) malog formata, u kožnom povezu s preklopom, veoma lijepo ukrašen, nažalost, bez podataka o prepisivaču, godini i mjestu prepisa (vlasnik Šehović). Ostala građa, osim prepisa četiri Kur'ana i jednog Kur'anskog ğuz'a, pripada literaturi udžbeničkog karaktera.

Ovi rukopisi mogu nositi odrednicu islamski, ali s obzirom na to da su pisani na orijentanim jezicima, ova odrednica trebalo bi da bude proširena u odrednicu složenu od dvije komponente - orijentalno-islamski. Osman Lavić, koji je 2003. godine obradio ovu zbirku, zadržao se samo na uopštenom podatku 'rukopisi biblioteke Islamske zajednice u Baru'. Uobičajeno je da zbirka na osnovu svog sadržaja dobije bliži kvalifikativ i u ovom slučaju je to orijentalno-islamski. Orijentalno-islamsko rukopisno nasljeđe ima svoj obavezni religijski predznak, jer slijedi duhovna dostignuća, sadržaje, znanja i estetske standarde islamskog istoka. Taj predznak je donekle neutralan, jer orijentalno-islamskim ili samo islamskim rukopisima nazivamo i one nastale u Iraku, Egiptu, Turskoj, Iranu, kao i sve one pohranjene u bibliotekama širom Evrope. Svi oni možda pripadaju svjetskoj baštini orijentalno-islamskog rukopisnog blaga, koja može biti procjenjivana po nekoj još uvijek nepostojećoj univerzalnoj tablici opštih standarda, ali ono koje je nastalo i pre-

⁵ H. Popara, *ibid*, 140 (fusnota br. 78).

teklo na evropskom tlu određuje kulturni identitet tog prostora i na taj način mu neodvojivo pripada, koliko i druga neorijentalna kulturna zaostavština. Smatramo da njegova vrijednost može svakako biti određivana u odnosu na ostala dostignuća na svjetskom nivou, ali ono što bi se uslovno moglo nazvati njegovim 'lokalnim' značajem, definiše se jedino kontekstom svega onoga što nazivamo kulturna posebnost zajednice ili prostora koji ga baštini.

Ako u našem daljem razmatranju izuzmemo Kur'an Husein-pašine džamije, i ako ovu zbirku upoređujemo sa onim što smo zatekli u drugim arhivskim i bibliotečkim centrima u Crnoj Gori, u kojima preovlađuje štampana građa, primjećujemo da ona ima nevelik broj rukopisa, ali sadržajem – gramatikama, jezičkim raspravama, obredoslovnim djelima ili onima iz oblasti islamskog prava, fetvama, i naravno prepisima Kur'ana, vrlo uvjerljivo svjedoči o bavljeljima i interesovanjima ljudi koji su ih posjedovali ili onih koji su ih prepisivali. I u ovom slučaju, kao i u drugim arhivskim i bibliotečkim centrima u Crnoj Gori, najveći dio zbirke čini literatura udžbeničkog karaktera. Postoji mišljenje da veliki broj prepisa udžbenika na orijentalnim jezicima danas uveliko popunjava rukopisne fondove u zemljama arapskog istoka i izvlači se zaključak da „kao takvi, oni predstavljaju samo teret, budući su za njihovo čuvanje, zaštitu, restauraciju i katalogizaciju potrebna ogromna sredstva.“ U jednoj globalnoj procjeni vrijednosti ovakve literature kaže se da ni hiljadu ovakvih rukopisa udžbeničkog karaktera ponekad ne vrijedi samo jednoga⁶, koji ispunjava sve one kriterijume koje smo spomenuli na početku ovog teksta. Naravno, svaki pokušaj da se rukopisima na osnovu njihovog sadržaja odredi i njihova vrijednost, u našem slučaju nosi rizik nedovoljne dosljednosti i relativnosti mogućih zaključaka. Naime, u fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu pohranjeno je preko 10.000 rukopisa na arapskom, turskom i persijskom jeziku, kao i rukopisi pisani arabicom, i ako sa tim mnoštvom uporedimo vrlo skromne fondove arhivskih i muzejskih centara u Crnoj Gori, ovi potonji teško da bi mogli biti vrijedni naročite pažnje, uz izuzetak najvrednijih primjeraka, kao što je npr. Kur'an Husein-pašine džamije ili prepis Kur'ana iz 1279. godine, nekada najstariji primjerak islamskog rukopisa na nekadašnjim jugoslovenskim prostorima i koji, prema našim saznanjima, nažalost, nije više u Crnoj Gori. Ono što je decenijama bilo pritisnuto stereotipskim ćutanjem, ono što je u gomilama nerazvrstano ostajalo nevidljivo, neprimijećeno i, naravno, neobrađeno, ponekad je nalazilo svoj put preživljavanja i moglo biti pokazano i vrednovano u drugim centrima, u okruženju ili još mnogo dalje. U opštem maniru redukovanja predstave o nazadnom istoku nasuprot naprednog zapada, pisani tragovi islamske kulture i svjedočanstva orijentalno-islamske pismenosti u nesređenim i ispražnjenim arhivskim fondovima, u kojima preovladava udž-

⁶ H.Popara, *ibid*, 141.

benička, štampana i u manjem broju sačuvana rukopisna literatura, uz poneki lijepo ukrašen prepis Kur'ana ili obredoslovnu knjigu, čini se da nisu dovoljno ubjedljiv argument o čvrsto ukorijenjenoj tradiciji islamskog istoka. U ovom dijelu našeg razmatranja, sjetićemo se primjera zaostavštine Safvet-bega Bašagića, koja je sticajem nepovoljnih okolnosti, prije svega zbog bolesti i teškog materijalnog stanja u kom je Bašagić proveo svoje posljednje dane, bila ponuđena Univerzitetnoj biblioteci u Bratislavi, tadašnjoj Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu i Oblasnoj biblioteci u Sarajevu. Nema podataka o tome šta se desilo sa rukopisima i knjigama koji su otišli u fondove Jugoslavenske (danas Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu i Oblasne biblioteke u Sarajevu. Dio koji je otkupila Univerzitetska biblioteka u Bratislavi obuhvatao je 278 rukopisnih kodeksa i 496 štampanih knjiga na orijentalnim jezicima.⁷ Primjer je vrlo ilustrativan, jer rukopisi imaju svoju cijenu i oni u privatnim zbirkama lako mogu da promijene vlasnika. Oni u državnim arhivskim i bibliotečkim fondovima, nesređeni i kataloški neobrađeni, postaće predmet lošeg rukovanja ili zloupotrebe. Orijentalno-islamska rukopisna zbirka Odbora Islamske zajednice u Baru je kataloški stručno i u potpunosti obrađena i brižljivo čuvana. Na taj način predstavlja primjer za postupanje sa sličnom građom u drugim fondovima.

Literatura na orijentalnim jezicima našla je put do ovih prostora širenjem islama, odnosno osmanske vlasti. Donosili su je trgovci, ljudi koji su se školovali ili boravili na istoku, hodočasnici na povratku u zemlju. Knjige su prepisivali ili pisali i domaći ljudi, ostavljajući na taj način neizbrisiv trag svoje pismenosti i poznavanja jezika islamskog Orijenta. Dio tih knjiga ih je nadživio, preživio ratove, poplave, otimačine, i postao autentično, nesporno svjedočanstvo kulturnog dodira i razmjene međusobno udaljenih prostora. Bilo da govorimo o rezultatu osvajanja jednih i poraza drugih, nametnutim ili prihvaćenim kulturnim obrascima, kultura islamskog Istoka, u svom vidljivom ili još uvijek skrivenom, memlom i zemljom pokrivenom izrazu, na ovim prostorima određuje se kao ravnopravni dio njihovog prošlog i sadašnjeg identiteta.

⁷ A. Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Arhiv Hercegovine, Mostar 1998, 14-15.

Dragana KUJOVIĆ

THE ORIENTAL AND ISLAMIC HERITAGE OF MONTENEGRO IN BETWEEN INTIMATION, INVISIBILITY AND DISTINCT IDENTITY IN A MULTICULTURAL CONTEXT: THE WRITTEN WORKS IN ORIENTAL LANGUAGES IN THE ARCHIVE OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN BAR—FROM RECORDING TO ATTEMPTS AT VALUATION

Summary

Oriental-Islamic manuscript heritage has a neutral religious sign, because it follows spiritual achievements, content, knowledge and aesthetic standards of the Islamic East. Any attempt to determine value of manuscripts on the basis of their content, in our case, carries the risk of insufficient consistency and relativity of possible conclusions. Oriental-Islamic manuscript collection of the Islamic community in Bar is professionally and completely processed and carefully protected. In this way, it is an example for dealing with similar holdings in other funds. Whether we are talking about results of conquest or defeat, imposed or accepted cultural patterns, the Islamic culture of the East, in its visible or still hidden form is defined as an equal part of the past and present identity of this region.

R1

R1a

المؤمنين والمؤمنات الموقنين والمؤمنات الموقنات
 الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله

المؤمنين والمؤمنات الموقنين والمؤمنات الموقنات
 الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله
 وهم الذين آمنوا بآيات الله التي نزلت على رسله

R2

R2a

R3a

على محمد وآله أجمعين فان العوان
 في النحو على الفقه الشيخ الامام عبد القاهر
 بن عبد الرحمن الجرجاني رحمه الله عليه تأ

R3

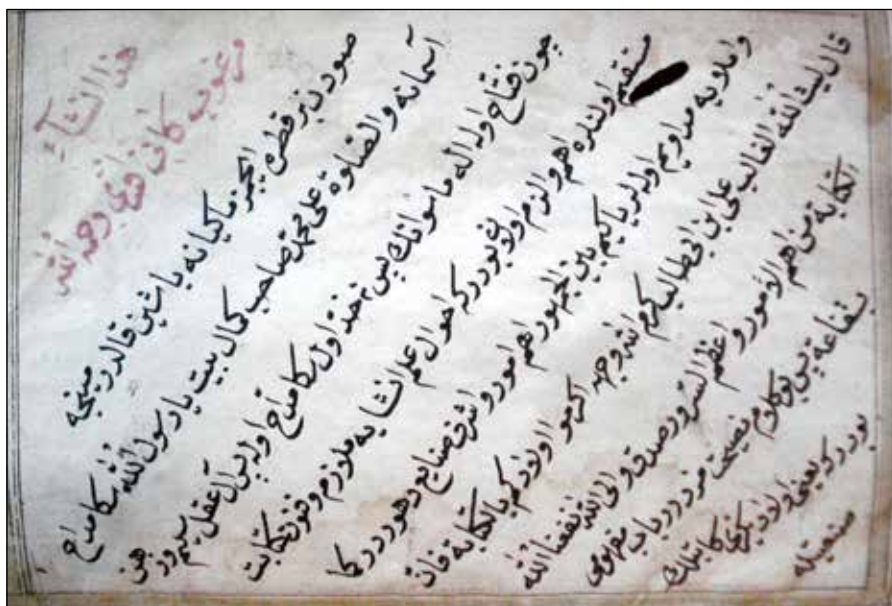

R4

R4a

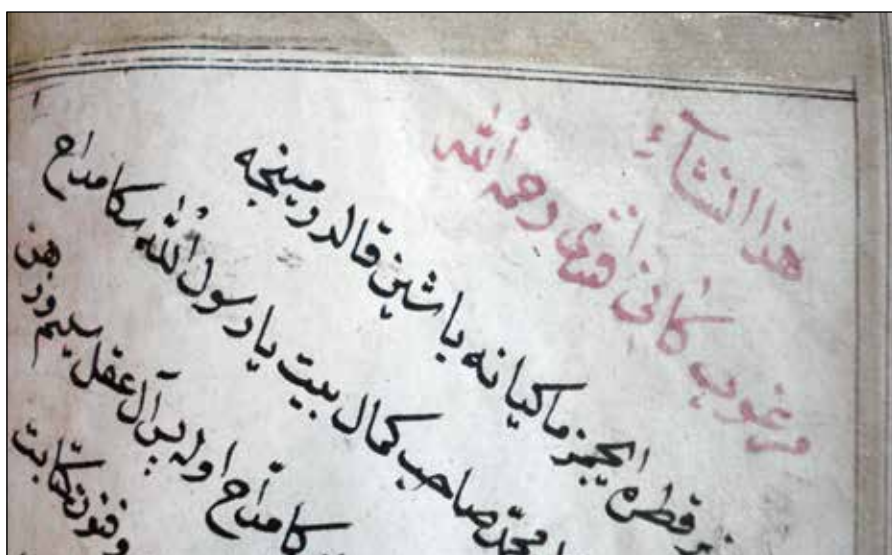

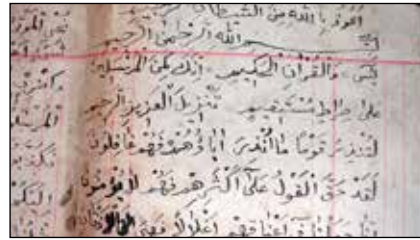
R5

R5a

R6

R6a

R7a

R7

R10

R10a

سادندو مکونلو ورتیچیلو قزانی
 اعظم اشم سلطان حاکم خدی لم بزانی داعی
 باری و نظرون بیقات خور زار کور می وکرات
 بد حلهار بکنه سونکون و خور زار کور می وکرات
 بخاوس ابال ادا واکمال خدی بی بیور بلور
 طرقت دن سواله شدیف بدور بلور
 بکنه نفا ورتیچیلو خدی بی بیور بلور
 ی ل صحت او زره موبور و خور زار کور می
 ویدنه ساینک اون براب و اخل
 ویدنه مال و اوزانجه و خور زار کور می
 اچون ک مفسار و بودنه
 اولدنه و اوزانجه کرم و بودنه
 و اوزانجه کرم و بودنه
 کرم و بودنه کرم و بودنه

R11

مجموعہ منشا
 عام اولنگ فرشتہ بزمہ و کلبہ
 شیخ محمد عجب ابن المرحوم محمد العربی قصار
 دیکہ
 حسن محمد ساکن شعبانہ الہلالی احمد افروز
 جو کتبہ اور زینہ کور
 دیکہ
 حسن کرابانڈہ ساکنہ الہلالی احمد افروز
 حمزہ دہلوی شریف علی و شریف جلیسہ
 علی بن ابی سیم کلان و قزانی

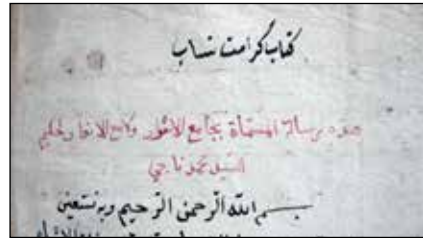
R12

R12a

مجموعہ منشا
 عام اولنگ فرشتہ بزمہ و کلبہ
 شیخ محمد عجب ابن المرحوم محمد العربی قصار
 دیکہ
 حسن محمد ساکن شعبانہ الہلالی احمد افروز
 جو کتبہ اور زینہ کور

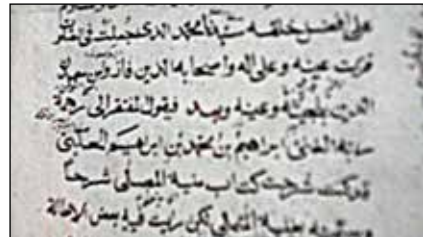

R14

R14a

R15

R16

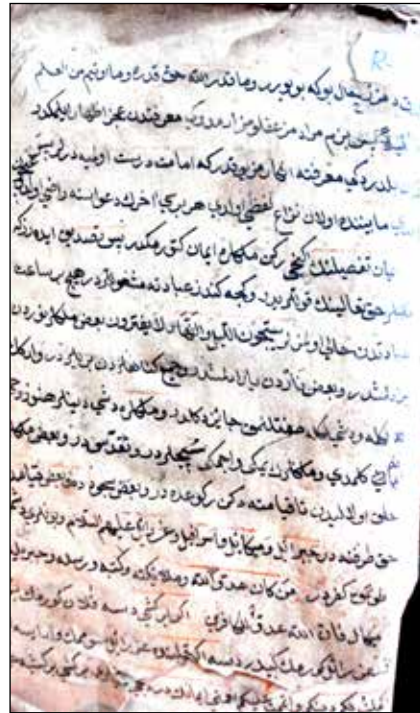

R16a

R17a

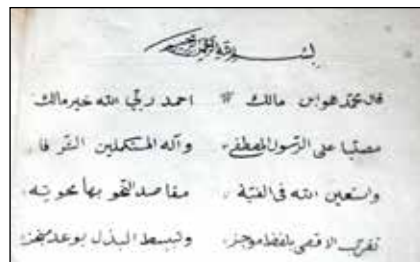

R17

R19

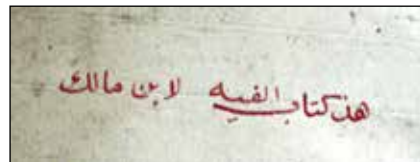
R20

R19a

R20a

هذا كتاب هبة القبان
 بسم الله الرحمن الرحيم
 من باب الاول نصر ينصر نصر فهو ناصر
 وذلك منصود لم ينصر لما ينصر ما ينصر
 لا ينصر لن ينصر لينصر لا ينصر انصر لا
 تنصر منصر منصر نصره نصره نصر
 نصرق نصار انصر ما انصره وانصره
من باب الثاني ضرب يضرب ضرباً فهو
 ضارب وذلك مضرب لم يضرب لما يضرب
 ما يضرب لا يضرب لن يضرب ان يضرب لا يضرب
 اضرب لا اضرب مضرب مضرب يضرب تضرب
 ضرب يضرب يضرب اضرب ما يضرب
من باب الثالث فتح يفتح فتحاً فهو
 فاضح وذلك مفتوح لم يفتح لما يفتح
 ما يفتح لا يفتح لن يفتح ان يفتح لا يفتح

R23

افتح لا يفتح مفتوح مفتوح ففتح ففتح
 ففتح ففتح ففتح افتح ما افتح وافتح به
من باب الرابع علم يعلم علماً فهو
 عالم وذلك معلوم لم يعلم لما يعلم ما يعلم
 لا يعلم لن يعلم ليعلم لا يعلم اعلم لا تعلم
 معلم معلم علم علم علم علم علم علم
 اعلم ما اعلم واعلم به **من باب الخامس**
 حسن يحسن حسناً فهو محسن لم يحسن
 لما يحسن ما يحسن لا يحسن لن يحسن
 لا يحسن لا يحسن احسن لا تحسن
 يحسن يحسن حسنة حسنة حسنة حسنة
 حسنتي حستان احسن ما احسنه
 واحسن به **من باب السادس**
 يحسب حساباً فهو حاسب وذلك

R23a

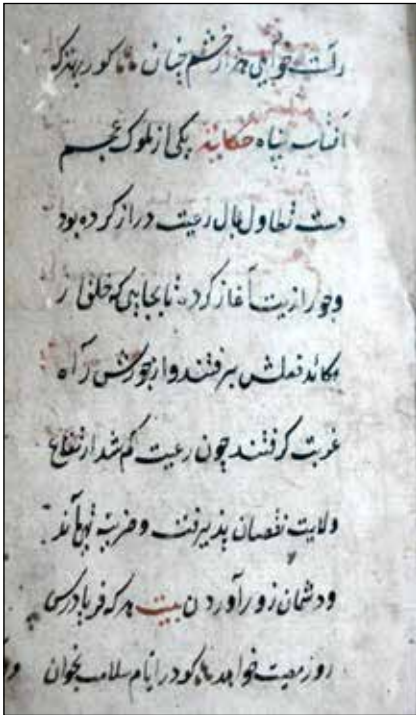
R23b

R24

بلد الكندرية غفر الله
 ذنوبها وحسن
 البرها جميعاً
 صاحب سند محمد بن
 عبداه غاروي

هدية اليه بركات محمد بن عبد
 بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لنهتدي لولا
 ان هدانا الله عليه الصلوة والسلام والصلوة والسلام
 وعلى جميع الانبياء والمرسلين خصوصاً منهم
 على افضل الخلق محمد وآله وصحبه اجمعين
اتابعد فهذه وصية الفقير الحقير للعترة
 بالجميع التقدير محمد بن عبد علي عفا عنه
 العفو العلي لنفسه وجميع الكفارين
 كتبها بالخرية ليعرف نفعها **بها**

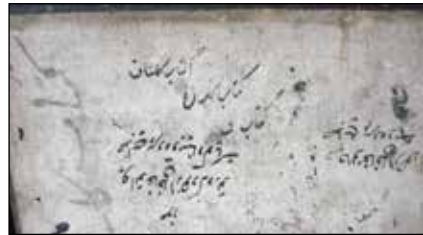

R25

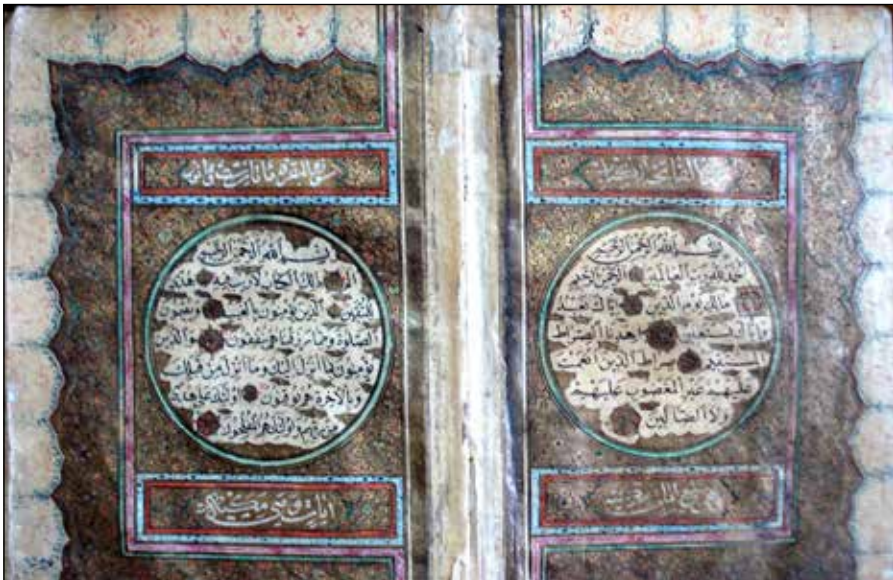

R25a

R25b

R26

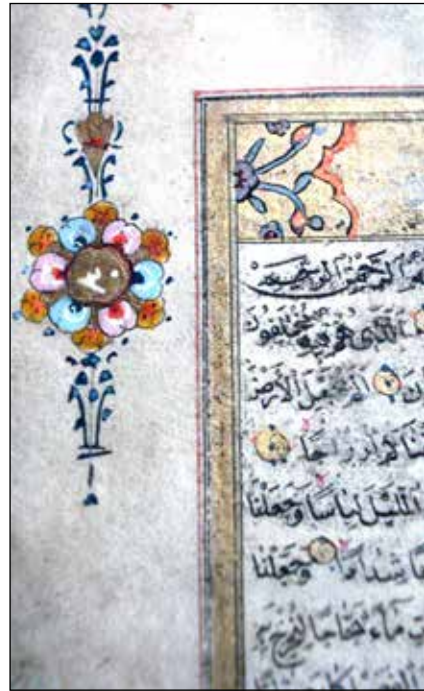

R26b

R26d

R26f

R26g

R27

هذا كتاب ابوالثابت مقدم حرمه الله
 لسه
 الحمد لله رب العالمين العاقبة
 للمتقين ولا عدوان الا على الظالمين
 والصلوة والسلام على خير البرية
 محمد وآله اجمعين قال ابوالثابت رحمه
 الله عليه **قوله** بان الصلوة ^{الغنة} فريضة
 قائمة وشرعية ثابتة عرف فريضة
 بالكتاب والسنة واتفاق اجماع الامة

هذا كتاب ابوالثابت مقدم حرمه الله
 لسه
 الحمد لله رب العالمين العاقبة
 للمتقين ولا عدوان الا على الظالمين
 والصلوة والسلام على خير البرية
 محمد وآله اجمعين قال ابوالثابت رحمه
 الله عليه **قوله** بان الصلوة ^{الغنة} فريضة
 قائمة وشرعية ثابتة عرف فريضة
 بالكتاب والسنة واتفاق اجماع الامة

١٤٥٣
 حسان

R28a

Maja KATUŠIĆ*

MIGRACIJSKI PROCESI ZALEĐE-GRAD: USELJENICI
IZ CRNE GORE U KATOLIČKIM MATIČNIM
KNJIGAMA KOTORA 18. STOLJEĆA

ABSTRACT: *The central theme of the paper is to study the migration processes in Kotor in the 18th century. The emphasis was on the share of immigrants from Montenegro's hinterland into Kotor. The research was based on the analysis of the original archival material from the Bishop's Archives in Kotor, the books of the Church of St. Tryphon. By inspecting the above mentioned material, the time span of the census, the ways of identification, and the gender and professional structure of the immigrants are presented and analyzed. Finally, the share of Montenegrin immigrants in each book of births (births, weddings and deaths) is analyzed, with an emphasis on displaying topics from the social everyday life of the population.*

KEY WORDS: *Kotor, Venetian republic, Montenegro, migrations, church records, 18th century, social history, historical demography*

Uvod

Smješten na samom kraju bokokotorskog zaljeva, duboko uvučen u unutrašnjost i zaštićen s morske strane, dok mu je kopneni pristup čuvao visoki i strmi Lovćen, Kotor je još u srednjovjekovlju stekao predispozicije da postane politički, vojni i administrativni centar Boke kotorske i šireg Crnogorskog primorja. Osažen srednjovjekovnim komunalnim uređenjem, statutom formiranim zakonodavstvom te brojnim trgovačkim privilegijama, Kotor 1420. godine dolazi pod upravu Mletačke Republike, kao glavni grad mletačkih stečevina južno od Dubrovnika formiranih u pokrajinu nazvanu Mletačka Albanija (*Albania Veneta*). Gotovo 400 godina mletačke uprave

---

* Autorka je znanstvena suradnica, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

odrazilo se na svim razvojnim sastavnicama grada, koje su se formirale prema viziji mletačke središnjice te su, sukladno tome, bile istovjetne razvojnim sastavnicama drugih istočnojadranskih gradova pod mletačkom upravom. Navedeni proces može se promatrati kroz brojne aspekte komunalnog razvoja, u prvom redu kroz zakonodavstvo i administraciju, upravljačku strukturu, te razvoj gradskih društvenih skupina i njihovih odnosa – poglavito kroz pozicioniranje i institucionaliziranje privilegiranih slojeva. Unutar tog monolitnog i na svim razinama umreženog mletačkog sistema, Kotor je uspio definirati i neke razvojne posebnosti koje su u prvom redu bile uvjetovane geomorfološkom posebnosću prostora te višestoljetnom osmanskom prisutnošću u zaleđu, a katkada i na samim rubovima kotorskog okružja.

Navedeno se u prvom redu odnosi na vojni karakter grada te vrlo izraženu mobilnost stanovništva. Uvučenost Kotorskog zaljeva duboko u kopno pružala je sigurnost trgovačkim i ratnim brodovima (od vojno-političkih, ali i od vremenskih neprilika), dovoljno prirodnih resursa i sirovina omogućilo je stvaranje snažne logističke vojne baze, a veliki ljudski potencijal (iz šireg bokeljskog područja) osiguravao je dovoljan broj muškaraca sposobnih za oružje. Nadalje, jak fortifikacijski sustav, nadograđivan i modificiran stoljećima, kako bi slijedio razvojne promjene ratnih tehnika i strategija, oblikovao je Kotor kao čvrsto i pouzdano mletačko vojno-logističko uporište.¹

Druga razvojna karakteristika Kotora u 18. stoljeću – mobilnost stanovništva – očitovala se, ponajprije, u brojnim, ali kratkotrajnim boravcima useljenika. Brojni muškarci, žene i cijele obitelji zabilježeni su u osamnaestostoljetnim kotorskim izvorima, a njihova motivacija dolaska u Kotor, za-

¹ O povijesti Kotora u vrijeme mletačke uprave usp.: A. Dabinović, *Kotor pod mletačkom upravom (1420 – 1797)*, Zagreb, 1934; M. Milošević, *Nosioci pomorske privrede Kotora prve polovine XVIII vijeka, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* (dalje: *GPMK*), sv. 9, 1960, 103-150; Isti, *Neki aspekti pomorske privrede Boke Kotorske u doba mletačke vladavine (1420-1797)*, *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-9146*, sv. II, Zagreb, 1962, 1785-1818; *12 vjekova Bokeljske mornarice*, Zbornik radova, uredio Danilo Kalezić, Beograd, 1972; M. Milošević, *Granice Boke Kotorske za vrijeme mletačke vladavine (1420-1797)*, *GPMK*, sv. 22, 1974, 11-25; Isti, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni, studije o Boki Kotorskoj XV – XIX stoljeća*, priredio Vlastimir Đokić, Beograd - Podgorica, 2003; Ivo Stjepčević, *Arhivska istraživanja Boke kotorske*, Perast, 2003; I. Stjepčević – R. Kovijanić, *Kulturni život staroga Kotora*, Perast, 2003; *Hrvati Boke kotorske*, Zbornik radova, gl. urednik Stijepo Obad, Orebić, 2003; M. Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od kraja XV do kraja XVIII vijeka*, Podgorica, 2008; *Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije. Sv. 1: Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog*, prepisali i uredili L. Čoralić i D. Karbić, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, sv. 55, Zagreb, 2009; *Hrvatsko-crnogorski dodiri/crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, Zbornik radova, gl. urednik L. Čoralić, Zagreb, 2009; *Statut grada Kotora, prijevod originala iz 1616. godine s naučnim aparatom*, knj. II, uredila J. Antović, Kotor, 2009; S. Vučević, *Graditeljstvo Kotora*, Kotor, 2012.

ključuje se na osnovi vrela, bila je najčešće uvjetovana gospodarsko-socijalnim razlozima, bilo da je riječ o zaposlenju, bavljenju trgovinom ili nekim drugim oblikom poslovanja.

Jedan od segmenata kotorskih migracijskih procesa bile su i migracije zaleđe-grad. S obzirom na to da je riječ o susjednim područjima, koja su okruživala Boku kotorsku i činila njezino prirodno zaleđe, dodiri i komunikacija između stanovništva priobalja i unutrašnjosti bila su opće prisutna i intenzivna, bez obzira što su se u 18. stoljeću, u političkom smislu, Kotor i njegovo zaleđe nalazili u sastavu različitih država. Osim tradicionalnih migracija zaleđe-priobalje, ova prožimanja možemo promatrati i kroz gospodarsko-društveni kontekst. U prvom redu valja spomenuti trgovačke veze između Kotora i zaleđa koje nisu prestale dolaskom Osmanlija, a odnosile su se na trgovinu namirnicama karakterističnim za brdske predjele – vunu, sir i kožu – u obalnom gradu, kao i na trgovinsku razmjenu „priobalnih“ produkata potrebnim zaleđu. Te su trgovačke veze podrazumijevale i međusobnu komunikaciju, prožimanje i iseljavanje određenog broja stanovnika iz zaleđa u grad. Osim toga, migracije zaleđe-grad, promatrane iz konteksta migracija iz ruralne u urbanu sredinu, imale su i naglašenu socijalnu komponentu. Brojno stanovništvo napuštalo je svoje seoske domove i odlazilo u grad koji je nudio veće mogućnosti zaposlenja, stjecanje materijalne koristi, a Kotor je svojom blizinom bio primamljiv stanovništvu iz bližeg i daljeg zaleđa.²

Temeljne odrednice društvenog razvoja Kotora u 18. stoljeću, izdvojene u uvodu, razvidne su i kroz izvore korištene u ovom istraživanju. Naime, kao osnovni izvor rabljene su matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih crkve Sv. Tripuna koje su za 18. stoljeće u cijelosti sačuvane.³ Stoga je na temelju izrečenog, cilj rada prikazati i analizirati udio useljenika podrijetlom iz zaleđa u Kotoru u 18. stoljeću. U razmatranje su odabrani oni pojedinci kojima je u matičnim upisima podrijetlo definirano pojmom *de Monte Negro* ili nekom detaljnijom prostornom odrednicom crnogorskog prostora koji se u 18. stoljeću nalazio pod osmanskom upravom. Prikaz tog useljeničkog kontingenta razradit će se kroz brojne teme kao što su vremenski raspon spominjanja, način identifikacije u matičnim knjigama te spolna i profesional-

² D. J. Siddle (ed.), *Migration, Mobility and Modernization*, Liverpool, 2000. Posebice vidjeti rad: D. E. Ascott – Fiona Lewis, *Motives to move: reconstructing individual migration histories in early eighteenth-century Liverpool*, 89-118; K. J. Bade, *Migration in European History*, Malden, Oxford, 2003; A. Kalc, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*, Koper, 2008.

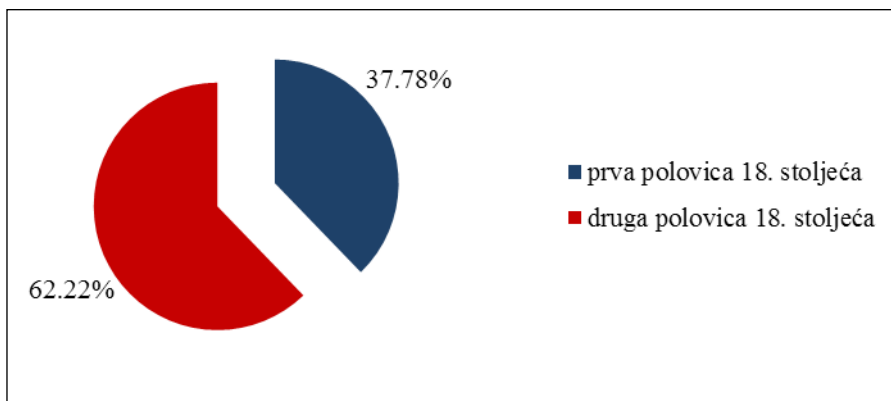
³ Biskupski arhiv u Kotoru (dalje: BAK), Matične knjige Katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga krštenih II (1662–1701); Matična knjiga krštenih III (1703–1722); Matična knjiga krštenih IV (1724. – 1775.); Matična knjiga krštenih V (1775–1824); Matična knjiga vjenčanih II (1697–1824); Matična knjiga umrlih I (1643–1731.); Matična knjiga umrlih II (1731–1775); Matična knjiga umrlih III (1775–1823). Ovo prilikom zahvalila bih don Antonu Belanu, upravitelju Biskupskog arhiva, što mi je omogućio korištenje ovog arhivskog gradiva.

na struktura. Kao jedna od tema bit će obrađen i udio crnogorskih useljenika u svakoj pojedinoj matičnoj knjizi te, u mjeri u kojoj to dozvoljava struktura izvora, izdvojene pojedine teme iz kotorskog društvenog i demografskog svakodnevlja. S obzirom na zastupljenost najveća će pozornost biti upravljena na matičnu knjigu vjenčanih i na društvenu interakciju crnogorskih useljenika s obzirom na migracijske areale njihovih ženika.

Pri pristupu analizi temeljnih odrednica vezanih uz ovu temu bitno je imati na umu i samu provenijenciju promatranih izvora. Ona nije definirala samo relativno malu zastupljenost crnogorskog useljeničkog kontingenta, već je utjecala i na prikaz brojnih demografsko-društvenih sastavnica ovog istraživanja. Navedeno promišljanje, dakako u tijesnoj je svezi s nepodudarnošću provenijencije izvora i vjerskog opredjeljenja stanovništva.⁴

Vremenski okvir istraživanja

Useljenici s područja Crne Gore spominju se u kotorskim matičnim knjigama tijekom cijelog 18. stoljeća. Prvi zabilježeni upis odnosi se na vjenčanje Milice, kćeri Pera Miloša iz Cetinja, koja se 6. veljače 1701. godine udala za Nikolu Makarića iz Rijeke. Svjedoci vjenčanju bili su Vicko Ziffra i Tripun Simonetti.⁵ Završni spis potječe iz 13. rujna 1797.

Grafikon 1. Crnogorski useljenici u Kotoru u 18. stoljeću

⁴ Od matičnih knjiga pravoslavne crkve Sv. Nikole za 18. su stoljeće sačuvane: Matična knjiga rođenih I (1717–1825), Matična knjiga vjenčanih I (1768–1825) te Matična knjiga umrlih I (1771–1825). *Vodič kroz arhivsku građu, sa sumarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirki*, redaktor M. Milošević, Kotor, 1977, 397-398.

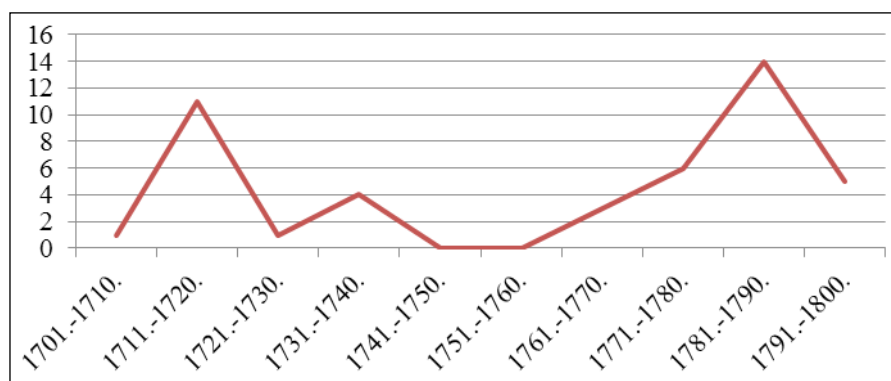
⁵ Katorske matične knjige vjenčanih, rođenih i umrlih nisu numerirane, odnosno listovi nisu označeni posebnom folijacijom. Stoga u daljnjem navođenju primjera iz njih držimo da nije potrebno navoditi signaturu koja je za svaki upis ista, već će se uz svaki navedeni primjer napisati datacija pod kojom se određeni upis može pronaći.

godine, kada se Marija Jovović *de Monte Negro* udala za Ivana Zapića iz Šibenika.

Ako se učestalost upisa promatra kroz cijelo 18. stoljeće dobit će se izračuni prikazani u grafikonu 1.

Kao što je razvidno iz grafikona, crnogorski useljenici u kotorskim su maticama učestalije zabilježeni u drugoj polovici 18. stoljeća i to sa 62,22% ukupnog broja upisa. Nasuprot tome, u prvoj polovici stoljeća zabilježeno je 37,78% upisa stanovnika crnogorskog podrijetla.

Sličan trend uočiti će se ako se iste vrijednosti promatraju kroz desetogodišnja razdoblja (vidi grafikon 2).

Grafikon 2. Useljenici iz Crne Gore u Kotoru kroz desetogodišta

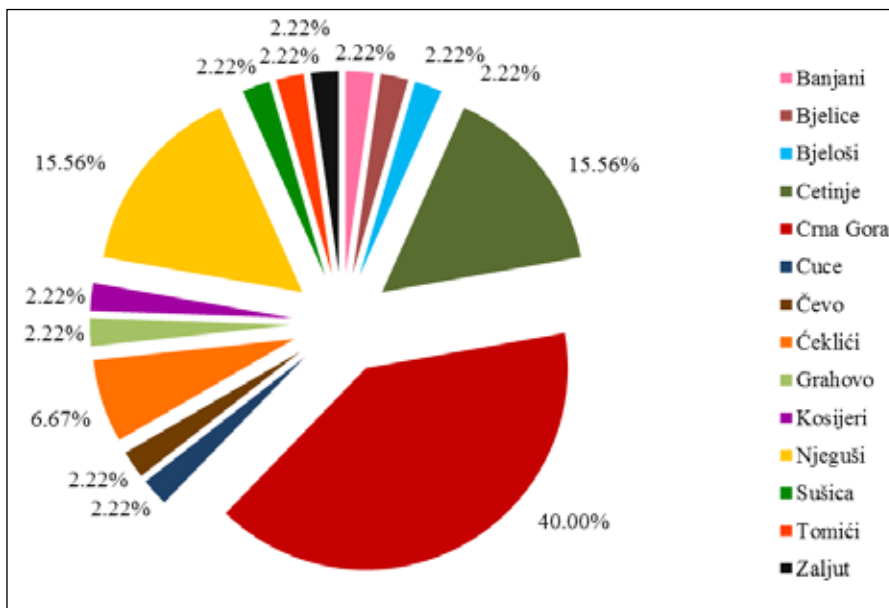
Iz priloženog su grafikona vidljiva dva maksimuma ubilježbi, koja se odnose na desetogodište 1711–1720. kada je zabilježeno 11 upisa te na deveto desetljeće 18. stoljeća (1781–1790), koje prednjači sa 14 spomena Crnogoraca u kotorskim maticama. Iako na prvi pogled povećan broj useljenika zavičajem iz zaleđa zabilježen u razdoblju 1711–1720. godine možemo povezati s vremenom Drugog morejskog rata (1714–1718) i migracijama uzrokovanih ratnim zbivanjima, promatrani izvori ne idu u prilog toj tvrdnji. Naime, ako detaljnije promotrimo ovo desetogodište razvidno je da se većina upisa odnosi na razdoblje prije rata – u postotnom omjeru značajnih 72,72%. Štoviše, brojem upisa prednjače 1711. i 1712. godina, kada je zabilježeno 54,54% ukupnog broja upisa za ovo desetogodište. Ni sama sadržajna analiza ne potvrđuje tezu o ratnim migracijama. Naime, u matičnim upisima za ovo razdoblje niti jedan upis ne može se direktno povezati s ratnim zbivanjima – bilo da je riječ o zabilježbi smrti vojnika, ženidbi vojnika ili udaji crnogorske žene (ili čak udovice) za muškarca vojne struke.

Za razliku od toga, drugi maksimum može se promatrati kroz povećan ukupan broj stanovnika grada, kao i povećan broj pravoslavnog stanov-

ništva u Kotoru, što je jednim dijelom bila posljedica i intenzivnijih migracija zaleđe-grad.⁶

Način bilježenja crnogorskih useljenika

Osim vremenskog definiranja, početni korak istraživanja odnosi se i na pitanje identifikacije stanovništva zaleđa u kotorskim matičnim knjigama crkve sv. Tripuna. Kao što je u uvodu naglašeno, u ovo je istraživanje uključeno stanovništvo koje se u izvorima definiralo pojmom *de Monte Negro*. Osim tog općenitog pojma koji je obuhvaćao zaleđe priobalnih krajeva pod mletačkom upravom južno od Dubrovačke Republike, ti su se useljenici u Kotoru detaljnije definirali gradovima, područjima i selima u unutrašnjosti Crne Gore.

Grafikon 3. Podrijetlo crnogorskih useljenika u Kotoru

⁶ Prema popisima stanovništva mletačke provenijencije (popisi davanja soli) u kojima je stanovništvo popisivano u tri kategorije: katoličko stanovništvo, pravoslavno stanovništvo i stanovništvo Kličića, broj pravoslavnog stanovništva u Kotoru rastao je kroz cijelo 18. stoljeće. Tako je u popisu stanovništva 1758. godine broj pravoslavaca iznosio oko 22%, a u posljednjem promatranom popisu (1791) udio pravoslavnog stanovništva porastao je na 32,43% ukupnog broja stanovnika. Više o broju stanovnika Kotora te vjerskoj strukturi stanovništva usp. M. Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*, doktorska disertacija, Zagreb, 2013, 45-56.

Kada raspravljamo o identifikaciji useljenika iz zaleđa u Kotoru, najveći broj njih kao mjesto podrijetla istaknuo je Crnu Goru – *de Monte Negro*. Primjerice, zavičajem *de Monte Negro* bila je Jana Vukadin, koja je sa suprugom Mihom Vukčevom iz bokeljskog sela Horti, u Kotoru (20. veljače 1711) krstila sina Matiju. Godinu dana kasnije (3. ožujka 1712) u istoj se matičnoj knjizi pri krštenju sina Ivana Vicka spominje Vicka, kći Nikole Zula *de Monte Negro*.

Identičnim postotnim omjerom – 15,56% – zastupljeni su useljenici zavičajem iz Cetinja i Njeguša. U matičnoj knjizi vjenčanih tako je (9. siječanj 1789) zabilježeno vjenčanje Dorice Martinović iz Cetinja, koja je u trenutku vjenčanja bila bolesna (*obbligata a letto*), a tada se udala za Gaetana Androzzija iz Verone.⁷ Iz Njeguša je bila Ivana, kći Vuka Ivova, koja se 8. ožujka 1785. godine udala za Domenica Cotellija, osuđenika na galiji kapetana mora⁸ Giovannija Battiste Contarinija.⁹

Uz navedena su mjesta u kotorskim matičnim knjigama u više navrata ubilježeni useljenici zavičajem iz sela Čeklići (*Chielichi*) u okolici Cetinja. Iz njega je podrijetlom bila i Ana pokojnog Peje Đurisovića koja se (3. lipnja 1763) udala za Giacoma Brentanu iz Brescije.¹⁰

Ostala područja i sela kotorskog zaleđa kao zavičajno se podrijetlo useljenika spominju tek u pojedinačnim primjerima. Iz Banjana je bila Stana Vujova koja se (26. prosinca 1715) udala za Ivana, sina Jurja Ivova iz Lastve. Njena imenjakinja, kći pokojnog Andrije iz Kosijera udala se (10. siječnja 1731) za kapetana Bernardina Vallea iz Kotora, dočim se Ivana Čirović pokojnog Marka iz Čeva (20. veljače 1775) udala za Pavla Banu, vojnika u četi pukovnika Ambattija, koji je podrijetlom bio iz dalmatinskog Kaštel Sućurca. Naposljetku, iz Cuca je rodom bila Ana Novačević, koja se zajedno sa suprugom Petrom Rosijem iz Zadra spominje (6. listopada 1778) prilikom krštenja kćeri Jerolime.

⁷ Svjedoci na vjenčanju bili su sakristan Frano Lorenzini i Giovanni Bueris iz Pijemonta.

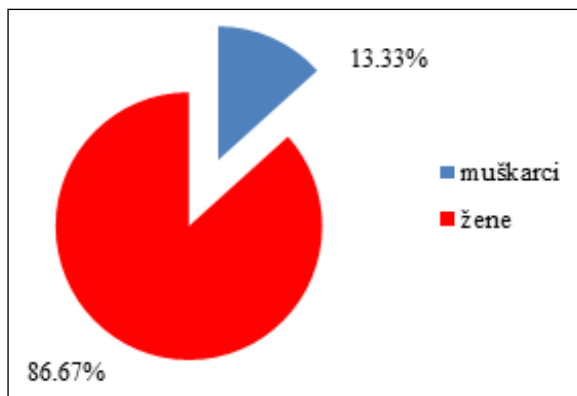
⁸ Kapetan mora (*Capitan in Golfo/Colfo*) vojno je pomorska služba kojoj je središte bilo u Kotoru. Kapetan mora bio je podložan generalnom providuru mora (*Provveditore generale da Mar; Provveditore Generale in Levante*), vrhovnom zapovjedniku mletačke mornarice u mirnodopsko vrijeme sa sjedištem na Krfu, dočim je u ratno vrijeme mornaricom zapovijedao *Capitano Generale da Mar*. Sam *Capitan in Golfo* u mirnodopsko je doba nadgledao područje cjelokupnog Jadrana, a osim toga, bio je i zapovjednik manjih mornaričkih snaga, uglavnom nekoliko brodova u *Armata sottile*. Usp. M. Nani Mocenigo, *Storia della Marina Veneziana da Lepanto alla caduta della Repubblica*, Roma, 1935. (ristampa: Venezia, 1995), 18-19, 22-23, 28-29; T. Pizzetti, *Con la bandiera del protettor San Marco: la marineria della Serenissima nel settecento e il controbuto di Lusino*, sv. III., Passian di Prato (UD), 1999, 13-20; G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima: Navi di linea della Marina veneziana 1652-1797*, Trento, 2011, 168-169.

⁹ Svjedoci vjenčanja bili su Lorenzo Giovanni i Antun Boškov.

¹⁰ Svjedoci na vjenčanju bili su Nikola Lazari i Jeronim Gratis.

Spolna i profesionalna struktura crnogorskih useljenika

Ako pojedince podrijetlom *de Monte Negro* raščlanimo prema rodnoj strukturu, dobit će se podaci prikazani u grafikonu 4.

Grafikon 4. Spolna struktura useljenika iz Crne Gore

Kao što je razvidno iz grafikona, čak 86,96% crnogorskih migracija prema kotorskim maticama činile su žene, dočim su muškarci bili zastupljeni s malih 13,04%. Iskazani rascjep rodne podijeljenosti može se razložiti na nekoliko načina.

Ponajprije, prezentirani rezultati u potpunosti odgovaraju predodžbi o osamnaestostoljetnim migracijama

žena. Naime, žene su najčešće useljavale u geografski bliža mjesta, a Kotor je kao najbliže urbano središte bio potencijalno primamljivo odredište ženama podrijetlom iz crnogorskog zaleđa. Također, žene su najčešće migrirale iz seoskih sredina u gradske, a motiv im je pri tome bio uvjetovan gospodarskim i socijalnim razlozima, odnosno poboljšanjem materijalnih uvjeta života – bilo da je riječ o pronalasku posla ili o udaji.¹¹ Migracijski areali i useljeničke skupine u Kotoru u 18. stoljeću u skladu su s navedenim razvojnicama. Naime, postotak žena u migracijskim arealima smanjivao se sukladno s geografskom udaljenošću mjesta njihova podrijetla. Tako je primjerice, u rodnoj strukturi useljenika s područja Dubrovačke Republike omjer ženske populacije iznosio 33,80%, dočim su iz udaljenijih prostora Habsburške monarhije žene činile tek 13,27% useljeničke populacije.¹²

Međutim, izloženu problematiku rodne strukture useljenika valja promatrati i kroz provenijenciju izvora korištenih u ovom istraživanju, što se u

¹¹ O socijalnom aspektu migracija usporedi zbornik radova *Domestic service and the formation of European Identity, Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th – 21st Centuries*, ed. Antoniette Fauve-Chamoux, Bern, 2004, a posebice radove: R. Wall, *The Social and Economic Significance of Servant Migration*, 19-42; B. Moring, *Migration, Servanthood and Assimilation in a New Environment*, 43-70.

¹² Više o migracijama i useljeničkim skupinama u Kotoru usp. M. Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*, 209-254.

prvom redu reflektira i na ranije spomenutu kvantitetu, ali i na kvalitetu ubilježbi stanovništva iz kotorskog zaleđa koje je većinom bilo pravoslavne vjere. Naime, crnogorske djevojke iz kotorskog zaleđa odlazile su iz svoje pravoslavne u novu katoličku sredinu te su se udajom (lakše nego muškarci) uklapale u novu društvenu i kulturnu sredinu unutar koje je formiran identitet supruge i njegove obitelji. Drugim riječima, tradicija prema kojoj žena udajom preuzima identitet obitelji čiji pripadnik postoje razvidna je i kroz ove izvore, a ujedno i objašnjava malu zastupljenost muškaraca zavičajem iz Crne Gore u matičnim knjigama. U skladu s izrečenim, od svih se upisa u matične knjige samo u dva primjera navodi da je useljenica iz zaleđa bila pravoslavne vjere (*rito greco*). To su bile Marija Đurković *de Monte Negro* i Marija Stanović iz Čeklića.¹³

Kada je riječ o zanimanjima Crnogoraca zabilježenih u matičnim knjigama crkve sv. Tripuna, analizirani izvori pružaju nam vrlo pojednostavljenu sliku. Ona je rezultat rijetkog bilježenja zanimanja kod ove useljeničke skupine – samo je kod 20% ubilježenih Crnogoraca pri identifikaciji upisano i zanimanje.

Podaci koji se odnose na zanimanja crnogorskih useljenika u Kotoru u skladu su sa općim trendom navođenja zanimanja u kotorskim matičnim knjigama 18. stoljeća. Naime, u njima su zanimanja vrlo rijetko služila kao identifikacija pojedinca, a redovitije su se navodila kod stranaca, odnosno kod osoba koje nisu pripadale stalnom stanovništvu grada. S druge strane, zanimanja koja su bila vezana uz stalno stanovništvo i osobe koje su duže boravile u gradu, a zbog svoje su profesionalne djelatnosti bile u kontaktu s velikim brojem ljudi, rijetko su se navodila.

Uz navedeno, na konkretno postotno slabu zastupljenost zanimanja pri identifikaciji crnogorskih useljenika u Kotoru utjecala je i ranije razrađena rodna struktura. Naime, zanimanja žena u maticama bila su iznimno rijetka i u svim su se zabilježenim primjerima odnosile na sluškinje.¹⁴ Primjerice, kao sluškinja u matičnoj se knjizi vjenčanih spominje Ivana iz Njeguša koja je bila zaposlena u kući Tripuna Calzette,¹⁵ a početkom tridesetih godina 18. stoljeća kao sluškinje se spominju Marija Vudragović iz Tomića, koja je služila u kući braće Lando, te Jelena Mihova iz Zaljuta, sluškinja Ivana Bukarina.¹⁶ U maticama umrlih zabilježene su Stana iz Cetinja, sluškinja kotorskog biskupa Franje Parčića, preminula (u 35. godini) 12. ruj-

¹³ Upisi u matičnu knjigu vjenčanih iz 8. X 1787. i 20. I 1794. godine.

¹⁴ A. Kalc, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*, 179-194.

¹⁵ Ivana se 15. VI 1719. godine udala za vojnika Stanišu Stipanića iz Istre.

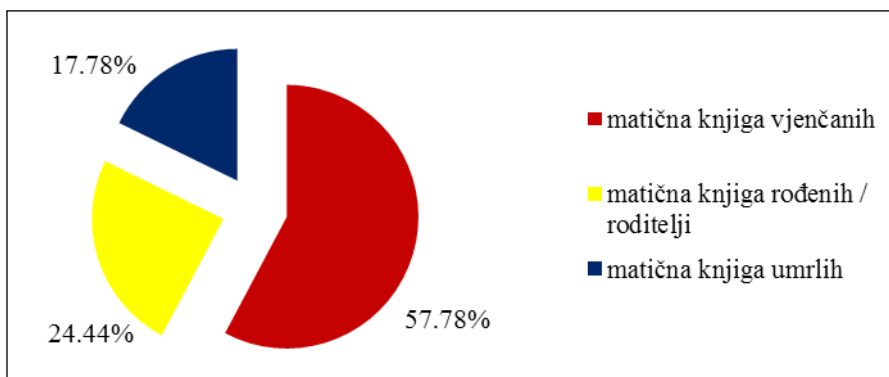
¹⁶ Jelena Mihova spominje se 20. V 1730. godine prilikom vjenčanja s Francescom Marijom Merellom iz Genove, a Marija Vudragović se 30. VI 1731. udala za Jakova Konzolića iz Dubrovačke Republike.

na 1716. godine i Jove *de Monte Negro*, sluškinja u kući kotorskog plemića Frana Jakonje.¹⁷

Vojnici su uz sluškinje bili drugo zanimanje koje se spominje uz useljenike zavičajem iz Crne Gore, a svi navedeni primjeri zabilježeni su u matičnoj knjizi umrlih. Tako je Marko Stanojev bio vojnik u četi kojom je zapovijedao Mattio Filaretto (preminuo 1. X 1780), dočim je Nikola Ivanović, preminuo 13. srpnja 1786. godine, bio kaplar u četi Jeronima Smeće. Kaplar je bio i Antun Ivanović *de Monte Negro*, čiji je sin Danijel preminuo 20. VII 1793. godine u dobi od dva i pol mjeseca.

Zastupljenost crnogorskih useljenika u matičnim knjigama

Prikaz zastupljenosti useljenika s crnogorskog područja prema vrstama matičnih knjiga također daje zanimljiv postotni rascjep (vidi grafikon 5).

Grafikon 5. Prikaz useljenika s crnogorskog područja prema matičnim knjigama

Postotno najmanji omjer (17,78%) stanovništva crnogorskog podrijetla zabilježen je u matičnim knjigama umrlih. Od navedenog broja 62,50% odnosi se na zabilježbe o smrti žena. Tako je, primjerice, 19. travnja 1785. godine u četrdesetoj godini preminula Crnogorka Tereza (*de Monte Negro*), supruga Nikole Ivanovića, kaplara u četi Jerolima Smeće, a samo godinu dana kasnije (13. srpnja 1786) u 55. godini preminuo je i navedeni joj suprug. Tereza je preminula u kući Jerolima Smeće, a kao i suprug Nikola sahranjena je u kotorskoj crkvi Gospe od Anđela.

Na skromno obiteljsko podrijetlo i relativno niske imovinske mogućnosti ove kategorije useljenika, što potvrđuju i u prijašnjem poglavlju razrađena zanimanja, upućuju i zabilježeni podaci o mjestu smrti. S niskim imo-

¹⁷ Jova je preminula 12. III 1720. godine.

vinskim statusom povezan je *ospedal de pouerete* – koji se u nekoliko primjera navodi kao mjesto smrti žena iz šireg kotorskog zaleđa.¹⁸ Ti su hospitali bili namijenjeni smještaju i pomoći siromašnim ženama i djevojkama, a u kotorskom hospitalu za siromašne žene i djevojke preminule su devedesetogodišnja Ana Markova *de Monte Negro* (28. ožujka 1779. godine) i Pavla Račinica (18. rujna 1789) koja je prilikom smrti imala 22 godine.

U nešto većem postotku (24,44%) useljenici podrijetlom iz Crne Gore zastupljeni su u matičnim knjigama rođenih, odnosno krštenih. U njima se redovito navode kao roditelji krštene djece, s tim da brojčano prevladavaju majke podrijetlom iz Crne Gore koje su zastupljene sa 80% ukupnog broja ubilježbi. Strukturu ovih obitelji, poglavito s obzirom na njihovu veličinu, na temelju izvora nije moguće istražiti, budući da se roditelj/roditelji crnogorskog podrijetla u maticama krštenih većinom spominju u pojedinačnim upisima. Naime, od navedenih upisa o krštenju samo se dva para spominju kao roditelji više od jednog djeteta. Tako su Vuko Raičev iz Bjeloša i supruga mu Stane Radova iz Njeguša u Kotoru krstili petero djece: Anu (29. veljače 1708), Tripunu (4. veljače 1710), Tripunu (21. lipnja 1711), Stjepana Dominika (8. svibnja 1713) te Mariju (15. svibnja 1715). Osim njih se Stane *Draghigena* iz Cetinja i Rafo Bučina iz Petrovog Polja u Dalmaciji prvi put u matici rođenih spominju 29. siječnja 1783. godine prilikom krštenja sina Josipa, a 3. svibnja 1784. krštena im je kći Katarina.

Rečeno nam nameće zaključak da je Kotor crnogorskim useljenicima bio samo privremeno mjesto boravišta. Potvrdu ove tvrdnje nalazimo ako promatramo i podrijetlo njihovih supružnika. Naime, u promatranim primjerima nije zabilježen niti jedan spomen Bokelja kao supružnika crnogorske useljenice, što bi otvaralo mogućnost stalnog naseljavanja bračnog para u Boki.

Bračna kombinacija u kojoj su oba supružnika bila iz Crne Gore također je rijetko spominjana, a u maticama krštenih zabilježena su ukupno dva takva slučaja. To su već ranije spomenuti Vuko Raičev iz Bjeloša i Stane Radova iz Njeguša te Katarina, kći Ilije Stanišina i Božo Miletin, oboje *de Monte [Negro]*.¹⁹ Razlog tom malom brojčanu omjeru vjerojatno leži u već nekoliko puta spominjanoj provenijenciji analiziranih izvora, sagledavanih u kontekstu vjerske strukture stanovništva kotorskog zaleđa.

Ostali supruzi kojima je naznačeno podrijetlo bili su s područja Mletačke Dalmacije. Primjerice, Anastazija Ivova iz Cetinja i Boško Obučin iz Petrovog Polja u Dalmaciji krstili su 9. veljače 1781. godine sina Petra Tripuna Nikolu, dočim su Marija, kći Boža Šimanovića iz *de Monte Negro* i Petar Scimandić iz Omiša 28. srpnja 1783. godine krstili sina Ivana Antuna.

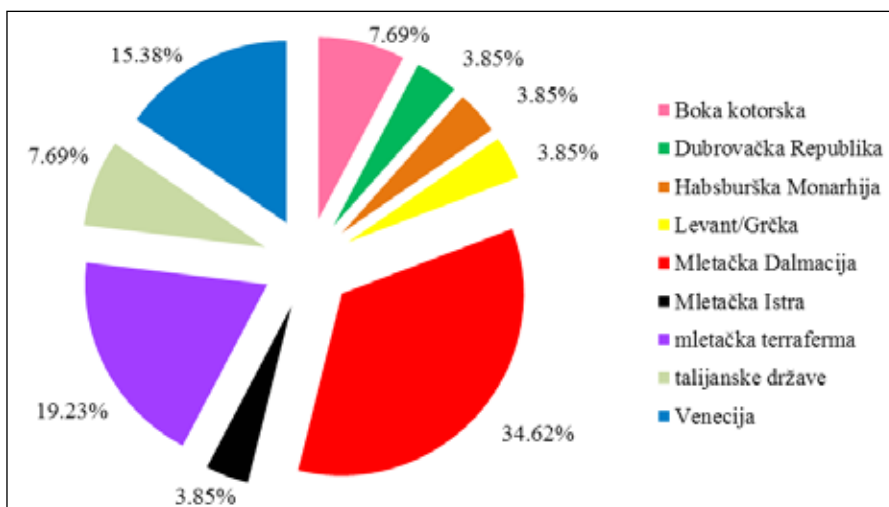
¹⁸ G. Boerio, *Dizionario del dialetto Veneziano*, Venezia, 1856, 458.

¹⁹ Oni su 8. IX 1720. u Kotoru krstili sina Ivana Marka.

Jednokratna spominjanja u matičnim knjigama, kao i podrijetlo supružnika navodi nas na zaključak da su crnogorske useljenice samo privremeno boravile u Kotoru, te su vrlo vjerojatno zajedno sa svojim obiteljima nastavljale život u novim sredinama prateći supruge na nova mjesta službe.

Naposljetku, najviše useljenika s područja Crne Gore zastupljeno je u matičnim knjigama vjenčanih – 57,78%. Vezano uz te upise zanimljiva je opservacija da se svi pronađeni upisi odnose na žene, a njih će se u tekstu koji slijedi promatrati prvenstveno kroz odabir vjenčanih partnera.

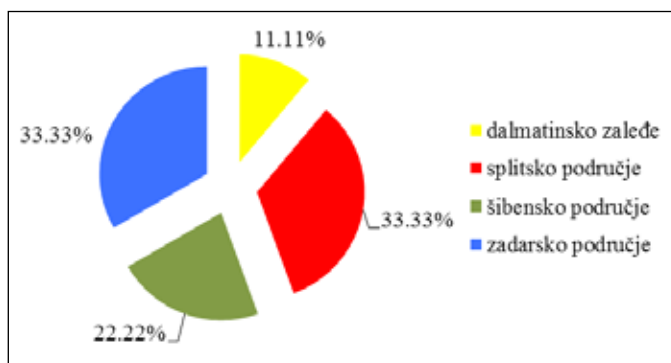
Kao što je prikazano u grafikonu 6, kao podrijetlo ženika mladenki iz kotorskog zaleđa ponajprije se ističu migracijski areali vezani uz mletačko državno područje – Mletačka Dalmacija (34,62%), mletačka terraferma (19,23%) i Venecija (15,38%).

Grafikon 6. Brakovi crnogorskih useljenika prema matičnoj knjizi vjenčanih

Prisutnost useljenika iz tih područja u Kotoru može se tumačiti na nekoliko načina. Pripadnost svih promatranih prostora istoj državnoj zajednici – Mletačkoj Republici – omogućila je čvrste političke, gospodarske i kulturne veze kojoj su posljedice bile bolja i masovnija komunikacija te obostrana migracijska prožimanja. Također, u ovu je skupinu bio uključen velik geografski prostor (za razliku od primjerice Dubrovačke Republike) sa značajnim brojem stanovnika, što je za posljedicu imalo veću postotnu zastupljenost useljenika.

Ako detaljnije promotrimo udio muškaraca iz Dalmacije koji su u Kotoru sklapali brakove s crnogorskim useljenicama, dobit će se sljedeći podaci (vidi grafikon 7).

Grafikon 7. Brakovi Dalmatinaca i useljenica iz Crne Gore u Kotoru

Kao što je razvidno, brojem ženika prednjače useljenici podrijetlom iz zadarskog i splitskog kraja – oboje zastupljeni s 33,33%. Primjerice, Marija, kći Vukote Vukasova iz Njeguša, a udovica vojnika Jakova iz Dalmacije, udala se 21. travnja 1776. godine za Ivana Mariju Kajinovića (*Quainouich*) pokojnog Alvisea iz Zadra, vojnika u četi Jurja Piljevića.²⁰ Marija Đurković, kći Đura Radova *de Monte Negro* udala se 8. listopada 1787. godine za Bartola Punošu, vojnika u četi kapetana Marka Antuna Scutarija *de Nazionali*.²¹ Kao mjesto podrijetla Bartola Punoše navodi se *villa* Pakoštane u Zadarskoj nadbiskupiji. Zadarskoj nadbiskupiji pripadao je i Pag od kuda je bio Šimun Martinović, vojnik u četi pukovnika Vicka Michiellija Vitturija, koji se u Kotoru (21. siječnja 1789) oženio Marijom, kćeri Laze Stijepova iz Cetinja.²²

Nadalje, iz Bjelica (*Bielicza, contado di Montenegro*) podrijetlom je bila Kristina Scidurić pokojnog Nikole, koja se 6. lipnja 1784. godine udala za Splitsanina Josipa Cramuillija, vojnika u četi Frane Grisogona *de Nazionali*. Naposljetku, s otoka Brača iz mjesta Splitska podrijetlom je bio Petar Vulić pokojnog Matije koji se (u kolovozu 1794) oženio Marijom Stanislavovom iz Cetinja.

Druga dva dalmatinska migracijska areala ženika – šibensko područje i dalmatinsko zaleđe – zastupljena su tek s nekoliko primjera. Tako su iz šibenskog kraja bili Mihovil Zapić iz Šibenika, koji se 13. rujna 1797. godine oženio Marijom Jovović *de Monte Negro*, dočim je Marija Stanović iz Čeklića nekoliko godina ranije (20. siječnja 1794) postala supruga vojnika Jeroli-

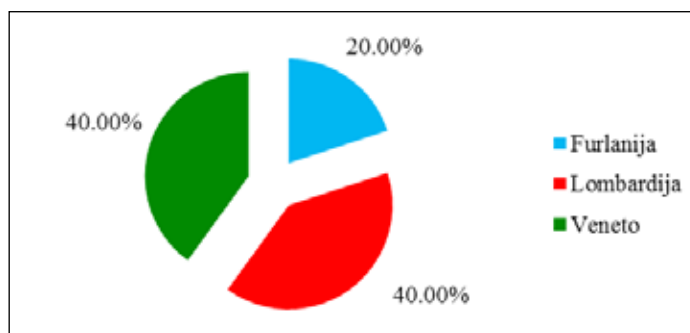
²⁰ Svjedoci vjenčanju bili su Zorzi Costachi i Vid Bjelušić.

²¹ Kao svjedoci vjenčanja navode se sam kapetan Marko Antun Scutari i Lodovico Alberti. Pojmom *de Nazionali* u izvorima mletačke provenijencije nazivale su se vojne jedinice *Fanti Oltramarini* – vojne formacije koje su se najčešće popunjavale zapovjednim i vojnim kadrom podrijetlom s istočne obale Jadrana od Istre do Albanije.

²² Kao svjedoci vjenčanja navode se kaplar Matija Frančić iz Kaštela i Matija Zuranić iz Šibenika.

ma Letice iz Šibeniku nedalekog Vrpolja (*diocese di Sibenico*).²³ Podrijetlom iz dalmatinskog zaleđa zabilježen je samo jedan muškarac – Božo Mijatović *detto Dagez, da monte Mosec in Dalmazia*. On se (1. srpnja 1776) oženio Stanom, kćeri Jova Dragičeva iz Cetinja i to pred svjedocima Giovannijem Dijanom i Mattijom Coradinijem.

Drugi migracijski areal ženika crnogorskih djevojaka u Kotoru bili su muškarci podrijetlom s mletačke terraferme. Navedeno je i logično s obzirom na veličinu prostora koje je mletačka terraferma obuhvaćala, a koji će se ovom prilikom promatrati kroz tri prostorne odrednice – Furlaniju, Veneto i Lombardiju (vidi grafikon 8).

Grafikon 8. Brakovi useljenika s mletačke terraferme i useljenica iz Crne Gore

Veneto i Lombardija bili su zastupljeni s 40,00% muškaraca koji su se u Kotoru ženili s crnogorskim djevojkama, dočim je Furlanija bila zastupljena tek s pojedinačnim primjerom. Crema (Lombardija) je bila dom Nicole Polettija koji se 13. travnja 1789. oženio Ivanom Bjeličev *de Monte Negro*. Iz grada Este kraj Padove (Veneto) zavičajem je bio Iseppo Pavan, od 21. siječnja 1795. godine suprug Mihovile Abasije *de Monte Negro*. Naposljetku, sluškinja Katarina Matiasci iz Grahova *in Monte Negro* udala se 12. veljače 1732. godine za Alvisea Guerina iz Udina u Furlaniji.

Treći po brojnosti migracijski areal ženika bila je Venecija. Obostrane migracije i prožimanja između Kotora i Venecije sastavni su dio stoljetnih političkih, gospodarskih, društvenih i kulturnih poveznica između dviju jadranskih obala, te stoga brakove muškaraca iz mletačkog glavnog grada i djevojaka iz kotorskog zaleđa treba promatrati upravo u tom kontekstu. Primjerice, Domenico Grana iz Venecije, kaplar u četi kapetana Pietra Alvisea

²³ Svjedoci vjenčanja Mihovila Zapića i Marije Jovović bili su *tenente* Josip Kragljić i Frano Lorenzini. Potonji je, uz Iliju Surtana bio svjedokom i vjenčanja Jerolima Letice i Marije Stanović.

Cipole, oženio se (30. studenog 1769) Marijom pokojnog Dragiše iz Čeklića.²⁴ Također, u Kotoru je (2. svibnja 1750) zabilježeno vjenčanje Osvalda Fortea iz Venecije i Vicke Maričević iz Njeguša. Svjedoci vjenčanja bili su kotorski plemić Nikola Bizanti i Petar Kink.

Ostali migracijski areali ženika zastupljeni su u malom postotku, što se prikazano u brojkama odnosi na jedan ili dva primjera. Iz Dubrovačke Republike zavičajem je bio Jakov Konzolić koji se (30. lipnja 1731) oženio Marijom Vudragović iz Tomića.²⁵ Nikola Makarić iz Rijeke (u 18. stoljeću u sastavu Habsburške monarhije) oženio se 6. veljače 1701. Milicom, kćerkom Pere Mihova iz Njeguša, dočim je Filippo Baltani iz Ankone postao suprug Ivane *Dragchicchia de Monte Negro* (15. lipnja 1770). Zanimljiv je i životni put Ivana Krstitelja Matutinovića koji je bio vezan s vojnom djelatnošću. Ivan Krstitelj bio je sin kapetana Antuna Matutinovića i rodio se na Levantu u vrijeme očeve službe (*nato in servizio*), a odrastao je u Makarskoj. I sam je bio vojnik, a u vrijeme vjenčanja imao je čin zastavnika u četi kapetana Giacomina d'Andrije. Služba ga je vjerojatno dovela u Kotor, gdje se 21. lipnja 1789. godine oženio Marijom Reserović *de Monte Negro*. Njihovo poznanstvo također je bio povezano s vojskom jer se kod zanimanja Marijina oca Diodata navodi da je bio soprakomit – zapovjednik na mletačkom ratnom brodu.

Zaključak

Migracijski procesi i interakcije između grada i njegova zaleđa sastavni su dio istraživanja svih urbanih prostora. Istraživanje fluktuacija i dodira između Kotora i zaleđa, osim uopćenih istraživačkih pogleda na tu problematiku, zbog raznih je okolnosti razvoja posebice zanimljiv i izazovan. Pod tom se sintagmom u prvom redu podrazumijevaju različite političke i vjerske, a slijedom toga i ine okolnosti, koje su oblikovale prošlu zbilju Kotora s jedne strane i kotorskog zaleđa s druge strane.

Iako izvori rabljeni u ovom istraživanju, zbog prije razloženih limitiranosti, ne pružaju potpunu sliku crnogorske useljeničke skupine u Kotoru, ipak nam pružaju dovoljno podataka na temelju kojih možemo rekonstruirati osamnaestostoljetne migracije zaleđe-Kotor. Analiza matičnih knjiga crkve sv. Tripuna u prvi plan stavlja ženu – useljenicu zavičajem *de Monte Negro*, čiji se prikaz poklapa s uopćenim trendom ranonovovjekovnih migracija ženske populacije. Njihove su migracije bile uvjetovane socijalnim razlozima – odlaskom iz ruralne sredine u najbližu urbanu u potrazi za boljim

²⁴ Kao svjedoci navode se Giovanni Battista Morelli i Pietro Angeli.

²⁵ Marija je u Kotoru bila sluškinja u kući braće Lando, a svjedoci vjenčanja bili su upravo Zorzi Lando te svećenik Nikola Campi.

životom, bilo da se taj manifestirao udajom ili zaposlenjem. Na temelju visokog postotka ubilježbi u matičnoj knjizi vjenčanih možemo zaključiti da crnogorske useljenice u grad dolaze u djevojačkoj dobi kao neudane žene, o čemu svjedoči samo jedna useljenica koja je u Kotoru sklopila drugi brak. Dolaskom u Kotor crnogorske djevojke često su se zapošljavale kao poslu-ga u plemićkim i građanskim kućama. Premda time nisu mogle značajnije financijski profitirati, ovakvo im je zaposlenje pružilo mogućnost boljih materijalnih uvjeta života, poglavito u pogledu prehrane, odjeće, stambenih uvjeta, ali i mogućnost stjecanja novih poznanstava, najprije upoznavanja potencijalnih ženika. Također, život kod bogatijeg i utjecajnijeg poslodavca mogao je osigurati sigurniji i kvalitetniji život i nakon završetka službe.

Nadalje, jedna od karakteristika ovog migracijskog areala useljenika bila je i njihova jednokratna zabilježba u matičnim knjigama. To nameće zaključak da je ovoj migracijskoj skupini Kotor bio samo usputna stanica njihova životna puta, jer su crnogorske useljenice, često udane za izrazito mobilnu kategoriju stanovništva – vojnike – vjerojatno slijedile svoje supružnike na nova mjesta službe. Upravo u tom kontekstu migracije Kotora i njegova zaleda valja promatrati kroz širu sliku fluktuacije stanovništva duž mletačkog Stato da Mar.

Naposljetku, ovom je prilikom, uvidom u specifično arhivsko gradivo, prikazan i analiziran tek dio istraživačkih pitanja vezanih uz migracijske procese stanovništva crnogorskog zaleda u Kotoru u 18. stoljeću. Detaljniju, složeniju i potpuniju sliku dobit će se implementiranjem i drugih arhivskih vrela, poglavito matičnih knjiga pravoslavne provenijencije, koja će vjerojatno otvoriti nova istraživačka pitanja, dodatno razraditi ovom prilikom otvorene teme, ali i pružiti novu vizuru promatranoj problematici.

Maja KATUŠIĆ

MIGRATION PROCESSES OF THE HINTERLAND-CITY:
IMMIGRANTS FROM MONTENEGRO IN THE CATHOLIC
CHURCH RECORDS OF KOTOR FROM THE 18TH CENTURY

Summary

Migration processes and interactions between the city and its hinterland are an integral part of the research of all urban areas. Within this, it is particularly interesting to study migration processes, permeation and contact between the city and its hinterland. It is also clear from the example of this research, especially if we take

---

into account the various political, social and religious circumstances that shaped the past reality of Kotor on the one hand and its hinterland on the other.

The basic source used in this research is the church records of the Catholic church of St. Tryphon which were completely preserved for the period of 18th century. Based on them, in accordance with the research questions set out, a number of themes concerning the share and presence of the indigenous population from the Montenegrin hinterland in Kotor are analyzed. This shows the time span of the census, how to identify the immigrants *de Monte Negro* and their gender and professional structure. The share of immigrants is also analyzed in each individual book, with an emphasis on the birthday records as well as the wedding ones.

Roberto VALLE*

DALL'ALTRA RIVA: NICCOLÒ TOMMASEO
E LA KOINÈ ADRIATICA

In memoria di Branko Sbutega

ABSTRACT: *Staying on the other shore of 'exile' Niccolò Tommaseo affirms the irreducible otherness and polyphony of the Adriatic koinè, as a floating territory between southern Slavs and Italians. This territory can not be inhabited by those who are rooted in one language and in one nation.*

Tommaseo stated that the time of the queens and masters of the universe - like that of revolutionary France- had passed, even because of the polycentrism and polyphony of the European civilization. Indeed, European civilization is a set of various civilizations which consist of a „discordant diversity” and an „harmonic variety” put together in one civilization.

KEY WORDS: *Niccolò Tommaseo, Adriatic koinè, Dalmatia, Italians and Slavs, polycentric and polyphonic civilization*

“L'essere nato in colonia italiana, governata un tempo da' Veneti e già da' Romani in terra Slava posta tra Oriente e Occidente, abitata da uomini di rito diverso e diverse costumanze, mi interdisse i diritti e le comodità e i conforti che vengono dall'avere una Patria: mi fece esule in casa mia, ma concittadino di più nazioni, mi diede a sentire la vita insieme della natura e dell'arte, l'Occidente moderno e un po' dell'antico Oriente. Al quale Oriente se la civiltà europea non s'ispira, si farà sempre più misera e più vana; e il letargo e la barbarie e i vizii dell'Oriente stesso saranno sua propria e sempre più inesauribile colpa”.

---

* Autor je vanredni profesor na Univerzitetu Sapienza, Rim.

1. L'istoriosofia di Tommaseo e il nazionalismo romantico nell'Adriatico orientale

Così scriveva Niccolò Tommaseo nel *Testamento letterario*, che può essere considerato l'epitome delle sue considerazioni sulla koinè adriatica, che si collocano sia nella prospettiva di una peculiare filosofia della storia, basata sui concetti di sventura e di speranza, sia in una prospettiva meta-politica, che oltrepassa la propria epoca antivedendone gli sviluppi futuri. L'autentico realismo politico, per Tommaseo, consiste nel non appiattirsi sulla propria epoca, nel "collocarsi un grado più su de' casi correnti e sapere la storia". La storia, inoltre, è "opera d'arte" e non si esaurisce nell'insegnamento impartito da una cattedra e nella ricerca di archivio. La storia come opera d'arte e di poesia, per Tommaseo, deve unificare le due nazioni, quella dei ceti più elevati e quella dei ceti più umili, in un solo popolo. L'istoriosofia di Tommaseo non è dissimile da quella degli slavofili del XIX secolo, che, ponendosi in una prospettiva populista, intesse le lodi della *narodnost* e del *narod*. Il "popolo misero" della Dalmazia, secondo Tommaseo, sapeva della propria storia "poco o nulla", era come un figlio illegittimo che ignorava il nome e le opere dei suoi antenati. Il popolo non conosceva il proprio passato e l'avvenire era per lui "buio e vuoto". Il popolo dalmata era come un "gigante orbo che lavora e si sdraia, sospira e s'imbriaca". In "tempi maschi", per Tommaseo, storia e fede erano tra loro unite: "dall'altare moveva come cantico sacro la voce delle nazionali e glorie e vergogne"; il prete era "cantore e storico venerato". La "dotta barbarie" del XIX secolo, non dissimile da quella "barbarie della riflessione" stigmatizzata da Giambattista Vico, era ripiegata su se stessa in una "riflessiva malizia" e non aveva nessun legame organico con la nazione. Se non avesse rinsaldato il suo legame con il popolo, la "dotta barbarie" avrebbe condotto alla degenerazione politica della nazione. L'*intelligencija*, perciò, doveva essere una sorta di ordine religioso composto da "sacerdoti del vero e del gentile" che, senza orgoglio né disperazione, doveva "ragionare la vita del popolo", perché poteva essere "educatrice anco l'onta". Senza corromperlo con la "dotta barbarie", l'*intelligencija* doveva apprendere dal popolo il suo "linguaggio maschio" e la sua storia. In tal modo, la "nuova vita" non sarebbe sorta ex nihilo, ma sarebbe stata una continuazione "della antica e un infaticabile crescimento". In *Nationalists Who Feared the Nation*, Dominique Kirchner Reill definisce Tommaseo il "più illustre esponente" del multi-nazionalismo adriatico, quale coesistenza di una miriade di differenze, un nazionalista che temeva l'esaltazione aprioristica e dissennata della nazione. Nell'Adriatico orientale, il nazionalismo romantico esaltava le diversità tra i popoli che erano congiunte tra di loro dalla koinè adriatica.

2. La Dalmazia vista dalla riva dell'esilio: Iskrice

Soggiornando sull'altra riva dell'esilio, Tommaseo, infatti, afferma l'irriducibile alterità e polifonia della koinè adriatica, quale territorio fluttuante. Tale territorio non può essere abitato da coloro che sono radicati in una sola lingua e in una sola nazione. Dall'altra riva dell'esilio, Tommaseo getta un ponte sul "mar profondo" per unire "lontane genti", incitando l'uomo del futuro ad abbandonare la vecchia riva di una patria confortevole, che a volte risulta essere una finzione retorica fondata sull'invenzione del diritto storico. In una lettera del 1842 indirizzata a Heinrich Stieglitz, autore del volume *Ein Besuch Auf Montenegro*, Tommaseo così scrive: "Noi che tra questi ponti e questi palazzi ricchi di memorie possenti e men caduche di loro, conduciamo la vita, abbiamo insieme sì rari colloqui, come se l'Adriatico ci tenesse divisi". Gli uomini di diverse patrie, invece, devono comunicare tra loro, affinché la "diversità discordante" possa mutarsi in "armonica varietà". L'esilio, infatti, è il luogo della rivelazione della propria identità e della propria storia ed è, per Tommaseo, una esperienza sacra e un rito di iniziazione. Nel 1834 Tommaseo andò esule volontario a Parigi: il governo toscano l'aveva bandito da Firenze a causa di un articolo pubblicato su "Antologia" che risultava offensivo nei confronti dell'Austria perché denunciava la condizione di soggezione del Lombardo-Veneto. Bandito da Firenze, Tommaseo non poteva tornare a Sebenico, perché era sospettato dalla polizia austriaca di essere un rivoluzionario e un liberale, un nostalgico delle Provincie illiriche napoleoniche. Quale capitale del XIX secolo, Parigi apparve a Tommaseo una città satura di una decrepita *civilisation* che aveva imposto la propria egemonia in Europa. *Centralisation*, per Tommaseo, era una parola barbara che avrebbe dovuto scomparire dalla lingua vivente dei popoli europei e diventare parola morta, al pari di quegli "scheletri di animali mostruosi che la terra conserva sepolti sotto le sue grandi rovine". Tommaseo affermava che il tempo delle nazioni regine e padrone dell'universo era passato, anche perché la civiltà europea è policentrica e polifonica. Essa, infatti, è un insieme di tante civilizzazioni che, nella loro "diversità discordante" e nella loro "armonica varietà" compongono una sola *civilisation*.

La riscoperta della koinè adriatica, per Tommaseo, avrebbe potuto segnare il passaggio dall'Europa infrancesata con un unico centro a un'Europa policentrica, che avrebbe dovuto essere rinvigorita da quei popoli giovani, come gli slavi, che solo apparentemente erano periferici: tali popoli, infatti, erano "raggi o tangenti del cerchio civile" e avevano un ruolo non marginale nella formazione dell'autocoscienza europea. Nel 1838, un evento luttuoso, la morte della madre Caterina Chevessich, ricondusse Tommaseo a Sebe-

nico, sua città natale, alle sue origini. Tale ritorno lo portò a riscoprire la lingua illirica: la sua brama di apprendere la lingua slava fu suscitata anche dal suo “maestro d’illirico” Spiridione Popović che, sebbene fosse di nazionalità serba, era un seguace dell’Illirismo.

La riscoperta della civiltà illirica ispirò a Tommaseo la composizione di trentatré prose poetiche per le nazioni adriatiche, pubblicate con il titolo di *Scintille* in italiano nel 1841, e con il titolo di *Iskrice* nel 1844 a Zagabria, a cura di Ivan Kukuljević per la stamperia di Ljudevit Gaj. Come rileva Pirjavec, Tommaseo divenne immediatamente popolare in tutto il mondo slavo e celebrato sia come una stella del firmamento letterario illirico, sia come un profeta dell’unità degli slavi del sud. Nel proemio, Kukuljević aveva dedicato *Iskrice* “a tutto il popolo jugoslavo”; tuttavia, per Tommaseo, la Slavia del Mezzogiorno non avrebbe potuto svolgere il proprio ruolo storico se il centro fosse stato posto oltre i monti e non sul mare, quale frontiera fluttuante che avrebbe mantenuto la comunicazione tra la civiltà illirica e la civiltà italiana, al di là dell’asfittico nazionalismo etno-culturale. Pur apprezzando il *Libro della nazione e dei pellegrini polacchi*, Tommaseo, diversamente da Mickiewicz, non approda a una sorta di messianesimo estatico e non attribuisce agli slavi del sud una missione soteriologica. Scevra del messianesimo romantico panslavo, *Iskrice* è un’opera frammentaria, composta da “scintille d’amore non fugaci”, problematica e plurilingue (latino, italiano, francese, neogreco, illirico) che attesta la complessità della “questione dalmatica” considerata sia dal punto di vista della vicenda storica degli slavi del sud, sia dal punto di vista della koinè adriatica.

Facendo riferimento alla filosofia della storia di Giambattista Vico, Tommaseo si addentra nel labirintico spirito della Nazione Slava, mostrando una idiosincrasia per la “boria delle nazioni”. La storia è migrazioni di popoli e nel passato remoto, secondo Tommaseo, i “sanguini sono insieme confusi”: la mescolanza tra i popoli è organica e non esistono stirpi o razze separate. Per Tommaseo, infatti, non si può tracciare una netta linea di demarcazione tra civiltà e barbarie: nel corso della sua storia, la civiltà greca, infatti, era riuscita a operare una sintesi virtuosa tra gli “spiriti magnifici dell’Asia” e i “gentili d’Europa”. Nel XIX secolo, il mondo slavo, secondo Tommaseo, si trovava di fronte a un bivio: o subire l’egemonia della Russia “arcana” e dispotica, o sostenere la rinascita della “Slavia del mezzodi” nella quale si sarebbero ricongiunti, dopo una lunga storia di divisioni, “l’Occidente ringiovanito e il resuscitato Oriente”. Concependo, con largo anticipo rispetto a Braudel, una storia di lunga durata basata sul concetto di “sovrapposizione di nazioni e di civiltà”, Tommaseo non attribuisce alla rivoluzione francese il valore di un evento inaugurale di una inedita civiltà universale. L’impeto della “empia e crudele” rivoluzione francese somigliava a quello di “cavalli ani-

mosi”: ma la civiltà “non va a rotta”, a tutta velocità e l’immagine più appropriata per descriverla non è il cavallo, ma l’ape. Rifacendosi al grande parallelo tra l’Europa rivoluzionata e la decadenza dell’impero romano, Tommaseo compara l’opera distruttrice di Napoleone con quella edificatrice del dalmata Diocleziano. Il cesarismo rivoluzionario di Napoleone si era limitato a divorare l’intera Europa comprese le province illiriche, mentre Diocleziano aveva istituito la tetrarchia, condividendo il potere imperiale con i suoi sodali, e, anticipando Costantino, aveva spostato la capitale a Oriente, a Nicodemia, ritardando in tal modo la caduta dell’impero romano. L’opera distruttrice del cesarismo rivoluzionario napoleonico dimostrava che il “tempo delle nazioni invadenti” era passato e che la grandezza di una nazione consisteva nel “conservare modestamente e fermamente l’indole propria” e abbracciare con “rispettoso affetto” le nazioni sorelle. Con Napoleone, la rivoluzione francese aveva assunto una dimensione imperiale, quale tentativo di trapiantare *ex nihilo* una civiltà nuova nel tradizionale tessuto culturale e politico degli altri popoli europei. L’imitazione della Francia aveva ucciso la bellezza di quella fiorente complessità delle culture che è un tratto caratteristico della civiltà europea. Con *Iskrice*, Tommaseo intendeva rinfocolare le scintille delle culture delle piccole nazioni d’Europa a partire dal caso emblematico della Dalmazia che, chiusa nel proprio enigmatico scrigno, si trovava nella necessità di apprendere di nuovo la koinè adriatica.

Prendendo spunto dall’*Adelchi* del Manzoni, Tommaseo fonda la propria filosofia della storia sul concetto dei popoli sventurati che sono oppressi dalla dominazione straniera o da un governo ingiusto. In *Iskrice*, egli pone al centro della sua riflessione storico-poetica la Dalmazia infelice, quale emblema dello stato d’animo di quelle nazioni che hanno sofferto perché prive della propria indipendenza. La Dalmazia infelice, nella propria introversione, era chiusa sia all’entroterra bosniaco sia al mare, e non coglieva l’essenza della koinè adriatica: “I popoli che ti sono intorno, Dalmazia piccoletta, poche conformità hanno con te: o troppo più o troppo meno di te. O mare o monti da te li divide; e, più che mari e monti, usi e storia diversa. L’isole d’Istria son dalla Dalmazia più lontane che Londra da Malta. Sola sei, piccola e poveretta, tra l’acque tue, fra’ tuoi sassi”. Per uscire dal proprio infelice isolamento, la Dalmazia doveva intrecciare “vincoli sacri di maschia fratellanza e di nobile utilità” con le nazioni adriatiche: anche il commercio avrebbe potuto essere “paraninfo di amore”. Riappropriandosi della koinè adriatica, la Dalmazia, quale “anello dell’aurea catena” avrebbe potuto svelare all’Europa lo spirito sconosciuto della Nazione Slava. Le “membra” della nazione slava meridionale si stendevano per tutta Europa; la nazione illirica, infatti, aveva affinità elettive con altre nazioni: con la Russia era affine per la lingua, con la Germania per le leggi, con la Grecia per il clima e con l’Italia per gli

studi. Molti e diversi germi erano nascosti nella nazione illirica che avrebbe potuto congiungere “il settentrione ed il mezzodì, rinnovare le vecchie razze stanche, e nell’Europa alcuna cosa infondere dell’asiatico spirito”. Lo spirito illirico, per Tommaseo, doveva tornare a essere “ardito e agile”, senza più richiudersi in se stesso. La sventurata civiltà illirica avrebbe potuto diventare una delle “speranze del secolo”. In una lettera del marzo 1846 indirizzata a Gino Capponi, Tommaseo affermava che la meschina Italia avrebbe dovuto guardare oltre i propri confini e non avere un atteggiamento supponente nei confronti degli altri popoli. Per ridiventare grande, l’Italia avrebbe avuto bisogno di una “nuova invasione o d’uomini o d’idee che le vengano d’Oriente”.

3. La civiltà illirica e le “speranze del secolo”: l’Unione delle Chiese e la rinascita della Repubblica di San Marco

Tra il 1846 e il 1848 Tommaseo fu attivo sia sul fronte religioso sia su quello politico, al fine di porre la civiltà illirica al centro delle “speranze del secolo”. Da una parte tentò di contrastare l’espansione dell’influenza russa nei Balcani attraverso il panslavismo ortodosso; dall’altra, nel 1848, l’effimera rinascita della Repubblica di San Marco, del cui governo provvisorio Tommaseo fu ministro dell’Educazione e del Culto, sembrava attribuire a Venezia la missione di ponte tra l’Italia e il mondo slavo. La propaganda panortodossa tra gli slavi del sud, promossa dalla Russia, avrebbe potuto essere contrastata sia con la propaganda cattolica, affidata ai francescani bosniaci, sia attraverso l’Unione delle Chiese. Tommaseo prospettava entrambe le soluzioni in una lettera inviata a Pio IX. Nel gennaio del 1848, il papa indirizzò alle Chiese separate le *Litterae ad Orientales* in cui, ribadendo la suprema potestà della Chiesa di Roma, non teneva conto dei suggerimenti dello scrittore dalmata. Per Tommaseo, infatti, le lettere del papa erano concepite nello stile *routinier* dei “soliti brevi di segreteria, con le solite immagini delle pecore erranti e cose simili; al quale breve i patriarchi d’Oriente risposero le solite goffaggini, e fu peggio di prima”. Per quanto attiene la questione dei rapporti tra cattolici e ortodossi, Tommaseo mostrò un atteggiamento oscillante come dimostra il caso del Montenegro: da una parte egli considerava il vladika montenegrino come uno strumento della “falsa civiltà russa” tra gli slavi meridionali; dall’altra parte, invece, sostenne il moto indipendentista montenegrino dell’estate del 1862, esortando gli autonomisti dalmati a raccogliere medicinali da inviare a Cetinje. Diversamente dagli autonomisti, Tommaseo non solo era contrario all’inglobamento della Dalmazia nella Croazia, ma era “fraternamente disposto verso gli slavi tutti”. Nel 1862, Tommaseo voleva organizzare un’azione in grande stile a favore del Monte-

negro e, di fronte al rifiuto degli autonomisti, donò, anonimamente, alla causa montenegrina un napoleone d'oro.

Controverso è anche il rapporto con il vladika Petar Petrović Njegoš che Tommaseo apprezzava come poeta, anche se sospettava che fosse un agente dello zar Nicola I. Fin dal 1844-1845 negli *Scritti di un vecchio calogero*, Tommaseo aveva esortato i montenegrini e “gli slavi fratelli tutti” a non credere che la Russia stesse combattendo per la loro causa; la protezione russa era nociva per la causa montenegrina: “Amate i Russi come fratelli, la protezione russa fuggite”. Tommaseo incontrò Petar Petrović Njegoš nell'aprile del 1847 a Venezia e aiutò il vladika nelle sue ricerche d'archivio sulla storia del Montenegro. Le autorità austriache videro con sospetto la collaborazione tra lo scrittore dalmata e il sovrano montenegrino; sebbene disapprovasse la politica filorussa del Montenegro, Tommaseo fu invitato a trasferirsi a Cetinje da Petar Petrović Njegoš che gli propose di farsi protagonista di una svolta epocale: “Voi, signore, tra il nostro popolo, potreste dare inizio ad un'epoca intera e acquistare fama immortale se, come iniziatore dell'unità spirituale, cominciaste a scrivere in cirillico”.

Nel 1848, la Repubblica di San Marco, per Tommaseo, si doveva congiungere ai popoli slavi “nei quali è tanta parte del destino avvenire del mondo”. Tommaseo era favorevole all'Italia federale e contrastava l'annessione di Venezia al Piemonte. Venezia doveva essere indipendente al fine di aiutare gli slavi, e in primo luogo i dalmati, a crescere e a forgiare la “propria personalità nazionale, per trasmettere poi la luce della civiltà e della libertà”. Tommaseo non voleva sostenere un movimento filoitaliano in Dalmazia al fine di non rendere “più involute che mai le corrispondenze ch'è destino alla Dalmazia avere con gli altri popoli slavi”. Il 1848 non solo mostrava, come afferma Pirjevec, il carattere “paternalistico e utopico” del pensiero di Tommaseo, ma anche la crisi del multi-nazionalismo adriatico. Tale crisi emerse nella controversia che contrappose Tommaseo a Petar Petrović Njegoš. Nel marzo del 1848 i montenegrini assaltarono il villaggio di Dobrota nella Dalmazia asburgica. Petar Petrović Njegoš manifestò il proprio dissenso di fronte a questa azione, ma in Dalmazia sospettarono che l'assalto fosse avvenuto per ordine del vladika, attendendosi una improvvisa calata dei montenegrini sulle città costiere. Il 31 marzo del 1848, Tommaseo scrisse una lettera di protesta al vladika che fu pubblicata dall'“Allgemeine Zeitung” di Augusta e dalle “Národní Noviny” di Praga. Petar Petrović Njegoš contestò a Tommaseo la tesi che i montenegrini fossero nemici della libertà: il Montenegro da secoli combatteva contro i turchi per la propria indipendenza. I moti di liberazione degli slavi non potevano essere considerati come atti di barbarie proprio da quei popoli che, come gli italiani, avevano esercitato un dominio sulla Dalmazia. Petar Petrović Njegoš accusava Tommaseo, accecato dalla russofobia, di essere preda di quei pregiu-

dizi contro gli slavi che egli stesso aveva stigmatizzato nei suoi scritti. La crisi del multi-nazionalismo adriatico era attestata dallo stesso Tommaseo che aveva riposto le proprie speranze nella Repubblica di San Marco: nel corso della sua breve vita, il governo di Venezia “s’era rinchiuso nella sua laguna, e si pensava che tutti lo lascerebbero stare”. Il governo della Repubblica di San Marco non aveva accolto l’incitamento di Tommaseo ad aprirsi alle altre nazioni, a stringere alleanze e a concepire la rivoluzione veneziana come parte di un più ampio movimento insurrezionale indirizzato non solo ai risorgimenti nazionali, ma anche alla rinascita della koinè adriatica.

Dopo il 1848, le riflessioni di Tommaseo sulla crisi della koinè adriatica e sul suo superamento trovarono un’espressione compiuta nel saggio di storia comparata e di antropologia intitolato *Italia, Grecia, Illirio, la Corsica, le Isole Ionie e la Dalmazia* (1850), scritto nel periodo del suo secondo esilio a Corfù (settembre 1849-aprile 1854). Mentre il primo esilio a Parigi aveva rivelato a Tommaseo la crisi dell’idea di accentramento della polifonica civiltà europea, e la peculiarità della civiltà illirica, il secondo esilio gli rivelava che la crisi del multi-nazionalismo adriatico avrebbe potuto essere superata comparando l’esperienza storica della Dalmazia con quella delle Isole Ionie e della Corsica. Lo Ionio per lungo tempo era stato una “peschiera ottomana”; dopo la conquista di Costantinopoli, il valore dei dalmati, sostenuto da Venezia, aveva impedito che tutto l’Adriatico divenisse una “pozzanghera turca”. Il XIX secolo, il “secolo delle nazioni”, era stato inaugurato nel 1804 dall’*ustanak* in Serbia, ma, secondo Tommaseo, Napoleone non aveva presentato la potenza del movimento slavo e non aveva sostenuto Karadorđe, “quest’oscuro condottiero di banditi invocante soccorso” che “più che motore e capo, fu occasione e strumento al moto di Serbia”.

Come dimostrava l’*ustanak*, la “stirpe slava” non sapeva cospirare: mentre i greci cospirano respirando, gli slavi, per Tommaseo, sono troppo schietti e ardenti. In Dalmazia, infatti, la carboneria era sorta per spirito di emulazione e appariva come una mascherata della massoneria. Le trame di Petar Petrović Njegoš offendevano platealmente la Russia: il vladika, infatti, beveva vini francesi, frequentava Metternich e cantava in versi illirici una ballerina di un teatro italiano. Essendo nel contempo nomadi e stanziali, i popoli slavi, per Tommaseo, coniugano l’aspirazione alla libertà naturale con il “domestico raccoglimento”, gli impeti e la costanza: Goldoni, infatti, aveva definito i dalmati “popolo coraggioso e sensibile”. Il geologo e antropologo austriaco Ami Boué in *La Turquie d’Europe*, libro nel quale Tommaseo aveva attinto le informazioni sugli usi e costumi dei serbi, aveva sottolineato la “facondia riposata” degli slavi che li rendeva idonei ai “pubblici parlamenti”. Ai popoli slavi meridionali importava poco della democratizzazione promessa da Napoleone. Alcuni di loro avevano sognato una costituzione de-

mocratica che comprendesse Venezia, la Dalmazia e il Levante. Tuttavia, secondo Tommaseo, Napoleone considerava la libertà di pensiero alla stregua della libertà di commercio: “le uguaglianze da lui offerte: dinanzi alla legge, e dinanzi alla miccia”. L'impero francese si distingueva da quello asburgico per il “potente ingegno” di Napoleone: l'imperatore amava la docilità nei suoi ministri e funzionari e li sapeva collocare al posto giusto, irretendoli con lusinghe amorevoli e non con premi e onori. In Dalmazia, Napoleone aveva inviato come Provveditore generale il veneziano Vincenzo Dandolo, un uomo “trascelto con vera divinazione” dall'imperatore perché aveva destato la fiducia filiale dei dalmati. Tuttavia, Dandolo era stato costretto a lasciare il proprio incarico, perché la sua autorità era minacciata e limitata dalle insolenze dell'esercito francese. Secondo Tommaseo, era fatale per Napoleone disfare con le sue proprie mani “il bene fatto, e degli edificii novelli far vecchie rovine, e di giovane capitano travestirsi in re vecchio scenicamente”. Furono istituite le Province Illiriche, e la Dalmazia, insieme a Roma e alla Toscana, fu aggregata all'impero. Furono istituiti anche i titoli sciagurati di duca di Dalmazia e di duca di Ragusa.

4. La questione dalmatica e il futuro della koinè adriatica

Vista dall'altra riva del secondo esilio, la Dalmazia appariva a Tommaseo non come centro di civiltà, ma come “raggio o tangente del cerchio civile” che doveva superare crisi della koinè adriatica trovando nella sua peculiare civiltà e cultura il rimedio ai suoi mali: come dimostravano l'impero napoleonico l'impero russo e l'impero asburgico, la salvezza delle terre illiriche non poteva venire dall'esterno. Tommaseo esortava le terre illiriche a guardare con sospetto la protezione delle grandi potenze, perché tale protezione diventava necessariamente “giogo sacro”. Ne *La questione dalmatica riguardata ne' suoi nuovi aspetti* (Zara, 1861), Tommaseo polemizzava con Konstantin Vojnović, uomo politico nato a Herceg Novi, autore di *Un voto per l'Unione* in cui riteneva fatale l'unione tra la Dalmazia e la Croazia, sulla base del diritto storico dei croati. Avversando l'idea di una Dalmazia croaticata, Tommaseo intendeva dimostrare che non esisteva nessun diritto storico e che i croati ambivano a inglobare la Dalmazia per la sua posizione geografica: per la sua “giacitura”, la Dalmazia aveva un grande valore, perché situata sul mare Adriatico. La geopolitica della Slavia meridionale post-asburgica rischiava di essere ridisegnata in base a una concezione asfittica ed esclusiva della nazionalità che avrebbe potuto suscitare conflitti: la condizione necessaria del *porro unum*, invece, era quella di evitare “gli odii laddove non ci sono”. I crimini compiuti in nome della nazionalità sono, per Tommaseo, sinonimi di “parricidio, ipocrisia e sacrilegio”.

La terra dalmata era storia viva scaturita dalla sovrapposizione di civiltà e di nazioni. Se non ci fossero stati i veneziani, la Dalmazia sarebbe stata abitata da turchi e non da croati. Il maggior torto storico di Venezia consisteva nell'aver marchiato i dalmati con il "titolo sprezzante di Schiavoni". Tuttavia, diversamente da altre dominazioni straniere, Venezia non aveva corrotto gli usi e i costumi del popolo e aveva anche favorito la "fioritura delle lettere slave". L'ampia unione preconizzata da Vojnović non si poteva realizzare perché "gli Slavi tra loro non si conoscono, non s'intendono; e (deplorabile a dirsi, ma troppo evidente) non si amano". Gli slavi meridionali mostravano di "sconoscere" la Dalmazia, e la consideravano come preda delle loro mire espansionistiche e non come comune patria da rispettare nella sua peculiare identità culturale e politica. Al di là della divisione tra gli slavi e gli italiani, neppure i dalmati stessi si conoscevano tra loro. Tra Ragusa e Cattaro, che avevano fatto parte dell'ex Dalmazia veneta, "dopo sessanta e più anni di soggezione a comune governo" restavano ancora vive le antiche ostilità e diffidenze. Tommaseo affermava sconsolatamente: "...mio caro signor Vojnović, noi non ci amano".

"Scintille d'amore non fugaci" avrebbero dovuto far comprendere agli slavi del sud che la Dalmazia aveva una missione intellettuale e morale, non dissimile da quella di Atene, perché era una "nazione conciliatrice" e il "conciliare le genti è maggior bene che incivilirne una sola". In quest'opera di conciliazione, i dalmati si sarebbero dovuti orientare non solo in direzione della Croazia ma di tutti i popoli slavi vicini. La confederazione tra gli slavi del sud non doveva avere il proprio centro nell'entroterra ma sul mare Adriatico: il destino marittimo della futura confederazione sarebbe stata l'unica garanzia di affrancamento "dalle vecchie e dalle nuove tirannidi". Il "desiderare i vantaggi di una grande unità e, all'amore di questa, generosamente porre le vecchie borie municipali" avrebbe potuto essere un bel gesto di abnegazione: tuttavia, per Tommaseo, una autentica unità tra gli slavi del sud avrebbe potuto realizzarsi solo concedendo il "debito spazio alle naturali e feconde e irrepugnabili varietà".

I dalmati non dovevano, perciò, imitare l'esempio di quegli italiani che stanchi delle "divisioni lunghe, e umiliati dalla impotenza delle forze disperse, troppo poche politicamente fors'anco perché civilmente troppe, un'ora di dispetto e d'amore, di timore e di speranza, ansiosi precipitarono verso l'impreparata unità, senza porre al sacrificio condizione nessuna, senza antivedere le difficoltà del futuro". Il processo di unificazione italiana era stato affrettato e, secondo Tommaseo, aveva violentato la peculiarità storica e culturale delle entità territoriali che ne erano entrate a far parte: ciascuna parte del "gran corpo" dello Stato unitario italiano, invece, avrebbe dovuto mantenere la "facoltà de' propri movimenti" in un contesto federale. Il

destino storico ormai divideva gli italiani dagli slavi, ma Tommaseo, andando al di là del secolo dei nazionalismi, preconizzava una ricomposizione della koinè adriatica in base all' "attrazione delle schiatte" e all' "istinto delle migrazioni": dalla parte del mare, infatti, "spira l'aura d'Italia". Le nuove migrazioni di popoli, per tradizioni antichissime e per nuovi impulsi, sono orientate, infatti, verso le "schiatte congeneri". I dalmati dovevano, perciò, ripensare il proprio destino storico e rispondere a quelle suspense interrogative poste da Tommaseo, che ancor oggi risuonano fatali: "Stretti in quest'angolo di terra fra i monti e il mare, che siam noi? Dove stendere l'ali nostre? Sarem noi del carro il centro o il raggio? Chi vincerà il monte o il mare?".

Roberto VALLE

ON THE OTHER SHORE: NICCOLÒ TOMMASEO
AND THE ADRIATIC KOINÈ

Summary

Staying on the other shore of 'exile' Niccolò Tommaseo affirms the irreducible otherness and polyphony of the Adriatic koinè, as a floating territory between southern Slavs and Italians. This territory can not be inhabited by those who are rooted in one language and in one nation.

Tommaseo stated that the time of the queens and masters of the universe - like that of revolutionary France- had passed, even because of the polycentrism and polyphony of the European civilization. Indeed, European civilization is a set of various civilizations which consist of a "discordant diversity" and an "harmonic variety" put together in one civilization.

Aleksandar JOKSIMOVIĆ*

RIBARSTVO U BOKI KROZ VJEKOVE (XIX-XXI) - ISTORIJA, TRADICIJA, NAČIN ŽIVLJENJA

ABSTRACT: *In the Boka Kotorska Bay, fishing is one of the oldest occupations, based on the coastal lifestyle of its inhabitants. Unfortunately, few documents detailing the fishery traditions have been preserved, and oral traditions can be dated back only to the 19th century. The fishing net has been a key invention in fisheries. It is made up of netting of varying mesh size, formed by knotting of the threads. Besides the fishing net, the fishing boat is an essential tool in fisheries. Depending on the type of fisheries, various types of gear were used — fishing nets (gillnets, trammel nets, beach seines, purse seines and towed nets), long-lines (set or drifting), harpoon, pots and traps.*

KEY WORDS: *Fisheries, tradition, fish net, fish, Boka Kotorska Bay*

Poznata je uzrečica da je mornarski život hljeb sa sedam kora, a da je ribarski hljeb onaj s devet kora. „Sve rijeke teku u more“ (*Omnia flumina intrant in mare*, Prop 1,7)¹. Jednako kao što ljudi „teku“ prema priobalju i odavde prema moru te, na taj način, obilježavaju, ili za početak brazdaju, tok cijele istorije.²

Više nego ikada, čovjek XX vijeka (a zasigurno i XXI) uhvaćen je kao riba u mrežu vlastite demografske eksplozije. Morska so je potrebna za zdravlje jednako kao i za „začin i konzerviranje“, a univerzalni je „anti-septik“ koji se upotrebljava da se očuva riba - jer uništava mikroorganizme koji uzrokuju raspadanje. Na tu činjenicu dvostrukosti (od čovjeka) iskoristivog „dugog trajanja“, nadovezuje se more kao „trostruki potencijalni iz-

* Autor je naučni savjetnik u Institutu za biologiju mora UCG, Kotor.

¹ I. Novak (prir.), *100 zlatnih izreka iz Biblije*, Zagreb, 2005, 35.

² D. Bašić, Ribarstvo Dalmacije u XIX i XX stoljeću, *Pomorski zbornik* 43 (2005) 1, 261-283.

vor energije: energije koja je u vezi s kretanjem mora, s temperaturom mora i s plimama“. U toj velebnoj i nepreglednoj cjelini leži nezaustavljivo dizanje i spuštanje, udaranje i oplakivanje mora, ta enormna „neumornost“ mora.³

Znamo da je riba definitivno zdrava za prehranu, ali postoji uzrečica u Dalmaciji: „Riba je voda“, što govori da je „gladna“ - ubrzo se ogladni nakon konzumiranja ribljeg obroka⁴. Čovjek budućnosti moraće se pobrinuti da i takve vrste „vode“ (pored one pitke, tzv. plavog zlata) bude za naredne i sada živuće naraštaje. Civilizacija se u svojoj evoluciji uglavnom razvijala na obalama rijeka, jezera i mora. Jedan od drevnih načina pribavljanja hrane je ulov ribe, tako da se može reći da je ribarstvo jedno od najstarijih zanimanja čovjeka.

Ribarstvo u Boki Kotorskoj

U Boki Kotorskoj, ribarstvo je jedno od najstarijih zanimanja, na što je upućivao način života njenih stanovnika na samoj obali mora. U Statutu grada Kotora iz XIV vijeka pominje se ribarstvo kao jedno od važnijih zanimanja u to vrijeme. Već prve godine vlasti, 1409. Godine, Venecija ribare stavlja pod nadzor mletačkih tribuna.⁵ Austrijsko društvo za ribu i morsko ribarstvo (Società Austriaca di pesca e piscicoltura marina, osnovano 15. novembra 1867) donijelo je 10. februara 1888. statut društva u Trstu, radi promovisanja ribarstva⁶. Zanimljivo je da je prvi Poljodjelski zavod (škola) u pokrajini (otvoren 16. januara 1887) u Gružu, blizu Dubrovnika, imao u osnovi proučavanja, između ostalog, i ribarstvo u smislu izučavanja: „poznatije ribe morske i vodene“, „prirodno i vještačko razmnožavanje“, sušenje, soljenje i pripravljanje ribe u ulju.⁷

Nažalost, osim ovih malo je starih dokumenata koji sadrže podatke o ribarstvu, a tek od XIX vijeka postoje usmena predanja o ribarstvu u Boki. Pisana dokumenta ostavio je pop Savo Nakićenović⁸ u knjizi „Boka“, za tim postoji rad Darinke Zečević⁹ „Prilog proučavanju ribolova u Mulu, rib-

³ T. S. Douglas, *Bogatstvo mora*, Zagreb, 1951, 5, 15, 40, 57, 146.

⁴ Izvor: priča da je jedna žena na otoku Mljetu pridošlim ljudima rekla: „Lako je vama brdanima kad imate larda (slanine) i boba, a riba je voda“.

⁵ I. Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*, *Dubrovnik*, Biblioteka „D“, Znanost, knjiga 17, Dubrovnik, 1997, 187-189.

⁶ Sastojao se od 16 članaka. Vidi: *Statuto Società Austriaca di pesca e piscicoltura marina*, N: 2189/I 1888. Trieste, 10. febrario 1888, 8.

⁷ Prvo godišnje izvješće o Poljodjelskom zavodu u Gružu za školsku godinu 1887, *Naklada Poljodjelskog zavoda u Gružu*, Dubrovnik, 1887, 22, 26. Zanimljivo je da je u popisu imena učenika prvog tečaja školske godine 1887. naveden i kasnije čuveni Frano Supilo iz Cavtata. *Ibid.*, 37.

⁸ S. Nakićenović, *Boka*, CEЗБ, 20/IX, Beograd, 1913.

⁹ D. Zečević, *Prilog proučavanju ribolova u Mulu, ribarskom naselju u Kotorskom zalivu*.

arskom naselju u Kotorskom zalivu“, kao i kapitalno djelo „Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine“ kapetana Franetovića¹⁰. U radu „Ribarske poste u Kotorskom i Risanskom zalivu“, Vladimir Uljarević i Antun Tomić¹¹ osvrću se na mjesta na obali gdje ribari izvlače mreže u tradicionalnom ribanju potegačom. Najopsežniju studiju i istorijat ribarstva u Boki daje Dragana Radojičić¹² u radu „Ribarstvo u Boki Kotorskoj od XIX vijeka do naših dana“.

Slika 1. Tradicionalna drvena ribarska barka u Boki (autor A. Joksimović).

Osim ovih postoji i niz stručnih i naučnih radova saradnika Instituta za biologiju mora¹³ koji se više odnose na procjenu biomase, kao i na biologiju i ekologiju komercijalnih vrsta riba, rakova i školjki koje se love.

Mreža, čiji su sastavni djelovi oka određenih veličina koja se formiraju uzlanjem, je ključni izum vezan za ribarstvo. Nekad su se mreže pravile (plele) iglama od kosti i drva, a danas od sintetičkih vlakana, iglama od čelika

Glasnik Etnografskog instituta SANU, II-III. Beograd, 1954.

¹⁰ D. Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960.

¹¹ V. Uljarević, A. Tomić, *Ribarske poste u Kotorskom i Risanskom zalivu*, 1973.

¹² D. Radojičić, *Ribarstvo u Boki Kotorskoj od XIX vijeka pa do naših dana*, Boka 15-16 (1983), 193-235.

¹³ A. Joksimović, *Najpoznatije ribe Crnogorskog primorja*, Podgorica, 2005, 140.

Slika 2. Najčešće vrste riba koje se love u Boki (autor A. Joksimović).

i plastike.¹⁴ Naravno, pored mreže, ribarska barka je osnovno sredstvo rada u ribarstvu. I danas, u mandračima zaliva mogu se vidjeti ribarske barke, a neke od njih starije su od vijeka (gajeta Ljuba Paskovića, iz 1860). Postoji nekoliko vrsti barki, a razlikuju se po veličini ili po materijalu od koga su napravljene. Tako imamo: gajetu, leut, guc, svičaricu, pasaru. Drvene barke su se obično pravile od murovine ili borovine, posebnom vještinom i to obično djelovi rebra i kobilica. Od jelovine ili hrastovine građeni su ostali djelovi barke. Najčuvaniji graditelji barki bili su Dalmatinci, sa Korčule, a u Boki su živjeli dobri majstori za opravku, „kalafatavanje“.

Ranije su barke pokretali ribari sopstevnom snagom, veslanjem. Vesla su pravljeni od jasena ili hrasta. Kasnije, uvođenjem motora, postalo je lakše upravljati barkom, ali su vesla do danas ostala sastavni i obavezni dio ribarske opreme. Prvi motori pojavili su se 1931. godine i imala ih je družina Janka Sijerkovića iz Baošića. Dobri majstori su bili Špiro Ivov Đinović iz Kr-tola, a dobri majstori kalafatari su bili Blago Dabović - Baošići, Ante Pilastro sa Prčanja, Viktorio Panjoko sa Mua i drugi. Posebno je važno održavanje i pranje barke nakon ribanja, zalivanjem iznutra i spolja morskom vodom, a zatim bi se barka „isekala“. Periodično bi se barke premazivale, obično katranom, „katramavali“ nekada i specijalnim bojama danas¹².

¹⁴ E. De Bono, *Povijest izuma, Od kotača do računala*, Split, 2005, 366.

Prije odlaska u ribolov barka je bila opremljena veslima, rezervnim štropovima, kanticama, bovama, sidrom, te plutnjama, olovom. U zavisnosti od načina ribolova, upotrebljavale su se mreže (stajačice, potegače, plivarice i povlačne mreže), parangali (pridneni, plutajući), osti, vrše. Mreže su ranije obično kupovane u Dalmaciji u Zadru, Splitu, rjeđe su ih pleli sami ribari ili njihove žene. Posle Prvog svjetskog rata, mreže su nabavljane razmjeno sa Italijanima.

Poznati izrađivači mreža bili su početkom XX vijeka ribari iz Baošića i Bijele (Luka Čuković, Luka Sijerković, Petro Ćetković, Jovo i Todor Ilić). Ovaj zanat i umješnost lagano umire, tako da su krajem XX vijeka rijetki ribari izrađivali mreže (Andrija Vujović-Kumbor, Ljubo Pasković-Muo)¹².

Posle ribanja, mreže su se prale, sušile i na taj način čuvale od truljenja. Nakon sušenja odlagane su na mjesta nedostupna za miševe i mrave. Tokom zime čuvane su u konobama, i povremeno su iznošene kako bi se provjetrile. Mreže su se i „mastile“ – bojale, kako bi im vijek bio duži. Boja se dobijala od borove (*Pinus nigra*) kore, uglavnom iz Dalmacije ili sa brda Vrmac. U Bigovi se bojanje obavljalo bojom koja se dobijala od mrče, *Myrtus communis*.

Osim mreža, uobičajeni ribarski alati u Boki bili su i parangali - sastojali su se od strune i od oko 120 udica, vezanih pramulama. Razmak između

Slika 3. Ribarska mreža se suši nakon ribanja-Prčanj (autor Ivo Ivović).

pramula bio je 2-3 paša. Parangalom se uglavnom lovi bijela riba (pagar, zubbatac, kokoti, kernja, golubi, gruj, murina). Zatim osti, vrše i tradicionalno na karolu ili pendulanjem. Za lov lignji koristi se pušća.

Specifičan način ribanja je uz upotrebu svjetla, jer su od davnina ljudi primijetili da svjetlost privlači ribe, naročito tzv. malu plavu ribu, srdelu i incuna. Riba se okuplja zato što svjetlost privlači i druge morske organizme, naročito planktonske, koji su hrana ribama. U toku jednog mjeseca na ovaj način je moguće loviti ribu 22 dana mraka - a takve noći ribari zovu: škuro. U početku kao osvjetljenje se izgaralo drvo - luč na prednjem dijelu barke, na gradelama. Kasnije su uvedene razne vrste svjetiljki (acitelinski plin, petrolej) a u novije vrijeme se upotrebljavaju čak i podvodne električne svjetiljke koje se napajaju elektroagregatom. Način ribanja zahtijeva odlazak jedne barke nekoliko sati prije na mjesto svijetljenja. Ostali članovi družine bi onda pošli na određenu postu na obali, a ovaj bi sa barkom lagano dovlačio ribu bliže obali. Tada bi ostali ribari bacali mrežu, okruživali ribu i izvlačili je na obalu. Ako je lov dobar, u toku jedne noći može se ribati više puta.

U bokeljskoj ribarskoj terminologiji pojedine riječi označavaju čitav niz radnji kod pripreme i samog ribarenja. U Boki Kotorskoj pri lovu plave sitne ribe upotrebljavale su se ne samo svjećarice za lov noću već i mreže potegače za lov danju. Ove mreže izarmane rukama ribara potežu se na određenim mjestima koja se zovu poste¹².

Poste su dobijale imena obično prema porodicama koje su gravitirale poput: Kod Antona Stjepova, Kod Gracije, Na Boljaniće, Kod Sv. Tome itd.; po geografskom položaju poput: Vitaljica, Trstenik, Carine, Banja itd.; ili po karakteru i izgledu: Mala poste, Kantun, Bijeli pijesak, Sretna, Gnjila itd.

Posta mora imati određena svojstva kako bi se na njoj uspješno *izalala* mreža, određenu dubinu na *uzu* od kraja, boju dna, pogotovo kod noćnog alanja svjećarice, malu *skalažu*, kako riba ne bi bježala ispod *lime* i dovoljno prostora da bi se mogla *asumati*. Glavno i osnovno je da dno poste mora biti čisto, bez *grote*, dovoljno široko sa mogućnošću da se sa uzom može ići naprijed i da na prostoru kad se formira *korta* nema neka bova ili nešto što bi onemogućilo da se mreža izala.

Najpogodnije poste moraju, osim ovih uslova, zadovoljiti i sledeće:

Da na području poste nije jak *kurenat*;

Da se asuma mreža na mjestu gdje kontakt mora i kopna nije ponta i za noćno alanje nije jako osvijetljena javnom rasvjetom.

Postom zovemo i sva ona mjesta na moru na kojima se lovi udicom ili mrežom stajaćicom određena vrsta ribe. Mještani su znali gdje je ribarska posta i postojalo je nepisano pravilo, *regula*, da se ona „čisti“, ni u kom slučaju ne „prlja“ bacanjem kamenja, šuta, grana, na što su uvijek upozoravali stariji ljudi i ribari. Za alanje po danu mrežama poput *migavice*, *cipolare*,

palandare, šabakune, tratkemale itd. znalo se na kojim postama se mogla loviti koja vrsta ribe.¹⁵

Ribari su lovili pojedinačno ili su se udruživali u ribarske družine. Družinu bi organizovao patrun, on je obično i vlasnik barke i ribarskih alata. Obično su patruni imali položen ispit za ribara i bili nosioci dozvole za ribanje. U procesu ribanja učestvovali su i ostali članovi porodice, žene i djeca. Posebno se ova vještina prenosila sa djeda na oca pa dalje na sina. Sam proces ribanja je bio izuzetno sinhronizovan, sa veoma preciznom podjelom posla među družinom. Nekada se u ribolov išlo boso a zimi i od kiše štitili su se džakovima, kasnije su se šila odijela od čvršćih materijala, a danas ribari imaju nepromoćiva PVC odijela i čizme. Zarada družine se uglavnom isplaćivala podjelom ribe nakon ulova. Nekada bi se zarada, ako je novac u pitanju, dijelio na kraju mjesečnog perioda ribanja. Zarada se dijelila tako da je patru nu uvijek pripadalo pola, bez obzira da li je učestvovao u ribolovu. Ostala polovina se dijelila među članovima družine. Patrun je određivao cijenu ribe, mjesto gdje će se riba prodavati. Obično bi se barka sa ulovom vozila uz obalu i vikalo se: ribe, ribe. Riba se prodavala i na pijacama.¹²

Osim ribarskih družina, postojale su i ribarske zadruge, i to u skoro svakom ribarskom mjestu. Zadruge su se osnivale na osnovu pravila i propisa koji su tada bili na snazi i imale su od 15 do 50 članova. Sve zadru-

Slika 4. Ulov tuna u ribarskom mjestu Prčanj (autor Ivo Ivović).

¹⁵ Informator: Miro Krašovec, ribar iz Orahovca-Kotor

ge bile su organizovane u Savez ribarskih zadruga, sa sjedištem u Herceg-Novom. Kasnije, 1963. su ove zadruge postale „osnovne organizacije udruženog rada“ a jedna od najvećih je bila OOUR Južni Jadran u Bigovi koja je poslovala u okviru SOUR-a INDUSTRIJAIMPORT iz Titograda.¹²

Nažalost, danas imamo samo jednu ribarsku družinu u Baošićima, a ribari su organizovani u Udruženja ribara.

Ulov je u Boki Kotorskoj vjekovima bio i glavni izvor hrane za lokalno stanovništvo. Primenjivane su tradicionalne tehnike pripreme i čuvanja ove hrane. Jedan od najpoznatijih i dobro očuvanih načina pripreme i čuvanja ribe, u vrijeme kada nije bilo frižidera i zamrzivača, bilo je soljenje ribe. Za to su se upotrebljavali veći drveni sudovi - barila ili manji - bižice. Najčešće se solila srdela, slaganjem u ove sudove. Riba se slagala tako da se ne dodiruju stomaci. Kada se složi jedan red, on se osoli a sljedeći red se slaže u suprotnom smjeru. Kada se posuda napuni ribom i osoli, onda se poklopi drvenim poklopcem na koji se stavi kamen. Riba se zatim ostavi da sazrijeva, a na svakih nedelju dana se skida ulje koje riba pusti kako ne bi užegla. Nakon tri mjeseca riba je spremna za korišćenje. So za soljenje se najpre nabavljala iz Dalmacije a kasnije iz Ulcinja. Još za vrijeme Austro-Ugarske se propisima određivala količina soli po opštinama.

Osim za ishranu lokalnog stanovništva, slana riba je korišćena za trgovinu sa Grcima i Italijanima, a razmjenjivala se i za druge namirnice (brašno, meso) sa stanovništvom kontinentalnog dijela Crne Gore. Riba se Italijanima prodavala za novac ili trampila za ribarsku opremu. Početkom XX vijeka osnovane su i prve fabrike za preradu i soljenje ribe, najprije u Bijeloj 1907. godine. Fabrika za preradu ribe otvorena je i na Muu, i one su uspješno radile sve do sedamdesetih godina XX vijeka. Osim soljenjem, riba se čuvala i sušenjem. Sada radi samo jedna fabrika za preradu ribe: „Ribarstvo“ u Rijeci Crnojevića.

U posljednjoj deceniji, ribarstvo je privredna djelatnost, a resorno je ministarstvo za poljoprivredu i ruralni razvoj. Na snazi je Zakon o morskome ribarstvu i marikulturi¹⁶, sa pratećim pravilnicima koji detaljnije uređuju tipove ribolova, alate i ostalo. U Boki se tradicionalni alati koriste kao i nekada. Ribari su udruženi u nekoliko udruženja, a svoja prava ostvaruju u saradnji sa Institutom, u dogovoru sa ministarstvom. Posebnim pravilnikom¹⁷ oživljene su i zaštićene ribarske poste, njih 107 u zalivu.

Institut za biologiju mora kontinuirano obavlja naučna istraživanja, monitoring resursa i ministarstvu daje preporuke za održivi razvoj ribarstva. Crna Gora je članica Generalne komisije za ribarstvo Mediterana, te

¹⁶ Zakon o morskome ribarstvu i marikulturi, Sl. list CG 56/09.

¹⁷ Pravilnik o načinu obilježavanja, čuvanja, zaštite dijela obale koji se naziva ribarska posta. Sl. list CG, 8/11.

učestvuje u kreiranju svih važnih odluka koje ovo tijelo donosi. Na pragu pregovora sa EU, ribarstvu je data posebna važnost, te je svrstano u posebno poglavlje pregovora - broj XIII.

Aleksandar JOKSIMOVIĆ

FISHING IN BOKA OVER CENTURIES (19TH—21ST)—HISTORY, TRADITION, LIFESTYLE

Summary

In the Boka Kotorska Bay, fishing is one of the oldest occupations, based on the coastal lifestyle of its inhabitants. Unfortunately, few documents detailing the fishery traditions have been preserved, and oral traditions can be dated back only to the 19th century. The fishing net has been a key invention in fisheries. It is made up of netting of varying mesh size, formed by knotting of the threads. Besides the fishing net, the fishing boat is an essential tool in fisheries. Depending on the type of fisheries, various types of gear were used — fishing nets (gillnets, trammel nets, beach seines, purse seines and towed nets), long-lines (set or drifting), harpoon, pots and traps. Some types of fisheries use artificial lights, as in the past the fishermen have noticed that fish are attracted to light, especially small pelagic species, pilchard (sardine) and anchovy. The fish gathers in lighted areas because light attracts other marine organisms, especially plankton, on which these type of fish prey. During the course of a month, the fishermen can engage in this type of fishery for 22 nights (it can not be used in nights of full moon). These nights are called „škuro“ by fishermen. In Boka Kotorska Bay, small pelagic fish was not caught only during night hours with the help of artificial lights, but also during the day with beach seine nets. These nets were pulled ashore by manpower on specific areas of the coast called „posta“. The fishermen would fish individually or in groups. Such a group would be organised by a group leader, called „patrun“, usually the owner of the fishing boat and fishing gears. Almost every fishing settlement also had a fishing cooperative. Fishing was the main source of food in Boka Kotorska Bay for centuries. One of the most famous and widespread fish products in times when refrigeration was not available was salted fish.

Luka I. MILUNOVIĆ*

POGLED NA TRST U MILJEU CRNOGORSKOGA
GLUMIŠTA OD NJEGOŠEVA VREMENA
DO KRAJA 19. STOLJEĆA

*Mladi grade, sretnja obitelji,
Još su tvoje naprednosti duge*
P. P. Njegoš

ABSTRACT: *Strengthening economic and political ties with Trieste opened during the 19 century, the possibility of a combination of the impact on life in Montenegro. In this paper, we follow the contacts and sphere of influence in Montenegrin Performing Arts.*

KEY WORDS: *Trieste, Cetinja, Montenegrin Performing Arts, Petar II Petrović Njegoš*

Poslije pada Mletačke republike 1797. Godine, Habzburška monarhija (Austrija, odnosno Austrougarska od 1867. godine) dolazi u neposredan dodir sa prostorom Crne Gore. Zauzete teritorije u sušedstvu podlovcenske Crne Gore Austrija prepušta Francuzima 1806-1914. godine. Odlukama Bečkoga kongresa koji je završen 1815. godine Trst je pripao Austriji, a Crna Gora dobija novoga sušeda kojim će se graničiti narednih stotina godina. Razgraničenje Crne Gore sa novim sušedom trajalo je od 1837. do 1841. godine.¹ Potpisivanjem protokola o razgraničenju, bez uključivanja Porte, Austrija faktički priznaje državni subjektivitet podlovcenskoj Crnoj Gori.

Pojava snažne države kao novoga sušeda nalagala je okretanje pogleda i ciljeva putovanja Crnogoraca od Venecije prema Beču. U Trstu, skoro nezabilaznoj stanici na putovanju od Cetinja ka Beču Crnogorci se srijeću sa veli-

---

* Autor je zaposlen u Opštini prijestonice Cetinje.

¹ Korišćeni podaci iz: „Crna Gora i Habzburška monarhija“, „Istorijski leksikon Crne Gore“, knj. 1 (A-Crn), Podgorica, 2006, 224-233.

kim, prije svega ekonomskim, ali i kulturnim i drugim vrijednostima iz raznih krajeva razvijene Evrope.² Trst je, i u prilikama kada putniku ne bi bio krajnje odredište, predstavljao važnu stanicu na putovanjima. Tu bi se obično završavala plovidba brodom koja je počinjala u Kotoru - za Crnogorce najvažnijoj primorskoj luci, a putovanje nastavljalo kopnom, najčešće željeznicom prema Beču i dalje na šever prema drugim evropskim mjestima i metropolama.

Nova geopolitička situacija u okruženju podlovcenske Crne Gore učiniće da Veneciju uglavnom prepustimo pričanjima i umjetnosti. Za Veneciju kao temu to se može reći i dok govorimo o scenskoj umjetnost u Crnoj Gori. Tako će i Petar II Petrović Njegoš opis utisaka o venecijanskom teatru prepustiti liku iz svoga književnoga djela (stihovi 1530-1573 u „Gorskome vijencu“) dok će pominjući u stihovima pozorište u Trstu iznijeti lične, neposredne doživljaje sa predstave kojoj je prisustvovao. Napomenućemo ovde da će dio iz „Gorskoga vijenca“ sa opisom „igre u Mletaka“ odnosno doživljaja samoga teatra i pozorišne predstave biti najčešće izvođena slika na scenama u Knjaževini Crnoj Gori počevši od školskih priredbi do pozornice u Zetskom domu. Petar II Petrović će pomenuti pozorište i dok u pismu koje piše iz Napulja početkom 1851. godine govori o svijetu upšte. Pišući tada svom prijatelju Njegoš će poručiti: „Svijet je pozorište smiješno na kojemu se treba u različitim i svakobojnim maskama prikazivati.“³

Skloni smo razmišljanju kako je ustvari sredinom 19. stoljeća Petar II Petrović Njegoš svojim djelom u Crnu Goru, đe, kako je prema jednom svjedočenju sam kazao: „nema hotela ni mekanih postelja; nema puteva ni šetališta; nema pozorišta ni balova“,⁴ uveo teatar na velika vrata. Za snažno uporište ovakvim razmišljanjima držimo sam nastanak Njegoševih dramskih djela. Pored toga, treba imati na umu da i kroz svoja književna djela Njegoš donosi niz opisa scenskih događaja. Samo u *Gorskom vijencu*, njegovom najpoznatijem djelu, pored pomena raznih narodnih igara i glumovanja, doga-

² Saobraćajna upućenost te ekonomski odnosi i kontakti stvarali su i učvršćivali veze sa Trstom i razvijenom Evropom odakle su tokom stalne komunikacije stizali u Crnu Goru kulturni i drugi uticaji. Već ruski pomorski oficir V. Bronjevski u svom putopisu o poseti Crnoj Gori u prvoj deceniji 19. stoljeća pominje pozorišna društva koja su sa područja Italije stizala i do Kotora. Petar II Petrović Njegoš ojačava i stvara veze sa institucijama i stvaracima u Trstu; član je tršćanskoga slavjanskoga društva; u Trstu nabavlja knjige za biblioteku te slova: lj, nj i j za svoju štampariju na Cetinju; u Trstu je Josip Tominc 1837. godine uradio čuveni Njegošev portret; preko Trsta je vodio i put starih rukopisnih knjiga i inkunabula koje su Vuk Stefanović Karadžić i njegovi pomagači prikupljali po Crnoj Gori da bi ih Karadžić kanije prodavao kolekcionarima po evropskim metropolama. Iz Trsta se u 19. stoljeću kontinuirano snabdijeva crnogorski dvor i boljestojeće porodice...

³ „Cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša“, *Izabrana pisma - knjiga šesta / Izbor pisama izvršili i za štampu priredili N. Banašević, V. Latković, J. Milović, jubilarno izdanje (1813-1863)* 150 godina od rođenja, Beograd, 1967, 202.

⁴ Lj. Nenadović, *Pisma*, Beograd 1962, 29.

đajima vezanim neposredno za scenski izraz posvećeno je 85 stihova, od kojih su čak 34 posvećena mađioničarskoj seansi, u 8 se opisuje akrobatska tačka, dok se 43 stiha odnose neposredno na opis pozorišne predstave i pozorišta u Veneciji. A kakvo je to pozorište u Crnoj Gori Njegoševoga vremena. Možda je najbolje reći kako je i opisano u „Grlici : kalendaru crnogorskom za godinu 1835“, đe se, uz vijest da je na Cetinju upravo štampano dramsko djelo u pet radnji Sima Milutinovića Sarajlije, posebno naglašava: „...ma pozorište joj tek horizont, a Aktueri samo umovi čitateljah,“ i dalje u nastavku dodaje: „...a sadrž njen je trovjeka istorija Naroda jednoga to jest Crnogorskoga - !“⁵

Ostavljajući Mletke i Veneciju drugoj temi, ovđe ćemo tek pomenuti interesantno djelo Stefana Mitrova Ljubiše iz osme decenije 19. stoljeća (*Pričanja Vuka Dojčevića*) čija se fabula doduše odnosi na vremenski mnogo raniji period. Vuk Dojčević, naime, priča da je u Mlecima sa gospodarem išao u pozorište: „svaku božju večer da se u njem tobož zabavljamo“. Dalje, Dojčević prepričava sadržaj repertoara za koji smatra da loše utiče na ponašanje ljudi (jer podstiče na poroke), ali odmah zatim dodaje da pozorišta ne bi pozatvarao već bi promjenom repertoara učinio da podstiču vrline kako bi bila prihvatljiva i za naše krajeve.

Dok konačno okrećemo pogled ka Trstu, recimo i to da određene do-dirne tačke sa karnevalima i maškarama tako karakterističnima ne samo za Veneciju nećemo nalaziti u Crnoj Gori isključivo u formama narodnoga glumovanja i maškaranju koje tokom 19. i prvih decenija 20. stoljeća srijetamo najčešće o pokladama, već i kod drugih oblika igara i zabava u Crnogoraca.⁶ Treba napomenuti da će maskenbalovi biti organizovani i u Kraljevini Crnoj Gori. Veliki javni maskenbal (*maskirani bal*) održan je na Cetinju 19. februara 1911. godine u organizaciji Prvoga crkvenoga pjevačkoga društva „Njegoš“, čemu će ondašnja crnogorska štampa – „Cetinjski vjesnik“ i „Glas Crnogorca“ posvetiti primjerenu pažnju.

Dozvoljavamo zato zaključak da karnevali te drugi oblici pučkih zabava redovno organizovani u primorskim mjestima na Jadranu, obično o pokladama, tokom 19. stoljeća, naravno i ranije, nijesu mogli ostati bez odraza na društveni život u podlovcenskoj Crnoj Gori. O maškaranju Crnogoraca nalazimo pomena i u samom „Gorskome vijencu“.

Pri traženju odgovora na pitanja u okviru ovakvih tema, svakako treba imati na umu i stihove broj 1435-1438⁷ iz „Gorskoga vijenca“. To je mo-

⁵ „Grlica: kalendar crnogorski za godinu 1835“, II/1836, 129-134. Navodimo po: „Od „Grlice“ do godine pozorišta (1834-1884)“, bibl. jed. br. 1, u: Lj. Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici (1909-1915)*, Podgorica, 2004, 107.

⁶ L. Milunović, Narodni dramski izrazi i poklade u Knjaževini Crnoj Gori, *Bibliografski vjesnik*, XXXV/2006, br.1-2-3, 233-242

⁷ Brojeve stihova u „Gorskome vijencu“ navodim prema izdanju koje je priredio profesor Risto J. Dragičević: Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Titograd, 1959.

menat kada ličnost iz Njegoševa djela, vojvoda Draško Popović odgovarajući na pitanje kako je dočekan u Mlecima veoma slikovito opisuje gradsku atmosferu:

*svagda graja bješe oko mene,
kada hoćah po gradu izaći,*

a zatim, odmah u nastavku, da bi pojasnio, pravi poređenje sa sličnom situacijom u Crnoj Gori na što nam valja posebno obratiti pažnju:

*kao u nas Bijele neđelje
kad se krenu momci u maškare.*

Mada se ovde radi o umjetničkom iskazu ipak je teško povjerovati da bi Petar II Petrović neki običaj, ili događaj na ovakav način vezivao za Crnu Goru, a da o tome nema tragova u narodnome pamćenju, ili da se nešto slično zaista nije dešavalo u njegovo vrijeme. Pri ovakvim razmišljanjima također treba uzeti u obzir i jedan zapis o maškaranju u Trebniku koji je štampan na Cetinju u Njegoševo vrijeme.⁸ Kada god u ovakvim prilikama za oslonac navodimo Njegoševe stihove imamo na umu pjesnikov odnos prema muzealijama, dokumentima, arhivskoj građi i arhivima uopšte, što je i sam znao iskazivati u pismima⁹ pri opisivanju znamenitosti u gradovima koje je posjećivao. U ovom kontekstu svakako treba pomenuti i predgovor za drugo Njegoševo dramsko djelo - „Šćepan Mali“,¹⁰ de se govori odnosu prema arhivalijama, stanju arhivske građe u Crnoj Gori te istraživanjima obavljenim u mletačkom arhivu.¹⁰

⁸ Pri kraju Trebnika (*Трибникъ*) štampanoga na Cetinju 1837. godine, poslije sveštenodještva i molitava za svršavanje svetih tajni, u odjelu „Iz nomokanona“, poglavlje o vradžbinama (vračanju), u tački 24 stoji da nije bogougodno, i to kada se muškarci oblače u žensku odjeću, ili žene u mušku, ili maškaraju kao u latinskim zemljama. Buduća će istraživanja precizno utvrđivati da li ovo jednostavno preuzeto iz nekog izvora ili, kako vjerujemo, upućuje i na neke oblike dramskih dešavanja u podlovcenskoj Crnoj Gori.

⁹ Dr Dragoje Živković, („Kancelarijsko poslovanje i arhivska služba u Crnoj Gori“, „Glasnik cetinjskih muzeja“, knjiga 5, 1972, 241-262.) donosi prijevod sa originala na ruskome jeziku pisma od 16. marta 1847. godine upućenoga ruskome konzulu u Veneciji, Vasiliju Frejganu: „Venecija je čudesna, Trg Svetoga Marka, stvoren je za uživanje, kanal grande za divljenje, a ostala Venecija jedino za filozofe. No arhiva, ah arhiva! Bogati zapisi davnih prošlih vjekova, ona je za mene nedostižni idol, koji me magično očarava.“ Donosimo po: „Briga o dokumentima“, u: Slavka Jovičević Ljiljana Milunović, „Propisi o arhivskoj službi u Knjaževini Crnoj Gori“, Cetinje, 2002, 11-12.

¹⁰ „Dokumenata slabo se kod nas nalazi, jerbo po nedostatku hartije često puta i listovi svetih knjiga za fiške se su upotrebljavali...“ i dalje: „... u Mletke kada dođoh, potrudim se i kojekako uljezem u ogromnu arhivu bivše stare republike mletačke.“ Ovde se opisuje i rad u arhivu: „...pet-šest valjastih pisarčića tri čitave nedjelje po svim uglovima od arhive kopaše...“ „Cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša“, *Šćepan Mali, Predgovor* - knjiga četvrta

Petar II Petrović Njegoš je dosta putovao i volio putovanja. Razlozi i povodi za putovanja bili su različiti, počevši od obavljanja državnih poslova od onih koje je zahtijevalo njegovo zdravstveno stanje. Odraze utisaka sa mnogih putovanja nalazimo u njegovim pismima, i poeziji. Tokom putovanja Njegoš je ne jednom boravio u Trstu. U raznim prilikama iz Trsta je slao pisma na adrese više ličnosti. Pisao je: V. Hanki, 21. jula 1851, Iliji Garašaninu, 11. novembra 1848, Milošu Obrenoviću, 3. avgusta 1837...¹¹

Za našu temu najinteresantniji je Njegošev boravak u Trstu januara 1844. godine. Tada je, na putu ka Beču, Njegoš proboravio u Trstu tri dana. Tokom ovoga boravka u Trstu bio je gost austrijskoga namjesnika u tom gradu, grofa Franca Štadiona (*Franc Seraph graf von Stadion*).¹² Ovo Njegoševo putovanje pobudiće pažnju savremenika, ali i mnogo kasnije postati ne tako rijetka tema u stručnoj i naučnoj periodici. Za vrijeme putovanja i boravka u Trstu i Beču prvih mjeseci 1844. godine, Petar II Perović Njegoš će po svesmu sudeći biti u intenzivnom dosluhu sa muzama. Pored pjesme o impresijama tokom boravka u Trstu koja će nas ovom prilikom najviše interesovati, za ovo putovanje se vezuje i nekoliko drugih važnih poetskih ostvarenja. Radi se, prije svih o pjesmi *Misao*, napisanoj u Beču, zimi 1844. godine, za koju je zapaženo da u sažetoj formi sadrži dobar dio misli i motiva koje će Njegoš godinu dana kasnije razviti u djelu „Luča mikrokozma“. U Trstu je datirana (10. marta 1844. god.) i pjesma „Trojica nas nasamo a jedan drugoga ne gleda“ u kojoj se govori o filozofu, astronomu i poeti. Za ovo Njegoševo putovanje vezuje se i pjesma „Jakovu Popoviću u Kotoru - iskreni pozdrav“, nastala nešto kasnije (5. julija 1844. g.) na Cetinju. U pjesmi posvećenoj proti Jakovu Popoviću, saputniku na brodu od Kotora do Zadra januara 1844. godine, o utiscima sa samoga putovanja Njegoš će zapisati:

*Hvala tebi na pozdravu, proto;
isto tako sa spomenom dragim
veseloga našeg putovanja.
I moja se kâ i tvoja duša
sa prijatnim ogrne spomenom.*

Možemo reći da će čitavo ovo putovanje ka Trstu i Beču Njegoš izdašno pratiti i u poetskom smislu. Utiske sa broda, dok plovi prema Trstu opi-

/ za štampu priredio Mihailo Stevanović *jubilarno izdanje (1813-1863)* 150 godina od rođenja, Beograd, 1967, 9 i 10.

¹¹ Vidi: „Cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša“, *Izabrana pisma knjiga šesta* / Izbor pisma izvršili i za štampu priredili N. Banašević, V. Latković, J. Milović, *jubilarno izdanje (1813-1863)* 150 godina od rođenja, Beograd, 1967.

¹² Grofu F. S. Štadionu Njegoš će pisati pet godina kasnije (1849. god.) o odnosu prema Austriji i situaciji u Boki Kotorskoj.

suje u pjesmi „Štimer leti na kolima“ koja je datirana: „u Splitu 5/17. januaria 1844. godine. Napomenućemo da je „Baron Štimer“ naziv broda kojim je austrijsko brodersko preduzeće prevozilo putnike na relaciji od Kotora do Trsta. O samoj plovidbi u pjesmi se kaže:

*Tako nama gordi „Štimer“
Smjelo plovi i veselo
Ravnom vladom Nevtunovom*

Na putovanju početkom 1844. godine u neposrednoj vladličinoj pratnji su bili: Filip Vuković ili Kokotić koji je austrijski eks oficir, perjanik Vid Božović i jedan sluga. Vladličino putovanje je pažljivo praćeno i pokriveno izvještajima koji su u Beč slati: „redovno iz neposredne okoline vladličine“.¹³ Od Kotora do Zadra sa Njegošem je putovao proto Jakov Popović iz Kotora,¹⁴ a od Šibenika Nikola Tomazeo, književnik i političar koji se iz svoga rodno-ga mjesta preko Trsta vraćao u Mletke. Konačno, u rano jutro, 20. januara 1844. godine Njegoš je stigao u Trst i odmah se smjestio u hotel „Meternih“ (Gostionica „Kod Meterniha“). Poslije kratkoga boravka u Trstu Vladika će oputovati za Beč, đe je stigao 26. januara.¹⁵

Tokom trodnevnoga boravka u Trstu, januara 1844. godine Njegošu će njegov domaćin, grof Franc Štadion, sve vrijeme ukazivati naročitu pažnju. Crnogorski vladika je odmah po dolasku pozvan na ručak kod grofa Štadiona, prisustvovao je zatim paradnom marširanju grenadira uz zvuke vojne muzike, te pošetio trščanski teatar. Kako će sam Njegoš izraziti stihovima:

*Te tri dana jedan za drugim
Pirovasmo i veselismo se
U Evrope luksu svijetlome*

O boravku i doživljajima u Trstu Njegoš je napisao pjesmu u kojoj je posebno zanimljivo osam stihova. Radi se o pjesmi naslovljenoj „Tri dana u Trijestu u mjesecu januariju 1844“, koja će biti publikovana kao posebno

¹³ A. Gavrilović, „Put Vladike Rada u Beč 1844.“, *Glas Crnogorca*, XLIII/1914, „Podlistak“, br.7 (6.II) 2-3. Gavrilović navodi službene izvještaje poslate u Beč za vrijeme Njegoševog putovanja.

¹⁴ „Popović je austrijskim vlastima davao: „obavještenja špijunskog karaktera“. Vidi: Cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša, *Pjesme, knjiga prva* / priredio i napomene Radovan Lalić, *jubilarno izdanje (1813-1863)* 150 godina od rođenja, Beograd, 1967, 358.

¹⁵ Njegoš će se ponovo obresti u Trstu sredinom marta, na kratko oputovati u Mletke i ponovo se vratiti u Trst 30. marta, da bi u kotorsko pristanište stigao 13. aprila. Vidi: Gavrilović, „Put Vladike Rada u Beč 1844.“, *Glas Crnogorca*, XLIII/1914, „Podlistak“, br.7 (6.II) 2-3.

izdanje već tokom ovoga Njegoševa putovanja.¹⁶ Izdanje ove pjesme pečatano u bečkom Jermenskom manastiru danas spada u Njegoševa ostvarenja sa najmanje sačuvanih egzemplara: „Zasad su poznata samo tri primjerka“ - konstatovaće 1988. godine G. Dobrašinović.¹⁷ Pjesma je ubrzo prevedena na italijanski jezik („Tre giorni a Trieste“) i objavljena u periodičnim publikacijama, marta iste godine kada je i nastala u Trstu, a zatim (isti prijevod) u listovima iz Zadra i Milana.¹⁸

Prvim stihovima ove pjesme Njegoš ne skriva snažne utiske stečene odmah po dolasku u Trst:

*„ljubopitstva pune oči na sve bacam oko sebe.
Ah, kartine nesravnjene! Viđi Trijest cvjetajući,
Trijest gordi i bogati na divnome bregu morskom!
Podanj lađe okupljene đe u dugom stoje redu,
Bajraci se razni na njih po duvanju vjetra smiju.
Svud je narod uskipio na brodove i na suho:
Svak prodaje, svak kupuje, svak mijenja, svak trguje.
Sve su pune pjace i ulice,
A sve diše marljivosti duhom,*

Ostaće zabilježeno i to da je još prve večeri po dolasku crnogorskoga vladike u Trst tamošnje pozorište imalo na repertoaru romantičnu operu u pet činova „Robert đavo“ (*Robert de diable*)¹⁹ za koju je tekst napisao Eugen Skrib (*Eugène Scribe*) a muziku Jakov Majeber (*Giacomo Mayerbeer - Jakob Limban Ber*). Operu „Robert đavo“ Njegoš je posmatrao iz lože svoga domaćina grofa Štadiona. O impresijama sa ove opere, iz tršćanskoga po-

¹⁶ Pjesma koja opisuje Njegošev boravak u Trstu 20-23. januara 1844. godine štampana je u Beču, u Štampariji Jermenskoga manastira. Pjesma ili njeni djelovi ubrzo su prevedeni na italijanski i francuski, njemački jezik i objavljeni u periodici. Pjesma je u nas objavljena fototipski kao posebna sveska u povodu 175 godina Njegoševa rođenja u izdanju Centralne narodne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević“: „ТРИ ДАНА у ТРИЕСТУ у МЋСЕЦУ ЯНУАРИЈУ 1844. У БЕЧУ у штампарији ерменскога манастира.“, Cetinje, 1988.

¹⁷ G. Dobrašinović, „Riječ na kraju“ u fototipskom izdanju pjesme pomenutom u prethodnoj napomeni.

¹⁸ „Tre giorni a Trieste.“, „La Favilla“, [Trst] IX/1844, br. 5 (26. III 1844.) 75-77 (primjerki ovoga časopisa iz 1843. g. po popisu Dušana Vuksana nalaze se u Njegoševoj biblioteci); „Gazzetta di Zara“ [Zadar] XIII/1844, br. 31 (16. IV). Isti prevod objavljen je i u milanskom listu „Fama“. Vidi: „Crnogorska bibliografija“, tom IV, knj. 4 / dr Vesna Kilibarda – Krstajić, Cetinje, 1993, 70. (bibl. jed. 922 i 923).

¹⁹ Opera „Robert Đavo“ prvi put je prikazana u Parizu 1831. godine. „Predmet opere *Robert le Diale*, je istorijsko lice Robert I Đavo, vojvoda od Normandije, sin Rikarda II. Vladao je od 1028. do 1035. godine. On je okrutnim sredstvima pokorio svoje buntovne vazale;...“ Vidi: S. I. Kastropeli, *Njegoš na predstavi opere „Robert le Diable“*, „Stvaranje“, VII/1952, br. 11, 692- 700.

zorišta „Teatro grande“ Petar II ostavlja nadahnute stihove. Upravo je opis utisaka iz teatra u pjesmi „Tri dana u Trijestu u mjesecu januariju 1844.“ za nas naročito interesantan. Radi se sasvim precizno rečeno o stihovima broj 67 do 74:

*Skupa smo se mi svi veselili
Gledajući gracioznu Floru,
Sjajnu zvijezdu Trestanskog teatra,
Koja odmah zefirnim poletom
I pogledom svojim očaranim
Paka 'u raj može pretvoriti
Ka' danica iza mračne noći
Što zasmije svode Uranove.*

Utiske i ocjene o nastupu *graciozne Flore, sjajne zvijezde teatra u Trstu* koje nam Njegoš citiranim stihovima saopštva možemo posmatrati i kao svojevrsni prikaz izvođenja nekoga dramskoga djela na uređenoj pozornici. Impresije autora ocjena su savim sigurno snažne. Izvanredni nastup sa „zefirnim poletom“ umjetnice Flore, koja snagom svoje interpretacije za gledaoce može prevesti i najveće suprotnosti jednu u drugu: pretvara pakao u raj, ili poslije mračne noći, kao Danica na nebu, najavljuje dan. Ako Njegoševe impresije opisane ovim stihovima posmatramo i kao, ipak specifični prikaz predstave, odnosno kao osobenu pozorišnu kritiku – prvu i to u stihu čiji je autor ličnost iz podlovcenske Crne Gore, onda možemo reći da je i ova oblast crnogorske književnosti nikla iz poezije, odnosno da se po prvi put pojavljuje kroz poetski iskaz. Ovđe ćemo još jedanput potencirati veze koje postoje između poezije, drame i crnogorske književnosti uopšte i u tom pravcu samo otvoriti pitanje: što je sve uticalo na to da se u Crnoj Gori tokom 19. Stoljeća, *de nema pozorišta ni balova*, kao prva značajnija autorska književna djela pojavljuju drame u stihu.

Nekoliko riječi o i samoj Flori, odnosno o odgonetanju kako se ustvari zvala umjetnica koja je svojom igrom do te mjere zaokupila vladčinu pažnju. U raznim izvorima koji se pominju u starijoj, ali i nešto novijoj literaturi, uglavnom nailazimo na dva imena. Jedna od te dvije glumice je Fic-Žam (Fic-Džems) koja je igrala ulogu Žizele u istoimenom baletu, dok se druga zove Flora Bertin Fabri (Fabri-Bertini). Pored toga što bi trebalo ostaviti otvorenom mogućnost da Petar II Petrović, pišući stihove koje smo citirali možda nije imao na umu nastup samo jedne glumice, kao i to da je možda pored ovih napisao i još neke stihove, posvećene utiscima iz pozorišta (pominje se i „jedan divan ditiranb“) smatra se prihvatljivijim da se u pjesmi „Tri dana u Trijestu u mjesecu januariju 1844.“ ipak radi o Flori Bertin Fabri koja

je igrala ulogu Helene u operi „Robert Đavo“, prikazanoj na samom početku Njegoševoga boravka u Trstu tokom januara 1844. godine.²⁰

Prateći saznanja i nagovještaje u vezi scenskih zbivanja iz miljea crnogorskoga glumišta, pomenućemo još jednu pjesmu koju je Njegoš napisao također tokom boravka u Trstu, doduše nekoliko godina kasnije, kako bi nam pomogla da iz priče o događajima i utiscima iz tršćanskoga pozorišta 1844. godine i prve polovine 19. stoljeća uopšte, dođemo na Cetinje koju godinu pred Velji rat. Radi se o pjesmi „Pirovanje“, đe su kao moto zapisani stihovi Viktora Igoa na jeziku originala, a koja je, poslije 29 stihova i potpisa autora, datirana: „U Trijestu, 7. dekembrija 1850, kod g. Spiridona Gopčevića“.

Krupni tršćanski trgovac i brodovlasnik Spiridon Gopčević, u ovoj prilici Njegošev domaćin, kojega će kasnije knjaz Danilo I odlikovati Ordenom za nezavisnost Crne Gore,²¹ imao je sina koji se također zvao Spiridon.²² Spiridon Gopčević mlađi, rođen u Trstu 1855. godine, veoma plodan naučnik (astronomija, pseudonim Leo Brener) književnik i publicista, boravio je u Knjaževini Crnoj Gori sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća. Objavio je svoje utiske i zapažanja o Crnoj Gori i pored ostaloga ostavio svjedočanstva o radu Antuna Šulca na pripremanju *Crnogorske vojne muzike*, prve državne institucije u Crnoj Gori sa profesionalno angažovanima umjetnicima – muzičarima.²³ U tome svome radu, što je za nas ovom prilikom interesantno, Gopčević nam ostavlja, doduše šturo, svjedočanstvo o lokaciji đe su davane i ko je pripremao prve pozorišne predstave na Cetinju, za koje imamo sasvim pouzdane podatke da su zaista i prikazane.²⁴

U literaturi se, naime, pominje da je na Cetinju 1873. i 1874. godine odigrano nekoliko pozorišnih predstava. Samo za dvije imamo sigurne dokaze da su i kada odigrane. Jedna, od te dvije pozorišne predstave za koje imamo sigurne podatke, odigrana je na Cetinju povodom imendana prijestolonasljednika Danila Aleksandra krajem 1873. godine. O ovom, za ono vrijeme znatnom kulturnom događaju u „Glasu Crnogorca“, koji je izašao „u ponedjeljnik, 17. dekembra (29. prosinca)“, piše: „Predstava je bila vrlo ugod-

²⁰ Ovo pitanje nije sada u fokusu našega direktnoga interesovanja pa upućujemo na argumente koji su iznešeni u radovima do sada navedenim u napomenama.

²¹ „Zapisi“, X/1937, knj. XVIII, 283. Ovu i još neke pjesme (*Polazak Pompeja*) sačuvao je Njegošev prijatelj dr Adrija Stojaković, trgovac iz Trsta.

²² Porodica Gopčević potiče iz Crne Gore, (Podi kod Herceg-Novoga). Spiro Gopčević piše 6. marta 1876. godine iz Beča: „Visokom senatu u Cetinju. Kao što bijaše i moj otac, isto sam i ja Crnogorac srcem i dušom – i zato sa lani odma pri početku ustanka naše braće Hercegovaca put Cetinja hitao da bi u očekivanoj borbi za slobodu i našu domovinu boriti se mogao.“ Gopčević dalje u pismu iznosi želju da dobije crnogorsko državljanstvo i namjeru da se trajno nastani na Cetinju (NMCG, BAO, Senatski i drugi spisi, kutija 1876, br. 104).

²³ Vidi: L. I. Milunović, Crnogorska vojna muzika (banda) u: *Crnogorska vojna muzika : zbornik dokumenata* / Luka I. Milunović, S. B. Radunović, Cetinje Podgorica, 2010, 5-34.

²⁴ O tome šire vidi: L. I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006.

na. Prošljie dana uređena pozorišna dvorana, lijepa i sa mnogo ukusa, i dobrovoljno društvo, koje se skupilo daće ubuduće više predstava.“ Na sličan način je u periodici toga vremena zabilježeno i prikazivanje druge predstave koja će: „u čast g. Predsjednika Senata“, ustvari povodom ženidbe vojvode Boža Petrovića, biti izvedena krajem maja 1874. godine. Ove bilješke o pozorišnim predstavama na Cetinju tokom 1873. i 1874. godine koje donosi „Glas Crnogorca“, nažalost ne sadrže detaljnije podatke tako da se samo na osnovu njih ne može pouzdano tvrditi da su odigrane, o kojima je dramskim djelima riječ, niti pak ko su bili izvođači.

Zahvaljujući objavljenom radu Spiridona Gopčevića mlađega saznajemo još ponešto o održavanju ovih predstava. U monografskoj publikaciji²⁵ koja je objavljena na njemačkom jeziku u Lajpcigu 1877, i na francuskom u Parizu iste godine, Spiridon Gopčević mlađi, će na jednom mjestu, doduše savim kratko, pomenuti prikazivanje predstava na Cetinju sedamdesetih godina 19. stoljeća. No, prije nego što razmotimo to mjesto u Gopčevićevu radu treba pomenuti ličnost kojoj je ova knjiga posvećena. Spiridon Gopčević, mlađi, svoj rad posvećuje rođenoj Trščanki, kakao sam kaže svojoj rođaki, te na početku svog rada zapisuje: „Njenome visočanstvu knjeginji slobodne Crne Gore i Brda Darinka Petrović – Njegoš rođ. Kvekić s poštovanjem posvećujem ovo djelo Autor“. Ova posveta Spiridona Gopčevića mlađega nije jedini, pa ni najvažniji razlog zbog kojega u ovoj prilici pominjemo crnogorsku knjaginjnu, već to činimo poglavito sa razloga što je Darinka Petrović, kako je to u literaturi već konstatovano, svojim angažovanjem tokom boravka u Crnoj Gori znatno doprinijela razvoju opšte kulture te uvođenju evropskih manira u ponašanju Crnogoraca. Recimo i to da će događaji koji su doveli do atentata u kome je smrtno stradao knjaz Danilo I poslužiti kao osnova za nastanak dramskih djela. Dramska djela koja su nastajala na ovu temu, kako nedugo po događajima, tako i ona iz našega vremena, učiniće da crnogorski knjaževski par Danilo I i Darinka Petrović postanu i književni likovi u dramskim djelima.²⁶

Opisujući Cetinje, Spiridon Gopčević mlađi u svom radu pominje novosazidano zdanje za bolnicu i ističe: „... jednospratna bolnica, jedno zdanje koje se sastoji od dva manja bočna krila, pri čemu je u istočnom krilu smještena pozorišna sala. Naime, tokom zime tu su se često izvodili srpski koma-

²⁵ S. Gopčević, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig, 1877; *Le Montenegro et les Monténégrins*, Paris, 1877. Gopčevićeva knjiga je tek prije koju godinu prevedena i objavljena kod nas u izdanju CID-a: S. Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2008.

²⁶ (1) „Ubojstvo Danila Petrović Njeguša Knjaza Černogorskoga“, rukopis objavljen: Vićenco Jeličić, „Ubojstvo Danila Petrovića Njeguša Knjaza Černogorskoga : prikazanje u pet diela“, Podgorica, 2007. (2) Mirko Kovač, „Danilo : istorijski igrokaz u dva čina i 15 slika“, Podgorica, 2007. Pozorišna predstava po tekstu Mirka Kovača u režiji Radmile Vojvođić premijerno je prikazana u Zetskome domu na Cetinju 3. novembra 2007. godine.

di i to pod voćstvom mnogouposlenog direktora pošta Subotića. Prostor na kojem se nalazi bolnica morao je miniranjem da bude otet od stijene.²⁷ Ovim konstatacijama o prikazivanju predstava Gopčević dopunjava naša saznanja koja smo stekli na osnovu pisanja „Glasa Crnogorca“. Saznajemo, naime, da je bilo više predstava, što nam može dozvoliti da uz sva ograničenja govorimo o pozorišnoj sezoni 1873/74. godine na Cetinju, bez obzira na to da li su više puta data samo dva djela, ili je u tom periodu prikazano više dramskih tekstova. Ovakav pristup posmatranju kulturnih događaja u pozorišnom miljeu iz sredine sedamdestih godina 19. stoljeća baciće sasvim novo svjetlo na razmatranja o pokretanju redovnoga i kontinuiranoga pozorišnoga života na Cetinju deset godina kasnije. Pored toga, Gopčević precizno ukazuje na kraljeve nove bolnice kao lokaciju gdje su predstave odigrane. Treba znati da tokom druge polovine 19. stoljeća prikazivanje pozorišnih predstava, kada su u pitanju još nedovršeni građevinski objekti na Cetinju, neće biti isključivo vezano za bolničko zdanje. Poštanski direktor kojega u svojoj knjizi pominje Gopčević je Petar Subotić, nekada vrlo aktivni član kotorskoga društva „Jedinstvo“, inače austrijski poštanski činovnik koji je, na zahtjev knjaza Nikole I²⁸ upućen na Cetinje radi pripreme uslova za realizaciju ugovora o poštanskom saobraćaju između Austrije i Crne Gore, potpisanoga u Zadru, 25. maja 1871. godine. Treba reći i to da o samom prikazivanju pomenutih predstava govore i dva računa sa troškovima o kojima je u svom radu obavijestio javnost doktor Drago Petrović.²⁹

Scenska zbivanja na Cetinju u godinama prije Veljega rata pominje i Josif Holeček. U svom obimnom djelu književnik Holeček ostavlja i zapis o djelovanju svog zemljaka Antuna Šulca, kapelnika Crnogorske vojne muzike. Govoreći o svom zemljaku Holeček ističe da je Antun Šulc: „obratio pozornost knjaza na sebe time što je u kratko doba složio dve operete na srpski tekst. Jedna je uzeta iz povesnice za doba Kosovo-poljskog, a druga iz crnogorskog života...“ Holeček dalje piše da je ove operete već predstavljalo i društvo iz Kotora (o mesojedama), te da je u zgradi za bolnicu bila načinjena pozornica i dodaje novi podatak ističući da je knjažev ljekar, Francuz, slikao dekoracije za ove predstave. Izvedene predstave, kako navodi Holeček: „dadoše Cetinju uživanja, što je moralo biti jako kad se i danas o njemu može čuti gdje se pripoveda. Partiture od obe operete potucale su se po svetu dok se ne izgubiše u Trstu...“³⁰ Prihvatimo li ovu Holečekovu tvrdnju o sud-

²⁷ S. Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2008, 127.

²⁸ Napomenućemo da se u Trstu nekoliko godina školovao crnogorski knjaz, odnosno kralj Nikola I Petrović – Njegoš.

²⁹ D. Petrović, Podizanje 'Danilove bolnice' i prve godine njenog rada, *Medicinski zapisi* XII/1964, br. 15, 90-92.

³⁰ Josif Holeček, *Za slobodu*, knj. II, Novi Sad, 1881. Navodimo po: R. J. Dragičević, *Crnogorska vojna muzika (1871-1916)*, *Starine Crne Gore* V/1975, 15-80.

bini partitura kao puzdanu, onda je prilika da to ovdje sa posebnom pažnjom naglasimo u želji da to bude povod budućim istraživačkim pregnućima koja bi mogla rezultirati značajnim nalazom, ako se još i danas neđe u Trstu nalaze sačuvana muzičko-scenska djela koja su izvođena na Cetinju sedamdesetih godina 19. stoljeća.

Uz oslonac na iznijeto u Holečekovom djelu, možemo kazati i to da je za predstave date na Cetinju tokom zime i proljeća 1873/74. godine dekoraciju (prvu poznatu pozorišnu scenografiju u Knjaževini Crnoj Gori) izradio knjažev ljekar Fevrije (*Jean Batist Feuvrier*), te da je jedna od predstava sasvim vjerovatno bila „Naše narodno uskrснуće“, opereta na tekst Rista Milića, „sa sprovodom muzike“ Antona Šulca, dok je druga tretirala neku temu iz crnogorskoga života.

U ovoj prilici pomenućemo još jedan zapis iz periodike, ovoga puta iz novosadskog „Pozorišta“, koji nam dozvoljava da dopunimo podatke o predstavama koje su prikazane na Cetinju pred Velji rat. List „Pozorište“ u kratkoj vijesti o prikazivanju pozorišnih predstava na Cetinju sedamdesetih godina 19. stoljeća ističe da će formiranoj grupi predstavljača knjaz Nikola I ubuduće pokloniti više pažnje, te da tu grupu čini šest muškaraca i dvije žene. Tako, zahvaljujući listu „Pozorište“ saznajemo broj i polnu strukturu predstavljača, ali nažalost ne i njihova imena.

Zbog krupnih događaja koji će zapljusnuti Crnu Goru u godinama koje slijede, knjaz Nikola I neće biti u prilici da po najavljenom obećanju posveti više pažnje scenskoj umjetnosti i njenim protagonistima. Sredinom osme decenije 19. stoljeća u Crnoj Gori su se ponovo začule ratne trube. U susjedstvu je 1875. godine počeo *Hercegovački ustanak*, a zatim, naredne 1876. godine knjaz Nikola I će povesti Crnogorce u Velji rat. Tako će nastavak priče o razvoju kulture i crnogorskoga glumišta morati da sačeka desetak godina.

Poslije uspješno vođenih ratnih operacija i odluka Berlinskoga kongresa (1878. god.) Crna Gora će u pretposljednju deceniju 19. stoljeća ući kao znatno proširena, ponovo primorska, te kao država sa međunarodno i formalno potpuno priznatim suverenitetom. Postignuti ratni uspjesi i nastala znatno proširena i izdašnija podumijenta za ekonomski razvoj činili su da se u skoro svim područjima života snažno oseti opšti polet i entuzijazam.

Javile su se kudikamo povoljnije opšte pretpostavke da Crna Gora, kao suverena država sa novim značajnim urbanim centrima i morskim lukama (Podgorica, Nikšić, Bar, Ulcinj...) krene u ubrzani razvoj koji bi dominantno bio oslonjen na rezultate ostvarene sopstvenima ekonomskim aktivnostima. Radi stvaranja što povoljnijega ambijenta za razvoj ekonomskih aktivnosti, prvenstveno trgovine, „Glas Crnogorca“ će, iz broja u broj, tokom 1882. godine donositi izvještaje sa dva, za Crnu Goru najvažnija tržišna centra. Sa bečke berze o kretanju vrijednosti valuta, posebno apoena od pleme-

nitih metala, sa jedne, te o promjenama cijena osamdesetak raznih artikala na tržištu u Trstu, sa druge strane.

U takvim okolnostima, početkom osamdesetih godina 19. stoljeća, pokrenuto je niz aktivnosti u mnogim oblastima društvenoga života. Školska mreža narasta, kako po broju institucija tako i po nivou obrazovanja koje one pružaju. Organizuju se kulturno-umjetničke manifestacije i osnivaju društva, odnosno ustanove iz ovih oblasti. Stručnjaci raznih profila iz inostranstva, po pozivu, ili na sopstvenu inicijativu (najčešće po raspisanim konkursima) dolaze u Crnu Goru radi zapošljavanja. U Crnoj Gori se formira i do pod kraj stoljeća djeluje novi kulturni krug.³¹ Treba, međutim, odmah reći i to da će zamah u opštem razvoju crnogorskoga društva ostvaren na talasu poratnoga poleta tokom prve polovine osamdesetih godina biti znatno usporavan do kraja stoljeća. Opstajanje i dalje nedovoljno adaptibilni, u suštini arhaični državni sistem koji karakteriše veoma sporo mijenjanje odnosa među društvenim grupama i slojevima, te stvaranje veoma niskoga nivoa ekonomske snage svih državnih funkcija i stanovništva.³²

Stvoreni društveni ambijent pogoduje pokretanju organizovanoga i redovnoga pozorišnoga života koji možemo kontinuirano pratiti od 1884. godine. Zbog značaja i intenziteta događaja u vezi sa teatrom koji su se odigrali, skloni smo da 1884. označimo kao *godinu pozorišta* u Crnoj Gori. Te godine je nastalo znatno dramsko djelo (istorijska drama u stihu, „Balkanska carica“) čiji je autor suveren države knjaz Nikola I, amaterska pozorišna grupa (*Dobrovoljno pozorišno društvo*) upravo oformljena u okviru Društva cetinjske čitaonice odmah će javno izvesti knjaževu dramu, te konačno, položen je kamen temeljac Zetskome domu – prvome zdanju namijenjenom pozorištu i kulturi uopšte u slobodnoj Crnoj Gori. Organizovanje priredbi, a posebno izgradnja Zetskoga doma, u Crnoj Gori onoga vremena nije doživljavano samo kao veliko pregnuće u oblasti kulture već i kao najava stvaranja nove slike u Evropi o državi koja je do tada bila prepoznata uglavnom po oružanim sukobima

Prateći dalje niti naše teme fokus se okreće, doduše ne nadugo, prema izgradnji Zetskoga doma. Prije nego što u tom kontekstu pomenemo Trst i angažovanje Trščana, treba reći da je po odluci formalnoga nosioca aktivnosti – Društva cetinjske čitaonice – izgradnja Zetskoga doma prvih godina finansirana dobrovoljnim priložima. Pokrenuta je ustvari velika domaća akcija prikupljanja priloga za izgradnju Zetskoga doma, koja će po intenzitetu

³¹ Koristimo termin *kulturni krug* u nedostatku boljega iako nijesmo ubijedeni u njegovu potpunu adekvatnost. Mogli bi najšire gledano reći da su se u Crnoj Gori za vlade Nikole I formirala uslovno rečeno tri kulturna kruga. Za prvi možemo reći da je djelovao do Veljega rata, za drugi do sredine devedesetih godina 19. stoljeća i treći do početka novih ratnih zbivanja.

³² Videti: L. I. Milunović, Tehnika vladanja i rezultati, *Akcionar* IV/2006, br. 1-2, 63-78.

i odzivu iz svih krajeva Crne Gore prerasti u pravi donatorsko-kulturni pokret. Ove aktivnosti je do detalja pratila domaća periodika, redovno donoseći spiskove sa imenima darodavaca i iznosima njihovih priloga.³³ Donatorska aktivnost je punim intenzitetom trajala do pod kraj 1888. godine odnosno useljenja (o Mitrovdanu) nominalnoga vlasnika, Društva cetinjske čitaonice, u još građevinski nedovršeni Zetski dom. Prikazivanjem prve predstave u Zetskome domu decembra iste 1888. godine (o Nikoljdanu) završava se prva etapa u razvoju redovnoga pozorišnoga života u Crnoj Gori.³⁴ Naravno, donatora i donacija za Zetski dom biće i kasnije. U ovoj, da kažemo primarnoj i velikoj donatorskoj akciji, učestvovao je i nemali broj prijatelja i dobrožtelatelja Crne Gore iz inostranstva.

Listajući ondašnju periodiku i stranice iz sveske evidencije o donatorima i donacijama za izgradnju Zetskoga doma koju je vodio profesor cetinjske gimnazije Jovo Ljepa, kao član *Središnjeg cetinjskog odbora za skupljanje priloga*, srijetamo i ime Vida Pavlovića, Paštrovića iz Trijesta. Prema zapisu u Ljepavinoj svesci evidencije, Vido Pavlović je 9. jula 1885. godine priložio 5 fijorina (nešto više od ½ napoleona). Prilog V. Pavlovića zabilježen je u „Glasu Crnogorca“ od 16. januara 1886. godine³⁵ u okviru spiska nekoliko darodavalaca iz inostranstva. Naredne, 1887. godine u okviru rubrike „Domaće vijesti“ „Glas Crnogorca“ je uz napomenu da se radi o ličnoj vijesti, objavio kako su na Cetinju boravili: „g. J. Sundečić, g. N. Stefanović, zastupnik na dalmatinskom saboru, i g. Velko Lombardić iz Firence sa gospodom i porodicom Duković iz Trsta i Gojkovoća iz Erceg-Novog. Tom prilikom je narodni zastupnik g. N. Stefanović priložio na Zetski Dom fiorina 50.“³⁶ Prilog Nika Stefanovića takođe je evidentiran u Ljepavinoj svesci. Sveska evidencije priloga za Zetski dom koju je vodio profesor Jovo Ljepava danas se čuva u arhivi Narodnoga muzeja Crne Gore.³⁷ Pored profesora Ljepave, Središnji odbor za skupljanje priloga od septembra 1884. godine su činili Mitar Plamenac i Vuko Vuletić.

³³ L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, (276 num.).

³⁴ O pozorišnoj produkciji u drugoj etapi (1889-1908) prvoga perioda (1884-1908) u razvoju organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života u Crnoj Gori vidi: L. I. Milunović, *Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889-1908*, Glasnik odjeljenja umjetnosti CANU knjiga 30, Podgorica 2012, 179–196.

³⁵ *Glas Crnogorca*, XXVII/ 1886, br. 3, 4. Vidi u: L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, 159, 220 i 228.

³⁶ *Glas Crnogorca*, XVI/ 1887, br. 40, 2. Radi lakšega upoređivanja pomenutih novčanih iznosa napomenućemo da je 50 fijorina po tekućem kursu 1887. godine iznosilo 5,02 napoleona u zlatu. Vidi: L. I. Milunović, *Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori*, u: *Novac Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnog skupa), Cetinje, 2007, 261-286.

³⁷ O tome vidi: L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, 216-217.

Dvije godine kasnije, u posebnoj kratkoj vijesti sa već od ranije ustaljenim naslovom „Prilozi za Zetski dom“ u „Glasu Crnogorca“ će pisati: „Gospodin Vladimr J. Ristić iz Trsta darovao je „Zetskom Domu“ deset napoleona na čemu mu se ovijem javno zahvaljuje. Cetinje, 15. juna 1889. god. Odbor za skupljanje priloga.“³⁸ Ovaj bogati prilog zabilježen je i u Ljepavi-
noj svesci evidencije. Uzimajući u obzir visinu ovoga individualnoga priloga ne treba da čudi što je vijest o tome, naravno uz izraze zahvalnosti, objavljena u ondašnjoj periodici kao posebna bilješka. Doduše, ovde treba dodati da je 1889. godine već zamrlo masovnije prikupljanje priloga po Crnoj Gori, pa je ova vijest o prilogu iz Trsta, uz praćenje formirane prakse o objavljivanju donacija u štampi, svakako više bila namijenjena čitaocima „Glasa Crnogorca“ u inostranstvu.

Sredinom posljedne decenije 19. stoljeća pronaći ćemo u crnogorskoj periodici još jednu vijest o znatnoj donaciji za Zetski dom koja je došla iz Trsta. „Glas Crnogorca“ će pod naslovom „Javna zahvala“ donijeti kratku vijest o poklonu pomorskoga kapetana iz Trsta: „Gospodin Marko Andrić, kapetan pomorski u Trstu, darovao je „Zetskom domu“ na Cetinju fior. a. v. pedeset, na čemu se plemenitom darodavaocu ovijem javno zahvaljuje. Cetinje, 20. oktobra 1894. god. Odbor.“³⁹

Budući da je izgradnja Zetskoga doma prvih nekoliko godina uglavnom finansirana dobrovoljnim prilozima, organizator čitavoga posla se morao truditi da što više detalja o sprovedenim aktivnostima učini dostupnim najširoj javnosti. Crnogorska periodika je veoma detaljno pratila stanje na radilištu i obavještavala javnost o svim promjenama na zdanju Zetskoga doma. Tokom prve tri godine izgradnje javnost je preko objavljenih spiskova donatora te visine donacija detaljno bila obaviještena o prikupljenim sredstvima. Pored toga, krajem 1885. godine u štampi je najavljeno da će i još jedna veoma važna komponenta ovoga posla biti javno obnarodovana. Riješeno je, naime, da se u periodici objave detaljni troškovnici iz kojih će se videti koliko je novca, kome, kada i u koje svrhe isplaćeno pri izgradnji Zetskoga doma. Drugim riječima, Odbor za izgradnju je htio da ukupnoj javnosti koja je donacijama podržala izgradnju Zetskoga doma do kraja bjelodano sa svih aspekata položi račune o svom radu i postignutim rezultatima.

Tokom 1886. godine „Glas Crnogorca“ je iz broja u broj, pod naslovom „Razni troškovi oko zidanja *Zetskoga Doma*“, objavljivao po mjeseci-

³⁸ *Glas Crnogorca*, XVIII/ 1889, br. 25, 4. L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, 210 i 227.

³⁹ *Glas Crnogorca*, XXIII/ 1894, br. 48, 4. Napomenućemo da uz iznos donacije napisano odrednica: *fior. a. v.* znači: fijorina austrijske vrijednosti, tj. da je iznos nije iskazan u odnosu na apoene od plemenitih metala, već po redovnom važećem valutnom kursu u skaldu sa kretanjem na berzi u Beču.

ma detaljne podatke o tokovima plaćanja raznih troškova. Troškovnici (svojevrnski izvještaji) su objavljivani uz napomenu: „Iznosimo u potankosti račun građevine Zetskoga Doma, da svakome bude jasno zašto je što potrošeno i kome isplaćeno na priznanice.“⁴⁰ „Odbor za građevinu *Zetskoga Doma*“ koji je potpisivao ove svojevrnske građevinsko-financijske izvještaje su činili: predsjednik Filip Petrović i članovi: Š. Popović, V. Vuletić, Š. Ognjanović, Š. Kustudija i J. Piper (Milunović). Ovako detaljno objavljeni pokazatelji o troškovima izgradnje Zetskoga doma će nam omogućiti da dođemo do podataka o još nekim doticajima Trsta tokom prve godine sazdanja Talijinoga i Melpmeninoga hrama u prijestonici Knjaževine Crne Gore.

Iz objavljenih izvještaja saznajemo da su 10. juna 1884. godine sa Cetinja upućeni telegrami u Trst i Kotor, te da je u tu svrhu plaćeno 2,92 fiyorina. Već sljedećega mjeseca iz objavljenoga troškovnika možemo vidjeti koji bi mogao biti razlog za slanje telegrama u Trst. Naime, 17. jula 1884. godine firme Lukato i sin, kako stoji: *trgovcima gvoždarije u Trstu*, plaćen je račun na 575,79 fiyorina sa obrazloženjem: „za potrebno gvožđe oko vezivanja zidova za „Zetski Dom“. Odbor za izgradnju Zetskoga doma je i narednoga mjeseca platio narudžbinu kod firme Lukato i sin iz Trsta. Ovoga puta plaćena su dva računa ove firme na ukupno 470,1 fiyorina koja su se odnosila na nabavljene: „kalamide, bandone za trube i druge stvari“.⁴¹ Iz Trsta je tako za potrebe Zetskoga doma nabavljeno materijala u vrijednosti od 1045,89 fiyorina (oko 110 napoleona) što je najveći uvoz tokom prve godine izgradnje.

Prateći dodire Trsta i Trščana sa crnogorskim glumištem upravo smo govorili o Zetskom domu – jednom od stubova na koji je čvrsto oslonjen početak i razvitak organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života u Crnoj Gori. Drugi takav stub je „Balkanska carica“, dramsko djelo u stihu knjaza Nikole I. Upravo ova istorijska drama će nam pomoći da pod sam kraj pretposljednje decenije 19. stoljeća ukažemo na još neke veze Trsta sa crnogorskim glumištem.

Malo je dramskih i uopšte književnih djela, koja su kao „Balkanska carica“ već u toku svoga nastajanja postala šire poznata, te još kao nedovršena i neobjavljena izvođena na javnoj sceni što je praćeno sa neobično mnogo pohvala i hvalospjeva u domaćoj, ali i stranoj periodici. Konačno, može se postaviti pitanje da li je još koje dramsko djelo, pored toga što je prevodeno i postavljano na pozornice uz pohvale u zemlji i inostranstvu imalo sudbinu da njegovo izvođenje tokom tri decenije od nastajanja bude povezano sa

⁴⁰ *Glas Crnogorca*, XXVI/ 1886, br. 4, 4.

⁴¹ Navodimo po: L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, 242, 244 i 257. Napomenućemo da će početkom devedesetih godina 19. stoljeća i cijevi za cetinjski vodovod - „Voda Velike knjaginje Milice“, biti nabavljane iz Trsta.

najkrupnijim kulturnim dešavanjima u sredini iz koje potiče. Kako će „Balkanska carica“ biti povezana sa Trstom saznaćemo iz oglasa koji je objavio „Glas Crnogorca“.

Krajem pretposljednje decenije 19. stoleća crnogorska poluzvanična novina će donijeti *Objavu*⁴² iz koje se moglo saznati da je scenski odnos prema knjaževoj „Balkanskoj carici“ možemo reći upravo zatvorio pun krug. Javnost u Crnoj Gori, ali i ona u inostranstvu koja je pratila crnogorsku periodiku, biće obaviještena da je zahvaljujući naporu italijanskoga kompozitora knjaževo dramsko djelo *prevedeno* i na univerzalni jezik muzike. U *Objavi* koju je sredinom jula 1890. godine donio „Glas Crnogorca“ stoji da će upravo komponovana „Balkanska carica“ biti uskoro štampana u Trstu. No, prije nego što se prateći crnogorsku periodiku zadržimo na sudbini ovoga muzičkoga djela i njegovom putu od Kotora do Trsta, te od Trsta do Cetinja, valja makar tek u naznakama, napraviti osvrt na kulturni ili još bliže muzičko-scenski trenutak u Crnoj Gori na početku devedesetih godina 19. stoljeća.

Na razmeđi pretposljednje i posljednje decenije 19. stoljeća snažno se prenuo muzički život u Knjaževini Crnoj Gori. Na samom početku priče o muzičkom trenutku u javnom životu prije svega crnogorske prijestonice treba prvo skrenuti pažnju na naredbu Ministra prosvjete i crkvenih poslova koja je upućena rektoru Bogoslovsko-učiteljske škole i Gimnazije. Naredbom, koja će biti objavljena krajem maja 1889. godine u *Prosvjeti : listu za crkvu i školu*, od nadležnih je zatraženo: „da se od učenika u sporazumu sa korovođom g. Špirom Ognjenovićem formira crkveno pjevačko društvo“.

Ministarstvo prosvjete je iste 1889. godine (30. juna) u „Glasu Crnogorca“ objavilo oglas (konkurs) o zapošljavanju učitelja muzike i notnoga pjevanja za srednje škole. Rezultat ovoga oglasa će učiniti da Cetinje dobije vrijednoga muzičkoga pregaoca koji će ostaviti uočljivi trag u muzičkome životu Crne Gore. U ostavljenome roku (do 20. VIII) na ovaj konkurs se javio Robert Tolinger. Međutim, Tolinger će u Crnu Goru krenuti tek sredinom oktobra, da bi 1. XI 1890. godine položio zakletvu pri stupanju na dužnost. Robert Tolinger će na Cetinju službovati do završetka školske 1896/97. godine.

Krajem 1889. godine još jedan Čeh sa muzičkim obrazovanjem vezuje svoje profesionalno angažovanje za Crnu Goru. Službovanje na Cetinju započinje František Vimer, koji će kao kapelnik voditi *Crnogorsku vojnu muziku* (bandu) do Prvoga svjetskoga rata.⁴³ Zahvaljujući prisustvu Roberta Tolingera i Františka Vimera, tokom posljednje decenije 19. stoljeća, u scen-

⁴² C. Schmidl & Co. u Trstu, „Objava“, *Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 29, 3.

⁴³ „U međuvremenu je ministar vojni naručio iz Trsta: *svu važniju robu za muzikante*.“ (D. J. Martinović, *Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD „Njegoš“ - Cetinje*, Podgorica, 2006, 70).

skim programima domaće produkcije na Cetinju preovladavaće (po broju i kvalitetu) muzičke numere. Programi bešeda i zabava u Zetskom domu, zahvajući angažovanju ova dva Čeha postaju mnogo bogatiji muzičkim numerama. Društvo cetinjske čitaonice, tada glavni nosilac kulturno-zabavnoga života prijestonice, još početkom novembra objavljuje da će svake subote organizovati *Večernje zabave* sa prigodnim kulturno-zabavnim programima.

U Crnoj Gori toga vremena naročito pažljivo su obilježavani imendani knjaza Nikole I. Izvještaj sa nikoljdanske svečane bešede u Zetskome domu 1890. godine objavljen je u „Glasa Crnogorca“. Pošto je navedeno ko je sve bio u dvorskoj i diplomatskoj loži, u izvještaju je posebna pažnja posvećena kompoziciji Roberta Tolingera napisanoj na stihove iz „Balkanske carice“ koju je, poslije intoniranja himne i prigodnoga govora ministra prosvjete Jovana Pavlovića, otpjevala Milena Ognjenović. U ocjeni pjevanja Ognjenovičke se kaže: „da je Gospođica Milena anđeoskim glasom ispjevala ‚U dalekom Drenopolju‘ i da je potpuno svatila – i riječi pjesnikove i muzikalne note...“. Nije teško pretpostaviti da je saznanje o komponovanju „Balkanske carice“ u Kotoru moralo motivisati vrijednoga i talentovanoga kompozitora Tolingera da se, odmah po dolasku u Crnu Goru i on oproba na stvaranju muzike na knjaževe stihove i time na najbolji način predstavi prijestoničkoj publici. Podsticaje na to pregnuće Tolineg je svakako mogao dobiti i iz svoje neposredne okoline na Cetinju, a možda makar indirektno i sa, kako se tada govorilo, „navišega mjesta“.

No, vratimo se muzičkom djelu čije je štampanje najavljeno iz Trsta. Poslije objavljivanja (rubrika: *Književnost i umjetnost*) već pomenute, doduše veoma opširne *Objave* u kojoj izdavač *C. Schmidl & Co.* iz Trsta najavljuje da će uskoro štampati „Balkansku caricu“, kompoziciju Dionisija de Sarna San Đorđa, koja se u pretplati može naručiti po cijeni od 8. fijorina a. vr.⁴⁴ crnogorska periodika će pažljivo pratiti vijesti koje se odnose na ovo muzičko djelo. Italijanski kompozitor, Dionisije de Sarno San Đorđo (1856-1937) jedini ovlašćeni kompozitor „Balkanske carice“ u to vrijeme je učitelj muzike u Kotoru. Uz poziv na pretplatu, tršćanski izdavač u *Objavi* o samom djelu ističe:

„Ovo muzikalno djelo, koje odgovara narodnom duhu i sadržaje lijepih originalnih stranica, što mu prisvaja najlaskavije odobravanje koliko vještaka toliko uopće svakoga u komu je razvijeno nježno osjećanje, tim je dragocjenije, što se do sada malo takvijeh polazalo, koji su pokušali da originalnu slovensku muziku na pozornicu iznesu. Ovo će djelo biti izdato za glasove i glasovir, a iznijeti će oko 300 šatmpanih stranica na finoj hartiji sa ukusnim hromo litografičnim zavojom...“.

⁴⁴ Napmenućemo da je 1 napleon u zlatu u Crnoj Gori tada (1. avgusta 1890. g.) vrijedio 9,20 fijorina a. vr.

Tokom narednih nekoliko godina kroz crnogorsku periodiku srijetamo napise o raznim detaljima ovoga muzičkoga djela. O kompoziciji Dionisija de Sarna San Đorđa „Balkanska carica“ pišaće ruska i druga strana štampa, što će u jednoj prilici, zbog iznijetih nepreciznih podataka o kompozitoru, izazvati i njegovo javno reagovanje, koje će na svojim stranicama objaviti „Glas Crnogorca“

Muzičko djelo De Sarna već početkom naredne, 1891. godine, izvođenjem će se približiti crnogorskoj prijestonici. Kao dio širega programa (*Rasporeda*) *Večernje zabave*, koju je u Kotoru, o Savindanu priredilo Društvo „Jedinstvo“, gospođica Riboli je sa uspjehom – kako će crnogorska periodika doslovno zabilježiti: „*Brava la Signorina Riboli!*“ – otpjevala *U dalekom Drenopolju* (arija *Danice*) odlomak iz „Balkanske carice“ kompozicije Dionisija dr Sarna San Đorđa. Prikaze programa sa ove večernje zabave donijet će crnogorska glasila „Glas Crnogorca“ i „Nova Zeta“, naravno uz poseban osvrt na izvođenje De Sarnove kompozicije. U kotorskoj čitaonici izvedena su ustvari dva odlomka (treća i sedma tačka programa) iz De Sarnovoga djela: „...preludijum prvoga čina, koji je orhestra izvršila, i „U dalekom Drenopolju“, što je ispjevala gca A. Riboli, uz pratnju glasovira.“⁴⁵ Pjevanje A. Riboli pratila je te večeri na glasoviru takođe sa uspjehom njena sestra Mina. „Tijem ulomkom, g. De Sarno postigao je vrhunac muzikalne vještine, tim još više jer je g. De Sarno sin lijepe Italije.“ - kaže se u „Glasu Crnogorca“.⁴⁶ Autor ocjena koje citira „Nova Zeta“ je imao po svoj prilici mnogo više muzičkoga obrazovanja od svoga kolege koji piše u „Glasu Crnogorca“, pa će poslije kritičkoga osvrta⁴⁷ zaključiti: „Kada su ova dva komada takav uspjeh imala, što se očekivati može od cjeline“.

Pored objavljivanja, za Trst će biti vezano i prvo izvođenje De Sarnove opere „Balkanska carica“. O tome crnogorsku javnost obavještavaju već pomenuta dva glasila. Sredinom marta „Glas Crnogorca“, piše da je Dionisije de Sarno San Đorđo otputovao u Trst radi dogovora sa izdavačem o objavljivanju svoga muzičkoga djela, da bi zatim u prevodu citirao tršćanski list „Cittadino“ od 14. marta 1891. godine: „U četvrtak večer prikazala se „Balkanska carica“ opera vrlog maestra Dionisija de Sarno San Đorđo po libretu Crnogorskoga Kneza. Eksekucija, kojom je upravljao naš maestro Siniko, učinila je uprav nevjerovatni utisak, te je za sobom ostavila želju, da

⁴⁵ Anonim, „(Iz kompozicije „Balkanske carice“), „Nova Zeta“, III/1891, br. 1, str 32.

⁴⁶ P-ć., „Kotor, 16 Januara“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 5, 2.

⁴⁷ „ - Preludijum je odlična radnja: poslije jedne imitacije između flauta i klarineta slijedi jedan *Andante*, povjeren samim violinama. Utisak ovog *Andante*, izvršen na četvrtoj žici *coi sordini* sladak je i žalostan, i navodi te, da promisliš na žalost nesretne Danice, čija je strast istaknuta u *Andantino*, koji odma slijedi. Prihvaćen *Andante* od cijele orhestre, pruža zaista izvanredan uspjeh, kao i ono što slijedi sa zaključkom.“ (*Nova Zeta*, III/1891, br. 1, str. 32).

bude opet prikazana.⁴⁸ Citat iz tršćanskoga lista završava se najavom da će opera biti štradan još jedanput prikazana u Trstu. U kratkoj bilješci koju nešto kasnije donosi „Nova Zeta“ potvrđeno je izvođenje „Balkanske carice“ u dva navrata u Trstu: „... pred mnoštvom najodabranije publike, u kojoj je bilo nekoliko glavnijih tršćanskih prestavnika muzikalne umjetnosti.“⁴⁹ U „Novoj Zeti“ se dalje ističe kako je uspjeh opere ponukao gospodu Škuljevića i Aničića da ponude finansiranje objavljivanja De Sarnovoga muzičkoga djela: „...tako da će brzo *Balkanska Carica* i u muzici svijeta ugledati“ – zaključuje se u ovoj bilješci.

Krajem 1891. godine godine „Glas Crnogorca“ će u nekoliko navrata pisati o sudbini tršćanskoga izdanja „Balkanske carice“. Prvo je objavljeno da se De Sarnovo djelo pojavilo iz štampe u izdanju: „C. Schmiid et C.o. Trieste-Bologna“, te da mu je cijena 6 fiyorina. Dva broja kasnije isto glasilo javlja da je tršćansko izdanje „Balkanske carice“ konačno prispjelo na Cetinje i došlo do redakcije lista.

Još iste godine de Sarnova kompozicija se čula i na Cetinju. Na beše-di organizovanoj povodom imendana prijestolonasljednika Danila Aleksandra, mimo utvrđenoga programa, František Vumer, kapelnik Crnogorske vojne muzike je pjevao: „...veliku ariju iz opere de Sarnove B. Carice „Divna je Zeta i kučka gora“ uz pratnju g. Tolingera na glasoviru.“⁵⁰ Slične vijesti o izvođenju de Sarnovoga djela na Cetinju crnogorska periodika će donositi i narednih godina. Tako će već u januarskome broju naredne, 1892. godine „Glas Crnogorca“ zabilježiti izvođenje djelova De Sarnove kompozicije u okviru kulturnih programa izvedenih u Dubrovniku i Novome Sadu.⁵¹

Na kraju, kada govorimo o operi „Balkanska carica“ Dionisija de Sarna San Đorđa po tekstu kralja Nikole I, recimo i to da će ova kompozicija prvo premijerno cjelovito izvođenje u Crnoj Gori doživjeti u adaptaciji i režiji Radmile Vojvodić, tek 14. jula 2008. godine na Cetinju.

* * *

Putovanja Crnogoraca motivisana političkim razlozima vodila su naveličito ka Beču, obično preko Trsta, gdje je bilo obilje prilika da se steču nova saznanja i zadovolje mnoge neposredne ekonomske potrebe Crne Gore. To-

⁴⁸ M. K., „Balkanska carica“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 13, 2-3; Inicijali M.K. vezuju se Milutina Mila Kovačevića, profesora cetinjske Gimnazije koji je obrazovanje sticao u Italiji. Navodimo po: XLIV u: L. I. Milunović, Lj. Milunović, *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884-1916: Hrestomatija*, Cetinje, 2004, 144-146.

⁴⁹ Anonim, „(„Balkanska Carica“ – Opera)“, *Nova Zeta*, III/1891, br. 3, 104.

⁵⁰ Anonim, „(Svečana besjeda)“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 52, dodatak, 2.

⁵¹ Anonim, „(Svetosavska besjeda)“, *Glas Crnogorca*, XXI/1892, br. 3, 4. O priložima iz miljea scenske umjetnosti objavljenim u crnogorskoj štampi vidi posebnu bibliografiju: Lj. Milunović, *Pozorište u periodici Knjaževine Crne Gore 1884-1908*, Podgorica, 2002.

kom 19. stoljeća ove veze postaju sve intenzivnije i sadržajnije, a time i važnije za Crnu Goru. Sklapaju se trajnije poslovne veze, ali i lična poznanstva i prijateljstva. Uz pomenuta dva glavna koridora odnosa, Cetinje se sa Trstom povezuje i nizom finih niti u drugim oblastima života. Crnogorcima iz Trsta stižu kulturni i drugi uticaji odnosno, najšire rečeno, dopiru treptaji svjetlosti moderne Evrope. Dok se bliži kraju 19. stoljeće i počinje novo, dvadeseto, na Cetinju će se sve snažnije osećati dah savremenih evropskih kretanja.

Tragajući za neposrednim dodirima sa Trstom u miljeu crnogorskoga glumišta, srijetaju nas saznanja od kojih će se neka ticati prelomnih momenata u razvoju pozorišnoga života u Crnoj Gori. Ovom prilikom smo se tudili da krećući se hronološki u osnovnim potezima ukažemo na značaj saznanja što nam ih pružaju razmatranja uslovno govoreći četiri tačke dodira.

- (1) Još u predinstitucionalno doba, dok nema teatra ili konstituisanih stalnih domaćih dramskih grupa, u Crnoj Gori nastaju snažna dramska djela veoma visokoga dometa u kojima ćemo, pored pominjanja pozorišta, sresti podsticaje na razmišljanja o tome koliko dugo u nas traje njegovanje raznih specifičnih oblika dramskoga izraza. Upravo u to vrijeme, u Trstu Njegoš piše poetski iskaz koji možemo posmatrati i kao našu, doduše specifičnu pozorišnu kritiku.
- (2) Putopisi Trščana (naravno i ne samo njihovi) dopunjavaju nalaze iz naših nedostatnih arhivskih fondova bogateći saznanja o diletantskim javnim prikazivanjima dramskih sadržaja na Cetinju sedamdesetih godina 19. stoljeća.
- (3) Trščani su prisutni i u najvažnijoj kulturnoj akciji 19. stoljeća u Crnoj Gori, izgradnji Zetskoga doma - prvoga zdanja namijenjenoga za hram Melpomene i Talije, te uopšte kulturnim potrebama Crnogoraca.
- (4) Trst na veoma specifičan način dodiruje i „Balkansku caricu“, istorijsku dramu u stihu kralja Nikole I, djelo čije će nastajanje i prikazivanje biti agensom razvoja teatra, označavajući obično i prekretnice u pozorišnome životu Crne Gore do Prvoga svjetskoga rata.

Pokazuje se po ko zna koji put da, prateći odnose sa sušedima te tragajući za međusobnima uticajima, nailazimo ustvari na nova saznanja o nama samima. Otkrivaju nam se kako činjenice, tako i putevi kuda bismo mogli dalje tragati. Neumitno se približavamo punom značenju saznanja da nikada nijesmo bili, niti uopšte ikada možemo biti - sami.

Luka I. MILUNOVIĆ

SCENE OF TRIESTE IN VIEW OF MONTENEGRIN
THEATER MILIEU DURING THE PERIOD FROM NJEGOŠ
LIFE TIME TO UNTIL THE END OF 19TH CENTURY.

Summary

Trieste, a large Adriatic port, northern point of shipping lines which connect the city to the south of Kotor and later harbor of Bar will be, shall we say, an inevitable stop on a journey that during the 19th century Montenegrins undertaken for commercial, political, and educational and other needs.

Achieved the level and intensity of communication, created, both official and personal relationships with institutions and businesses of Trieste, and Reedy and their families will make the city visible in many areas of life in Montenegro. From Trieste during the 19th century arrived in Cetinje combination of influences and reflections of modern Europe. In a series of opportunities, Trieste and Reedy will in some way touched by the Montenegrin Theater that only after the Congress of Berlin receives regular and organized flow. Doing the work, we are making the effort to look at the Trieste indications point to the facts in the Montenegrin cultural milieu of the end of the first and the second half of the 19th century. The aim of this work is that through the new research endeavors during the following times and in this regard encourages more intensive consideration of actual events and the relationship with Trieste and the Adriatic coast in general.

Alberto BECHERELLI, * Andrea CARTENY**

LA QUESTIONE MONTENEGRINA ALLA CONFERENZA DELLA PACE DI PARIGI

ABSTRACT: The Archive of the Historical Office of the Italian Army General Staff in Rome contains reports (fonds E-8, Inter-Allied Commissions at the Paris Peace Conference, Montenegro) about the Montenegrin issue at the Paris Peace Conference in 1919. These documents give details about Montenegrin aspirations for independence at the end of WWI, after the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. During the Conference and the following years, the Inter-allied Commissions had the task to draw up new boundaries of the states and supervise the application of economic and military conditions. As a consequence, the Italian military representatives, who were in charge of these tasks, were involved in the political and diplomatic events of those countries.

KEYWORDS: Montenegrin issue, Paris Peace Conference, Independence, National borders, 1919

Con la partecipazione alla Prima guerra mondiale, il Montenegro vive la sua ultima travagliata stagione indipendente, risultato di un processo che l'ha visto, nel corso del XIX secolo, guerreggiare quasi ininterrottamente contro i turchi, nonostante il noto firmano del sultano Selim III, già nel 1799, avesse formalmente riconosciuto ai montenegrini “di non esser mai stati sudditi della Sublime Porta”. Ancora all'inizio del XX secolo il Montenegro è in prima fila nella lotta agli “oppressori dei popoli slavi”, dichiarando, primo tra gli alleati balcanici, guerra alla Turchia l'8 ottobre 1912. Se nel 1911, prima delle Guerre balcaniche, la superficie del regno è poco meno di diecimila km² e la popolazione di 284.000 abitanti, nel 1914 la superficie del Paese

---

* Autor je docent na Univerzitetu Sapienza, Rim.

** Autor je vanredni profesor na Univerzitetu Sapienza, Rim.

ha raggiunto i quindicimila km² e la popolazione è salita a circa 470.000 abitanti.¹ Dal 1860 Re Nikola è il settimo sovrano della dinastia Petrović Njegoš (fondata nel 1697 dal *vladika* Danilo I) e nel cinquantesimo anniversario della sua ascesa al trono (1910) – mezzo secolo caratterizzato da espansionismo territoriale e progresso socio-economico – il principato è stato elevato a regno e Antivari dichiarata porto franco. Nel dicembre del 1905, inoltre, re Nikola ha introdotto nel Paese una costituzione sul modello di quella serba, che prevede una Camera di settantasei membri (quattordici nominati *ex officio* e sessantadue eletti a suffragio universale) e un Consiglio di Stato per le delibere in campo amministrativo.²

I rapporti tra montenegrini e serbi, negli anni precedenti e durante il conflitto mondiale, si sono rivelati contrastanti. Da una parte si è progressivamente sviluppato il disegno jugoslavo con l'avvicinamento tra i due popoli e, in seguito alla spartizione del Sangiaccato di Novi Pazar, l'avanzamento di proposte per l'unione politica, doganale e militare dei due Paesi – nonostante il persistere delle divergenze tra Petrović Njegoš e Karadorđević, dinastie impazienti di porre il proprio regno al centro delle tendenze *panserbiste*.³ Dall'altra permane invece la forte tradizione statale montenegrina, solidificata dalle ultime guerre, che pur combattute insieme ai serbi, non sempre hanno giovato ad affratellare i due popoli jugoslavi. Soprattutto, i montenegrini continuano a rimproverare l'atteggiamento serbo nei confronti delle loro aspirazioni su Scutari: sia l'abbandono dell'assedio durante le Guerre balcaniche – subito dopo l'attribuzione della città agli albanesi da parte della Conferenza di Londra – sia il tentativo durante la ritirata serba del 1916 di assumere il comando della città benché questa fosse già sottoposta all'occupazione montenegrina. L'area di Scutari rappresenta uno dei principali obiet-

¹ Al termine delle Guerre balcaniche la determinazione dei nuovi confini procura al regno montenegrino un considerevole acquisto territoriale, grazie alla spartizione del Sangiaccato di Novi Pazar tra Montenegro e Serbia, che per la prima volta stabiliscono una frontiera comune. In territorio montenegrino la popolazione è in gran parte slava di religione ortodossa, ma sono presenti anche circa venticinquemila cattolici e centocinquemila musulmani (ottantamila di quest'ultimi, quasi tutti albanesi, vivono nel territorio acquisito nel 1913). Cfr. S. Clissold (a cura di), *Storia della Jugoslavia. Gli Slavi del Sud dalle origini a oggi*, Torino, 1969, 104.

² Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, d'ora in poi AUSSME, E-8, Commissioni interalleanze di Parigi, b. 88, Montenegro, fasc. 15, Pratiche varie, 1920, Delegazione Italiana per la Pace – Sezione Militare (d'ora in poi D.I.-S.M.), *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, 5-6.

³ La spartizione del Sangiaccato, insieme alla conquista della Metohija, di Plav, Gusinje e del litorale di Scutari, al termine delle Guerre balcaniche porta infatti per la prima volta i montenegrini a dominare non solo su una larga parte di musulmani ostili, in prevalenza albanesi, ma anche su tribù montanare con una tradizione di forti legami con la Serbia. Cfr. I. Banac, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca and London, 1984, 275.

tivi territoriali di re Nikola per l'espansione del Montenegro, insieme all'Erzegovina, al sud-est della Bosnia e al litorale adriatico dalla sorgente della Neretva a quella del Drin (con Dubrovnik e le Bocche di Cattaro). Durante la Prima guerra mondiale, inoltre, l'esercito montenegrino è sottoposto agli ordini dello Stato Maggiore serbo: per tale ragione i montenegrini accusano gli ufficiali serbi al comando di essere i responsabili della sconfitta ottenuta ad opera degli austriaci. A poco serve, infatti, la vigorosa resistenza del piccolo esercito montenegrino contro l'offensiva avviata dalle truppe austro-ungariche sul finire del dicembre del 1915, che ha come conseguenza la conquista del Lovćen e di lì l'invasione dell'intero Paese. Pochi giorni dopo, il 4 gennaio 1916, re Nikola fugge in Francia e il Montenegro cade sotto la dominazione austro-ungarica per rimanervi fino alla disfatta dell'esercito imperiale e al conseguente crollo della Duplice Monarchia.⁴

A questo punto il Montenegro, lontano dal risorgere a Stato indipendente, vedrà sostituirsi all'occupazione austro-ungarica quella serba. Con il Patto di Corfù del 20 luglio 1917, infatti, il capo del governo serbo Nikola Pašić e il *leader* del Comitato jugoslavo Ante Trumbić hanno già gettato le basi dell'unione in Stato libero dei popoli serbi, croati e sloveni. L'annessione dei territori jugoslavi al regno di Serbia è poi stabilito in linea di principio – da Pašić, alcuni membri della *Skupština*, i rappresentanti del Consiglio Nazionale di Zagabria e quelli del Comitato jugoslavo – con la convenzione di Ginevra del 9 novembre 1918.

Mentre inizia l'occupazione del Montenegro da parte dei contingenti alleati e le truppe italiane si spingono per prime nelle regioni di Virpazar e Cattaro (con alcune pattuglie che giungono fino a Podgorica e Cettigne per poi ritirarsi), gran parte del Paese viene occupata dalle truppe serbe, che si presentano come redentori dei fratelli oppressi e s'impegnano attivamente nella propaganda unionista. I loro tentativi non rimangono senza successo: alla causa serba aderiscono personalità rilevanti e su tutti Andrija Radović, capo del governo montenegrino dopo l'invasione austriaca. L'ex presidente del Consiglio è alla guida del Comitato Montenegrino per l'Unificazione Nazionale, fondato a Ginevra nel febbraio del 1917 e in stretto contatto con gli ambienti governativi serbi, che lavorano per delegittimare la sovranità di re Nikola. Il monarca montenegrino ripone sempre più speranze nell'Italia – in virtù del matrimonio della figlia Elena con Vittorio Emanuele III – auspicando che l'occupazione italiana di Cattaro e Antivari possa con-

⁴ AUSSME, E-8, b. 88, fasc. 15, D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, p. 5-6. Sulla partecipazione del Montenegro alla Prima guerra mondiale si veda V. Terzić, *Operacije Crnogorske Vojske u Prvom Svjetskom Ratu*, Beograd, 1954; N. Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914-1918*, Cetinje, 1969; F. Caccamo, *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale*, Roma, 2008.

trastare quella serba e servire in qualche modo a conservare sul trono la propria dinastia; il primo ministro serbo Pašić, invece, a livello politico si muove rapidamente per legalizzare l'egemonia serba sul territorio montenegrino. I serbi sostituiscono le proprie autorità civili a quelle montenegrine e il comitato di Radović avvia la campagna per l'elezione dei deputati della Grande Assemblea Nazionale, che avrebbe deciso il futuro *status* del Montenegro. Le elezioni del 19 novembre, effettuate sotto la pressione delle truppe serbe, avvengono per acclamazione invece che per voto segreto e gran parte degli elettori non partecipa alla votazione. I sostenitori dell'unificazione con la Serbia presentano una lista di candidati su foglio bianco, gli oppositori su uno verde, colori che identificheranno anche in seguito le due fazioni, "bianchi" (*bjelaši*) e "verdi" (*zelenashi*). Se i secondi sono principalmente espressione della società rurale, i primi vedono tra le loro fila esponenti più prettamente urbani: mercanti, artigiani, intellettuali, l'*élite* militare e amministrativa. I bianchi ottengono una maggioranza schiacciante all'assemblea presieduta da Radović, che riunita a Podgorica in un locale della regia dei tabacchi di proprietà italiana, il 26 novembre vota – sotto gli auspici del governo serbo – la decadenza di re Nikola e l'unione del Montenegro alla Serbia.⁵ Dodici deputati sono scelti per essere inviati alla *Skupština* di Belgrado e viene costituito il comitato esecutivo dei "cinque" che, all'inizio di aprile, è spostato da Podgorica a Cettigne con il nome di Comitato Nazionale Montenegrino.⁶ Da Parigi, da parte sua, re Nikola può solo difendere senza successo la sovranità del proprio regno.

Le autorità serbe tentano arruolamenti di montenegrini nell'esercito del Regno dei Serbi, Croati, Sloveni (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, S.H.S.) e nei mesi seguenti estendono gradualmente il reclutamento a tutti gli uomini fino al cinquantottesimo anno di età: sono in molti, però, a disertare nel territorio occupato dagli italiani e soltanto da Cettigne fuggono più di duecento persone.⁷ È la premessa della vera e propria sollevazione anti-serba, che ha inizio nei dintorni della città il 3 gennaio del 1919, sotto la guida di Jovan Simonov Plamenac e degli altri *leader* verdi: tremi-

⁵ AUSSME, E-8, b. 88, fasc. 15, D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, p 6-7. Si veda inoltre I. Banac, *o cit.*, p 283-285. Il 24 novembre 1918 il Comitato Nazionale di Zagabria ha già proclamato l'annessione alla Serbia e al Montenegro di tutti i territori jugoslavi dell'ex Impero austro-ungarico, offrendo al principe Aleksandar Karadordević la reggenza del Regno di Serbi, Croati, Sloveni (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, S.H.S.).

⁶ AUSSME, E-8, b. 88, fasc. 15, D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, 8.

⁷ *Ibidem*. Nei mesi che seguono, gli arruolamenti tentati dalle autorità serbe nelle altre città montenegrine non hanno esito migliore. A marzo provocano ribellioni della popolazione a Mirac (dove i serbi bombardano i rivoltosi raccolti nel paese) e a Virpazar (dove si registrano oltre trenta tra morti e feriti), mentre alla fine di giugno rivolte avvengono a Cattaro.

la montenegrini inviano emissari al comando interalleato di Cattaro del generale francese Venel, per chiedere l'occupazione di Cettigne e del resto del Montenegro da parte delle truppe dell'Intesa con esclusione di quelle serbe. Avendo risposta negativa, gli insorti marciano allora su Cettigne e le altre città montenegrine e s'impegnano contro le truppe serbe (6 gennaio), inferiori di numero ma ben armate. Privi di munizioni e viveri, i verdi saranno rapidamente costretti a desistere dalla presa di Cettigne, l'unica città dove per qualche giorno sono riusciti a resistere all'esercito serbo e alle milizie bianche. I verdi in parte emigrano, in parte si rifugiano sulle montagne (Plamenac nella zona d'occupazione italiana per poi muovere alla volta dell'Italia): sebbene abbiano avuto il supporto di larga parte della popolazione, non erano organizzati e coesi come le milizie e i regolari serbi loro oppositori, con la loro dimostrazione armata finalizzata principalmente a provocare l'intervento alleato.⁸

Fallita l'insurrezione montenegrina, i serbi si lanciano nella rappresaglia e solo a Podgorica incarcerano centosessantaquattro persone, fra cui tre cugini del re, ottanta ufficiali e vari dignitari di corte. Durante gli avvenimenti, l'atteggiamento delle autorità alleate è contrastante: gli inglesi rimangono spettatori indifferenti, i francesi tollerano le manovre serbe (gli americani hanno già ritirato dal Montenegro le proprie truppe). Alla fine di gennaio, il generale Franchet d'Espèrey, comandante delle Armate Alleate d'Oriente, accompagnato da Radović, si reca a Cettigne e a Podgorica per compiere un'inchiesta finalizzata a conoscere i desideri della popolazione. Il 27 e 28 sono interpellate circa settanta persone, appartenenti alla minoranza colta del Paese educata in Serbia, le quali concordano nell'affermare la legittimità delle elezioni all'assemblea montenegrina e il desiderio del Montenegro di far parte del Regno di S.H.S., proclamato il 1° dicembre 1918; non sono tuttavia interpellati contadini e popolani, la grande maggioranza dei quali sostiene l'indipendenza nazionale.⁹

Il conflitto tra verdi e bianchi, comunque, non si conclude con l'insurrezione del gennaio 1919 e rimane vivo nei primi anni Venti. Le autorità militari italiane, nelle zone da esse presidiate, registrano numerosi episodi di violenza che contrappongono le forze filo-jugoslave e i regolari serbi alle bande nazionaliste montenegrine. All'inizio di giugno, ad esempio, il Comando Supremo e il Ministero degli Esteri ricevono notizie di scontri nella regione di Kraja, tra truppe serbe e *comitađi* montenegrini realisti guidati dal noto Savo Raspopović, sulla cui testa il comando serbo ha posto una ta-

⁸ Ibidem, 8. Cfr. anche I. Banac, *o cit.*, 286.

⁹ Sull'unione tra Serbia e Montenegro si veda anche S. Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, West Lafayette, 2011.

glia di ventimila dinari.¹⁰ Raspopović nel corso del mese continuerà a tenere in scacco le truppe serbe nei dintorni di Antivari, che a loro volta accusano gli italiani di aver stretto accordi con il *leader* montenegrino.¹¹ All'inizio di luglio combattimenti fra serbi e montenegrini (quest'ultimi membri in divisa italiana di legioni montenegrine tornate dall'Italia) sono segnalati presso Cettigne.¹² Alla metà del mese i militari italiani comunicano al Comando Supremo che i nazionalisti montenegrini il giorno 9 hanno occupato Kolašin mettendo in fuga i serbi-jugoslavi e che gli stessi hanno completamente interrotto le comunicazioni fra Nikšić e Danilovgrad.¹³ Ad agosto, infine, scontri tra serbi e montenegrini sono segnalati anche a Dulcigno.

Per i militari italiani al comando del generale Piacentini il principale obiettivo è tutelare gli interessi economici nazionali legati al controllo del porto e della ferrovia di Antivari e, dunque, contrastare le ingerenze francesi e serbe sulla gestione degli stessi. La Compagnia di Antivari, espressione del capitale italiano, lamenta infatti che i francesi non sempre si limitano alle questioni militari, ma invadono anche il campo economico.¹⁴ Alle interferenze francesi si aggiungono poi i frequenti contrasti con i regolari serbi-jugoslavi, che in alcuni casi finiscono con il provocare veri e propri scontri a fuoco, come avviene ad esempio a Sutorman il 29 giugno o sulle alture intorno Antivari alla fine di luglio.¹⁵ Al tempo stesso, infine, non mancano neppure incidenti che vedono i militari italiani scontrarsi con i *comitadi* montenegrini, come avviene nei primi giorni di luglio, quando una vettura proveniente da Antivari con rifornimento viveri per il Regio Esercito, è oggetto di un'imboscata dei montenegrini che uccidono due militari italiani e ne feriscono altri tre.¹⁶ La situazione per le truppe italiane in Montenegro – denuncia ad ago-

¹⁰ AUSSME, E-8, b. 88, fasc. 7, Movimento nazionalista montenegrino, 1919, R. Esercito Italiano, Comando Supremo, Ufficio Operazioni, alla D.I.-S.M., 1° giugno 1919, copia del telegramma n. 505 O proveniente da Valona in data 31 maggio 1919 f.to generale Piacentini.

¹¹ Ibidem, R. Esercito Italiano, Comando Supremo, Ufficio Operazioni, alla D.I.-S.M., 20 giugno 1919, copia del telegramma n. 5733 proveniente da Valona in data 20 giugno 1919 f.to generale Piacentini; id., R. Esercito Italiano, Comando Supremo, Ufficio Operazioni, alla D.I.-S.M., 23 giugno 1919, copia del telegramma n. 5782 proveniente da Valona in data 21 giugno 1919 f.to generale Piacentini.

¹² Ibidem, Comando Supremo, Ufficio Operazioni, telegramma del generale Piacentini in arrivo da Valona, 2 luglio 1919.

¹³ Ibidem, R. Esercito Italiano, Comando Supremo, Ufficio Operazioni, alla D.I.-S.M., 6 luglio 1919, copia del telegramma n. 6700 proveniente da Valona in data 14 luglio 1919 f.to colonnello Rossi.

¹⁴ Ibidem, D.I.-S.M., Parigi 16 giugno 1919.

¹⁵ Ibidem, R. Esercito Italiano, Comando Supremo, Ufficio Operazioni, alla D.I.-S.M., 6 luglio 1919, copia del telegramma n. 6265 proveniente da Valona in data 2 luglio 1919 f.to generale Piacentini; id., Copia di telegramma in arrivo n. 11420 SP, f.to generale Badoglio, 31 luglio 1919.

¹⁶ Ibidem, R. Esercito Italiano, Comando Supremo, Ufficio Operazioni, alla D.I.-S.M., 9 lu-

sto il generale Armando Diaz, capo di Stato Maggiore dell'Esercito – “è a tal punto intollerabile che se la Conferenza di Parigi non interverrà al più presto per frenare la tracotanza serbo-jugoslava si potrebbero avere conseguenze deplorabili”.¹⁷ Il governo italiano, da parte sua, promette di porre all'attenzione dei governi alleati l'atteggiamento dei serbi-jugoslavi, che pretendono a tutti i costi che le truppe italiane abbandonino il Montenegro.¹⁸

La questione montenegrina alla Conferenza della Pace, del resto, diventa un problema politico non solo connesso al riconoscimento del Regno di S.H.S., ma soprattutto alla politica del governo italiano, che difende l'indipendenza del Paese in funzione anti-jugoslava.¹⁹ Durante la settimana che precede l'inaugurazione della Conferenza, il Consiglio Supremo degli Alleati si trova a dover decidere sulla richiesta di ammissione della delegazione montenegrina, ma il riconoscimento del Regno di S.H.S. da parte delle Grandi Potenze (eccetto l'Italia) e di un certo numero di quelle minori, porterà subito all'esclusione dei rappresentanti montenegrini. Formalmente il Consiglio Supremo si orienta per una soluzione di compromesso, ovvero stabilisce che il Montenegro sia rappresentato nel suo seno da un solo delegato designato nel momento in cui la situazione politica del Paese risulterà chiarita. Il governo montenegrino in esilio protesta affinché il numero dei suoi delegati sia portato a due, alla stregua cioè degli altri Stati che durante la guerra hanno combattuto per la causa dell'Intesa e non di quelli che si sono limitati a rompere le relazioni diplomatiche con gli Imperi centrali. Tuttavia la designazione stessa dell'unico delegato montenegrino non avrà mai luogo effettivamente. È dunque, quella della posizione dei rappresentanti montenegrini alla Conferenza della Pace, una situazione poco chiara, che non scioglie il dubbio sull'effettivo ruolo riconosciuto al governo in esilio a Parigi. È da notare, infine, che se Grandi e Piccole Potenze hanno riconosciuto il Regno di S.H.S., non hanno tuttavia cessato dal riconoscere re Nikola come sovrano del Montenegro, tanto che Italia, Francia e Inghilterra mantengono i propri rappresentanti diplomatici presso il governo montenegrino a Parigi e il Montenegro i suoi rappresentanti diplomatici e consolari in varie capitali.²⁰

I rappresentanti montenegrini – il *leader* del governo e ministro degli Affari Esteri Plamenac, il ministro della Giustizia Šoć e il generale Anto

glio 1919, copia del telegramma n. 6472 proveniente da Valona in data 8 luglio 1919 f.to generale Piacentini.

¹⁷ Ibidem, fonogramma in arrivo indirizzato alla D.I.P.-S.M., f.to generale Diaz, 22 agosto 1919.

¹⁸ Ibidem, D.I.P.-S.M, telegramma in partenza n. 1217, f.to Tittoni, 23 agosto 1919.

¹⁹ Cfr. I. Lederer, *La Jugoslavia dalla Conferenza della Pace al Trattato di Rapallo, 1919-1920*, Milano, 1966, 128.

²⁰ AUSSME, E-8, b. 88, fasc. 15, D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, 9.

Gvozdenović, ministro plenipotenziario a Washington – nel tentativo di affermare le proprie rivendicazioni, fanno appello ai principi di Wilson sul diritto di autodeterminazione dei popoli e alle assicurazioni avute tra il 1917 e il 1918 da parte del presidente americano, di Clemenceau e degli altri uomini politici dell'Intesa in merito al sostegno alleato per il ristabilimento dell'indipendenza montenegrina.²¹ Secondo la delegazione, il presidente Wilson, nel suo messaggio dell'8 gennaio 1917, fra le altre condizioni di pace aveva indicato appunto la restaurazione del regno del Montenegro allo stesso titolo di quella di Belgio e Serbia. Tale condizione era poi stata confermata a re Nikola dal presidente americano con un dispaccio del 4 luglio 1918 e avallata da analoghe dichiarazioni dei governi delle altre Potenze alleate prima dell'armistizio. Ancora nella lettera del 4 novembre 1918 il ministro Pichon aveva rassicurato re Nikola che le truppe del generale Franchet d'Espèrey avrebbero salvaguardato in ogni modo il rispetto dell'"autorità costituzionale e della libertà del popolo montenegrino". La lettera di Poincaré diretta al sovrano montenegrino il 24 novembre 1918, infine, era prova per la delegazione montenegrina dell'intenzione del governo francese "di non contrariare la volontà e le aspirazioni montenegrine".²²

Plamenac dal febbraio del 1919 invia una serie di note alle Grandi Potenze in cui difende i diritti storici del Montenegro, ponendo l'attenzione sulle "ingiustizie", le "violenze", gli "intrighi" e le "calunnie" della Serbia nei confronti della sovranità montenegrina e ricordando il "sacrificio" del suo popolo durante la Grande guerra. Il *leader* del governo montenegrino in esilio chiede che il territorio montenegrino sia interamente evacuato dalle truppe serbe; che in Montenegro dopo l'evacuazione siano inviati gli organi esecutivi della sovranità dello Stato (re, governo, personalità militari e civili all'estero); che il popolo montenegrino, secondo disposizioni costituzionali, sia invitato a partecipare a elezioni politiche per la nomina di un parlamento che offra garanzie di vera rappresentanza del Paese. Il 5 marzo la delegazione montenegrina è ricevuta dal Consiglio Supremo, dinanzi al quale oltre a chiedere la restaurazione integrale del Montenegro quale regno al pari di Serbia e Belgio, rivendica l'annessione dell'Erzegovina, delle Bocche di Cattaro e di Scutari con le regioni adiacenti.²³ I montenegrini presentano al Consiglio Supremo tre ampie e documentate relazioni firmate da Plamenac. La prima, dal titolo "La situazione attuale del Montenegro" (I – *La situation actuelle du Monténégro*), riporta le promesse alleate ai montenegrini indipendentisti (*Les promesses solennelles des Alliés envers le Monténégro*), i presunti tenta-

²¹ Cfr. I. Lederer, *o cit.*, 131.

²² Ibidem, *Frontiere del Montenegro, Restaurazione integrale del Montenegro*, 1 Novembre 1919, 5; id., D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, 13.

²³ Ibidem, *Frontiere del Montenegro*, 1 Novembre 1919, *Premessa*, 4.

tivi di rivoluzione (2- *La situation au Monténégro est claire. Il n'y eut aucune révolution, mais la Serbie essaye d'abolir la souveraineté du Monténégro par le fait de guerre*), la questione della rappresentanza del Montenegro alla Conferenza della Pace (3- *La question de la représentation du Monténégro à la Conférence de la Paix*), la domanda della delegazione di S.H.S. intesa ad ottenere in Montenegro un plebiscito da effettuarsi sotto il regime serbo (4- *Une demande injustifiée de la délégation Serbe à la Conférence de la Paix. Tendence d'imposer le plébiscite au Monténégro, come s'il ne s'agissait pas d'un Etat souverain et indépendant dont l'origine remonte à une date plus ancienne que celle de la Serbie*). La seconda memoria, dal titolo "La parte del Montenegro nella guerra mondiale" (II – *Le role du Monténégro dans la guerre mondiale*), descrive, tra l'altro, l'impegno e il ruolo del Montenegro nel conflitto e i motivi della sua scesa in campo (1- *Comment et pourquoi le Monténégro est entré en guerre*), l'impegno bellico in sostegno alla Serbia e agli alleati (2- *Ce que le Monténégro a fait dans cette guerre pour la Serbie et pour la cause commune des Alliés*), le cause della catastrofe e le ragioni che costrinsero il Montenegro a chiedere la pace nel gennaio 1916 (5- *Pourquoi devait survenir la catastrophe du Monténégro et comment il fut forcé à demander la paix en Janvier 1916*). La terza relazione, infine, dal titolo "Le rivendicazioni territoriali del Montenegro" (III – *Revendications territoriales du Monténégro*), sostiene le aspirazioni montenegrine sull'Erzegovina e le Bocche di Cattaro (1- *L'Herzégovine et les Bouches de Cattaro*) e su Scutari e dintorni (2- *Scutari et environs*).²⁴

Le rivendicazioni territoriali montenegrine coprono principalmente le regioni che costituivano l'antico ducato della Zeta (ad eccezione del bacino del fiume Mat), ovvero la provincia dell'Erzegovina comprendente più o meno il bacino della Neretva; la regione delle Bocche di Cattaro (compresa fra Cavtat e la baia di Antivari e protesa a nord sino all'antico confine monte-

²⁴ Ibidem, *Le Monténégro devant la Conférence de la Paix. I – La situation actuelle du Monténégro: 1- Les promesses solennelles des Alliés envers le Monténégro; 2- La situation au Monténégro est claire. Il n'y eut aucune révolution, mais la Serbie essaye d'abolir la souveraineté du Monténégro par le fait de guerre; 3- La question de la représentation du Monténégro à la Conférence de la Paix; 4- Une demande injustifiée de la délégation Serbe à la Conférence de la Paix. Tendence d'imposer le plébiscite au Monténégro, come s'il ne s'agissait pas d'un Etat souverain et indépendant dont l'origine remonte à une date plus ancienne que celle de la Serbie. II – Le role du Monténégro dans la guerre mondiale: 1) Comment et pourquoi le Monténégro est entré en guerre; 2) Ce que le Monténégro a fait dans cette guerre pour la Serbie et pour la cause commune des Alliés; 3) Ce que les Alliés ont fait pour le Monténégro au cours des années 1914-1915; 4) Pourquoi et comment le Monténégro fut à cette époque abandonné par les Alliés; 5) Pourquoi devait survenir la catastrophe du Monténégro et comment il fut forcé à demander la paix en Janvier 1916. III Revendications territoriales du Monténégro: 1) L'Herzégovine et les Bouches de Cattaro; 2) Scutari et environs. Yovan S. Plamenatz, Paris 5 Mars 1919.*

negrino); Scutari e la regione adiacente, limitata a nord-ovest dal mare e dal confine montenegrino del 1914 e a sud-est da una linea spartiacque fra il bacino del Drin e quello del Mat.²⁵

Per l'annessione dell'Erzegovina la delegazione montenegrina invoca ragioni storiche, geografiche, economiche, etniche. La relazione della delegazione montenegrina, infatti, ricorda come durante il Medioevo, l'Erzegovina formasse – insieme a Montenegro, Bocche di Cattaro, Scutari e dintorni – un unico Stato. Conquistata e rimasta sotto il dominio ottomano per circa quattro secoli, i turchi avevano avuto sull'Erzegovina solamente una parziale sovranità di carattere giuridico, poiché il sovrano montenegrino aveva continuato a nominare capi nazionali, voivoda, capitani e sacerdoti. Nelle guerre contro i turchi, gli erzegovesi avevano sempre risposto agli appelli del Montenegro, che più volte aveva tentato la liberazione dell'Erzegovina. I più importanti tentativi erano stati quello del 1862 e la rivolta del 1876, che aveva condotto alla conquista dell'intera provincia da parte dell'esercito montenegrino, prima che insieme alla Bosnia venisse occupata dall'Austria-Ungheria per effetto del Congresso di Berlino del 1878. I delegati montenegrini ricordano che all'atto dell'annessione della Bosnia-Erzegovina da parte dell'Austria-Ungheria, migliaia di erzegovesi si erano rifugiati in Montenegro; come la Serbia avesse dichiarato che tale annessione non ledesse i propri interessi; come il Montenegro avesse invece protestato e durante la Grande guerra quarantamila erzegovesi si fossero rifugiati nei suoi territori, mentre una loro brigata speciale combatteva sotto la bandiera montenegrina contro gli eserciti imperiali. I delegati montenegrini invocano inoltre per i propri diritti sull'Erzegovina l'articolo 4 della convenzione austro-montenegrina del 1778²⁶ e il trattato di Santo Stefano con il quale la Prussia accordava al Montenegro una parte dell'Erzegovina sottrattale poi dal Congresso di Berlino. Non potendo rivendicare l'Erzegovina dal punto di vista geografico – poiché il confine fra Montenegro e Erzegovina non risultava segnato da alcuna caratteristica del terreno e le disordinate reti idrografiche e orografica di questo versante adriatico dei Balcani rendevano difficile la determinazione di valli e catene montuose – i montenegrini si appellano a ragioni economiche affermando che l'Erzegovina forma un tutto unico con il Montenegro e che non saprebbe avere una vita economica indipendente. Ciò sareb-

²⁵ Ibidem, *Frontiere del Montenegro, Rivendicazioni territoriali*, 1 Novembre 1919, 6.

²⁶ L'articolo riportato dai montenegrini recita: "Se il territorio sarà liberato dai turchi, la Zeta superiore ed inferiore e le tre fortezze di Podgorica, Spoje e Žabljak insieme al territorio verso l'imboccatura della Bosnia resteranno ai montenegrini. Piperi, Brda e l'Erzegovina saranno riunite al Montenegro". La Serbia secondo i delegati montenegrini non aveva mai contestato tale diritto: il principe Danilo lo aveva proclamato solennemente al congresso di Parigi nel 1856. Ibidem, *Frontiere del Montenegro, Rivendicazioni territoriali, Erzegovina*, p 6-7; id., D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, p 14-15.

be anche dimostrato dal fatto che, ad evitare tale naturale unione economica, l'Austria-Ungheria avesse posto in essere fra la regione e il regno montenegrino accordi talmente svantaggiosi da rendere impossibile qualsiasi relazione commerciale. Dal punto di vista etnico, infine, montenegrini e erzegovesi – afferma la delegazione di Plamenac nel proprio memoriale – parlano lo stesso “dialetto meridionale della lingua serba”, diverso da quello parlato in Bosnia e in Serbia. Gli abitanti, i costumi, le abitudini di vita degli erzegovesi sono identici a quelli dei montenegrini: “chi dal Montenegro passasse in Erzegovina ignorando il confine politico crederebbe di trovarsi sempre nello stesso Paese” – scrive Plamenac – ma ovviamente all’aspirazione montenegrina sull’Erzegovina si oppone lo stato di fatto esistente dell’annessione della provincia al Regno di S.H.S.²⁷

Passando alle Bocche di Cattaro, dal punto di vista storico i montenegrini ricordano che dalla caduta della potenza veneziana al Congresso di Vienna (1815), le Bocche di Cattaro erano tornate a far parte del Montenegro a cui più tardi il Congresso di Vienna le ritolse per cederle all’Austria. Il territorio costiero fra Budva e Spica (*Spic̃*) fu diviso dallo stesso trattato fra Montenegro e Turchia; la regione di Budva all’uno e quella di Spica all’altra. Ma nella prima metà del XIX secolo, il Montenegro fu costretto a cedere all’Austria anche questa piccola regione, ed il trattato di Berlino tolse più tardi alla Turchia, in favore della stessa Austria, anche la baia di Spica. Geograficamente le Bocche di Cattaro costituiscono il golfo naturale del Montenegro: circondate da tre lati dalla frontiera montenegrina, rappresentano per il Montenegro “ciò che il golfo di Corinto è per la Grecia”. Economicamente, inoltre, il Montenegro non è che l’*hinterland* delle Bocche di Cattaro. Gli svantaggiosi trattati commerciali, imposti dall’Austria-Ungheria, costrinsero molti abitanti delle Bocche ad emigrare, e l’emigrazione non prese più vaste proporzioni solo perché la base navale austriaca permetteva un piccolo commercio locale scomparso con il crollo dell’Austria-Ungheria. Etnicamente, infine, per la regione di Cattaro i montenegrini fanno valere quanto presentato per l’Erzegovina, di cui le Bocche – affermano – sono un’appendice. È precisamente quest’uguaglianza etnica – sostiene il memoriale – che rese causa comune i movimenti insurrezionali degli abitanti delle Bocche e dei montenegrini. Così, quando i primi insorsero contro l’Austria, i montenegrini accorsero in loro aiuto e insieme batterono gli austriaci (1869). Anche dinanzi all’aspirazione montenegrina su Cattaro, tuttavia, sta il fatto che vede il governo jugoslavo neppure ammettere che si possa discutere sul suo diritto al possesso delle Bocche.²⁸

²⁷ Ibidem, *Frontiere del Montenegro, Rivendicazioni territoriali, Erzegovina*, p 6-7; id., D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, p 14-15.

²⁸ Ibidem, *Frontiere del Montenegro, Rivendicazioni territoriali, Le Bocche di Cattaro*, 7; id.,

Per quanto riguarda Scutari e le regioni adiacenti, infine, la relazione della delegazione montenegrina ricorda come la città, presa dai turchi nel 1497, fosse stata liberata dalla dominazione ottomana dai montenegrini nel 1913, dopo un assedio di sei mesi. Nell'occasione l'Austria aveva offerto al Montenegro il riconoscimento del diritto montenegrino sulla città in cambio della neutralizzazione del Lovćen, ma la proposta era stata rifiutata. Le Grandi Potenze, su proposta dell'Austria, avevano allora esercitato pressioni sul governo montenegrino per l'abbandono di Scutari, occupando la città con la "squadra" internazionale presente nelle acque limitrofe: i comandanti delle marine di Austria, Italia e Francia, lì presenti, si accordavano così per la costituzione di un'amministrazione civile provvisoria, suscitando le proteste di re Nikola rivolte al ministro britannico degli Affari Esteri sir Grey (30 aprile 1913). Nel 1915 l'esercito montenegrino aveva poi occupato nuovamente Scutari e spinto la propria occupazione fino al Drin. Proprio il territorio compreso tra il fiume Drin e la frontiera montenegrina del 1919 costituisce ora l'oggetto delle rivendicazioni montenegrine. I delegati montenegrini ricordano come Scutari fosse l'antica capitale del ducato di Zeta, città mai albanese, dalle cui vicende traeva invece argomento la migliore poesia popolare montenegrina.²⁹ Geograficamente il lago di Scutari rappresentava il collettore delle acque montenegrine che la Bojana portava al mare. Il corso della Bojana che attraversava Scutari era dunque la via naturale che dall'interno del Montenegro conduceva all'Adriatico. Nei propri memoriali la delegazione montenegrina afferma che "Scutari sta al Montenegro come la porta sta alla casa". Le ragioni geografiche spiegano sufficientemente anche quelle strategiche: tutti i grandi attacchi turchi contro il Montenegro partirono da Scutari. I delegati montenegrini ricordano inoltre che quando Scutari cadde sotto la dominazione turca, una parte della popolazione accettò la religione musulmana e una parte emigrò, preferendo la montagna e la libertà al giogo ottomano. Ne è conseguito che il cambiamento di religione degli uni, l'emigrazione degli altri e la successiva immigrazione di albanesi hanno tolto a Scutari un'appariscente caratteristica di nazionalità montenegrina, ma le abitudini familiari degli stessi "pretesi" albanesi, i nomi di località e di fiumi, i vincoli di parentela con la popolazione del Montenegro – afferma la delegazione – dimostravano come le caratteristiche albanesi della città, antica capitale del ducato montenegrino medioevale, non fossero che un prodotto di im-

D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, p 15-16.

²⁹ Gli albanesi rivendicano la regione e la città di Scutari in forza del carattere etnico che affermano puramente albanese, i montenegrini aspirano invece a poter realizzare il progetto di linea Danubio-Adriatico per mezzo di una diramazione della linea Belgrado-Salonicco lungo la valle del Drin. Ibidem, fasc. 5, Scutari e Antivari, occupazioni interalleate, 1919, D.I.-S.M., *Le occupazioni interalleate in Montenegro, Questioni di Scutari e di Antivari, Questione di Scutari, 2) Avvenimenti, il brigadiere generale Cavallero, 30 giugno 1919.*

portazione. Il memoriale montenegrino prosegue affermando come l'importanza economica di Scutari per il Montenegro sia una naturale conseguenza della ragione geografica: la potenza del ducato della Zeta era fondata su Scutari; il Montenegro divenne povero quando non ebbe più questa città. Scutari albanese resterebbe alla periferia dello Stato; Scutari montenegrina pressoché nel suo centro geografico. I montenegrini riassumono l'importanza di Scutari per il loro Paese con l'affermazione "chi avrà Scutari prenda anche Cettigne". I loro diritti su Scutari – affermano – non furono contestati dal governo albanese di Essad Pascià, che anzi li riconobbe dando la città ai montenegrini nel 1913. Tale riconoscimento fu poi rinnovato nel 1915 quando il Montenegro occupò nuovamente Scutari in seguito alla richiesta formulata dagli abitanti e all'invito espresso dal presidente del governo albanese. Contro le rivendicazioni montenegrine stanno però anche quelle albanesi, che si spingono a rivendicare il territorio fino a Podgorica e alle alte valli del Lim e dell'Ibar. Un memoriale della delegazione albanese richiama l'attenzione sul fatto che la città è conosciuta comunemente con il nome di "Scutari d'Albania"; i montenegrini affermano invece che il motivo di tale denominazione è semplicemente quello di distinguere la città dall'omonima "Scutari di Costantinopoli".³⁰

I tre memoriali rimessi al Comando Supremo degli Alleati il 5 marzo 1919 rappresentano, dunque, la base delle richieste della delegazione montenegrina, rappresentante il governo in esilio e re Nikola, alla Conferenza della Pace. Con successive note e memorie, i montenegrini insistono tenacemente presso la Conferenza sulle aspirazioni del Paese all'indipendenza, e sul riconoscimento, in seno al congresso, dei rappresentanti del regno. Fra le note più importanti vanno ricordate il *memorandum* di Vladimir Popović, presidente del Comitato dei Rifugiati Montenegrini a Parigi, redatto in termini molto violenti e presentato il 21 maggio a Clemenceau, e la nota di Plamenac indirizzata il 25 agosto al presidente americano Wilson. Entrambi sviluppano in forma e misura diverse la difesa dell'onore del Montenegro, del suo diritto alla vita e delle sue aspirazioni, ed insistono contro l'occupazione del Paese da parte delle truppe serbe definita arbitraria e violenta. Popović e Plamenac, tuttavia, oltre a condannare le "ingiustizie", la "violenza" e il "terrore" esercitato dalle autorità serbe in Montenegro, non possono non condannare le posizioni delle Grandi Potenze, che sembrano ignorare del tutto le aspirazioni montenegrine. Pur nel tentativo di risultare garbato, a causa dell'ospitalità offerta dalla Francia ai rifugiati, alla corte di re Nikola e al governo in esilio, il *memorandum* di Popović non può non ricordare la "sofferenza" dei monte-

³⁰ Ibidem, fasc. 15, D.I.-S.M., *Questione di Scutari, Precedenti*, Parigi 26 marzo 1919; id., *Frontiere del Montenegro, Rivendicazioni territoriali, Scutari e le regioni adiacenti*, p 7-8; id., D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, p 16-17.

negrini per l'attitudine "ostile" del governo francese, favorevole alla "brutale" annessione serba del Montenegro. Il *memorandum* condanna gli intrighi e le trame serbe, attraverso la creazione da parte di Pašić del Comitato Montenegrino per l'Unificazione Nazionale – i cui membri sono ospitati e sostenuti anche a Parigi – per nulla interessato a una reale unione serbo-montenegrina ma alla "calunnia, al disonore e alla soppressione totale del Montenegro"; offese e calunnie favorite tra l'altro dalla censura francese, solidale con le posizioni annessionistiche serbe fin dai tempi della guerra. Alla Grande guerra fa riferimento buona parte del *memorandum*, a come il sacrificio del Montenegro sia stato vano e indegnamente ricompensato alla Conferenza della Pace, che frustra ingiustamente le aspirazioni d'indipendenza montenegrine.³¹ E anche Plamenac usa toni accusatori non dissimili, soprattutto nei confronti della Serbia, esponendo al presidente americano i diritti storici del Montenegro per la sopravvivenza dello Stato indipendente.³²

Nel frattempo importanti cambiamenti con fondamentali ripercussioni sul destino dei territori montenegrini caratterizzano la presenza militare in Montenegro. Nell'ambito della Conferenza della Pace, infatti, nell'aprile del 1919, è stabilito, su iniziativa del presidente americano Wilson, che le truppe interalleate debbano evacuare il Montenegro e che il controllo dei territori montenegrini passi al generale serbo Mihailović (esclusa la zona di Cattaro). La proposta solo in parte incontra il sostegno del governo italiano, nella convinzione che sebbene l'evacuazione delle truppe alleate possa lasciare la popolazione libera di determinare da sola il futuro assetto del Paese, sia altrettanto necessario che le prime a ritirarsi dal territorio montenegrino siano proprio le truppe serbe, affinché nessun ostacolo sia frapposto all'eventuale ritorno in patria di re Nikola. L'Italia, che insiste sulla necessità del ritiro delle truppe serbe, è soprattutto interessata a mantenere il proprio controllo militare su Antivari, in ragione degli interessi politici ed economici maturati in Montenegro e con il timore che i francesi vogliano in realtà favorire le pretese serbe circa il controllo ferroviario dell'area. Inizialmente si prospetta infatti di lasciare ad Antivari solamente presidi francesi e inglesi, che assicurino il vettovagliamento dei rispettivi presidi di Scutari. Il comando della divisione della Zeta del generale Mihailović, con sede a Cettigne, comprende tutte le truppe serbe e jugoslave presenti in Montenegro. Le autorità militari serbe stringono il controllo sulla gendarmeria montenegrina e inviano in

³¹ Ibidem, fasc. 1, Conferenza della Pace, rivendicazioni Montenegro, 1919, *Memorandum Adressé à S.Ex. M. Clemenceau, Président du Gouvernement français, par le Comité des Réfugiés Monténégrins, à Paris*, Le Presidente Vladimir G. Popovitch, Neuilly-sur-Seine, le 18 mai 1919.

³² Ibidem, *Memoire adressé au Président de la République des États-Unis d'Amérique du Nord, M. Woodrow Wilson, par Yovan S. Plamenatz, Président du Conseil des Ministres du Monténégro*, Y.S. Plamenatz, Neuilly-sur-Seine, le 25 Août 1919.

Montenegro armi, munizioni e quadrupedi per mettere in efficienza i battaglioni reclutati sul posto. Pur dando colore nazionale ai vari organi di Stato montenegrini, le autorità serbe intendono dunque mantenere saldo il comando sul territorio, mentre i principali generali montenegrini, con la promessa di ottenere il passaggio all'esercito serbo, sono chiamati a Belgrado. Alla fine di aprile, in seguito all'ordine di Franchet d'Espèrey, i presidi dell'interno, inclusi i distaccamenti italiani, sono infine sgomberati dalle truppe interalleate, mentre rimangono quelle serbe.³³ L'occupazione interalleata – inglese e francese – si riduce così alla zona costiera (Antivari, Virpazar, Cattaro) allo scopo di assicurare il vettovagliamento di Scutari, mentre la parte interna rimane presidiata esclusivamente dalle truppe serbe. La presenza militare italiana in Montenegro viene confermata in luoghi come Antivari – a presidio della ferrovia e del porto – e a Cattaro (un battaglione ciascuno), con l'ordine categorico di disinteressarsi, mantenendo la neutralità, degli scontri che nell'area avvengono tra bande jugoslave e montenegrini “dissidenti”.³⁴

A maggio, infine, il Consiglio Supremo si concentra sulla questione adriatica, affrontando anche le rivendicazioni montenegrine. Non considerando il Montenegro Stato sovrano ma semplice provincia meridionale del Regno di S.H.S., il Consiglio Supremo tende a far coincidere le aspirazioni jugoslave su Scutari con quelle montenegrine e ritiene che le concessioni al Regno di S.H.S. possano soddisfare anche le necessità di carattere economico e le rivendicazioni prospettate dal governo montenegrino in esilio. La Francia in particolare, per la “questione di Scutari”, intende creare uno stato di fatto favorevole alle aspirazioni jugoslave, proponendo l'internazionalizzazione dell'occupazione della città e dell'area circostante per diminuire l'ingerenza italiana.³⁵ I francesi rimandano a quanto stabilito per l'occupazione di Scutari del 1913 (amministrazione internazionale) e a un poco chiaro colloquio del novembre del 1918 avuto da Orlando con l'ambasciatore Barrère, durante il quale lo statista italiano avrebbe acconsentito all'occupazione internazionale di Scutari da parte di militari italiani, britannici e francesi. L'intento del governo francese – afferma la sezione militare della delegazio-

³³ Ibidem, fasc. 3, Sgombero delle truppe alleate del Montenegro, 1919.

³⁴ Ibidem, fasc. 15 D.I.-S.M., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, 8.

³⁵ Ibidem, D.I.-S.M., *Questione di Scutari, Premessa*, Parigi 26 marzo 1919; id., *Notizie militari-politiche sul Montenegro*, Gennaio 1920, *Il Montenegro e il Consiglio Supremo degli Alleati*, p 18-19. Nel 1918 l'offensiva alleata in Macedonia non solo permette la rioccupazione della Serbia e del Montenegro, ma porta anche le truppe italiane a Scutari. Qui gli italiani trovano i reparti serbi giunti in città pochi istanti prima: le autorità italiane invitano quelle serbe a sgomberare la città, poiché compresa nel territorio albanese posto sotto la loro giurisdizione, ma i serbi si rifiutano. Dal dissidio nasce tra gli Alleati la cosiddetta “questione di Scutari”. Ibidem, fasc. 5, Scutari e Antivari, occupazioni interalleate, 1919, D.I.-S.M., *Le occupazioni interalleate in Montenegro, Questioni di Scutari e di Antivari, Questione di Scutari*, 2) Avvenimenti, il brigadiere generale Cavallero, 30 giugno 1919.

ne italiana alla Conferenza di Pace – è quello di voler utilizzare il pretesto di un “regime” internazionale sul modello di quello del 1913 per assicurarsi in realtà il comando di Scutari. La volontà di estendere tale “regime” per dieci km di raggio intorno alla città, è inoltre la dimostrazione evidente di come i francesi intendano ripartire il territorio in modo tale da includere nel settore francese località già controllate da presidi italiani. L’Italia da parte sua, sebbene disposta ad accettare l’occupazione mista interalleata, intende contrastare la manovra intesa ad affermare il controllo francese su Scutari, favorendo per contro le rivendicazioni albanesi sulla regione. Un mese dopo, infine, Scutari passerà sotto l’occupazione congiunta delle truppe italiane al comando del maggiore Molinero, delle francesi al comando del generale De Fortou e delle britanniche sottoposte al generale Philips.³⁶

Prendendo poi occasione da vari avvenimenti politici e militari avvenuti nel corso del 1919, la delegazione montenegrina continua a presentare al Consiglio Supremo altre proteste: contro il mancato invito dei rappresentanti del Montenegro ad intervenire alla consegna delle condizioni di pace ai delegati tedeschi e austriaci; l’omissione del Montenegro nella Società delle Nazioni; l’invio di missioni per l’accertamento della situazione politica in Montenegro; il rapporto serbo che comprende fra i danni di guerra rivendicati dalla Serbia anche quelli sofferti dal Montenegro; la cessazione delle relazioni diplomatiche con il regno montenegrino; la decadenza della dinastia dichiarata a Podgorica nel dicembre del 1918. L’azione spiegata dal governo montenegrino a Parigi insiste dunque nel voler porre in evidenza il diritto del Montenegro ad essere considerato uno Stato sovrano e le sopraffazioni serbe compiute durante l’occupazione del Paese. La Conferenza della Pace, tuttavia, si limita a ricevere le varie note montenegrine senza mai prendere realmente in considerazione la questione della restaurazione dell’indipenden-

³⁶ Ibidem. La sezione militare della delegazione italiana denuncia come il generale francese De Fourtou, approfittando di essere l’ufficiale più elevato in grado, cerchi fin da subito di esercitare funzioni di governo e di estendere il più possibile la propria giurisdizione, ottenendo così di occupare i presidi italiani all’origine della Bojana e spingendosi poi, senza alcuna autorizzazione del governo italiano, sino a Oboti sulla Bojana stessa, motivando l’installazione di un presidio con la necessità di sorvegliare e proteggere i rifornimenti francesi risalenti la via fluviale. In tale programma di espansione il De Fortou sarebbe sostenuto da Franchet d’Espèrey, il quale, richiamandosi al regime del 1913, vorrebbe mantenere l’occupazione di Oboti ed estendere quella di Scutari in modo da includervi località circostanti già occupate da truppe italiane, che in una nuova suddivisione di zona vedrebbero subentrare quella delle truppe francesi. L’azione francese ostile all’Italia – a dire della sezione militare – si verificherebbe infine anche nella regione di Prekali, ove il capitano Billes andrebbe svolgendo propaganda italo-foba tale da determinare un’energica protesta del generale Piacentini, comandante delle truppe italiane, al generale Franchet d’Espèrey. Ibidem, fasc. 5, D.I.-S.M., Le occupazioni interalleate in Montenegro, Questioni di Scutari e di Antivari, *Questione di Scutari*, 4) Situazione, il brigadiere generale Cavallero, 30 giugno 1919, p 2-3.

za del Montenegro e le sue rivendicazioni. All'aspirazione sull'Erzegovina si oppone lo stato di fatto dell'annessione della provincia al Regno di S.H.S.; a quella su Cattaro la presenza delle truppe serbe e l'intransigenza del governo jugoslavo; in merito a Scutari, infine, ai desideri montenegrini si oppongono le rivendicazioni albanesi. A peggiorare la situazione montenegrina sopraggiungono inoltre nuovi fattori. A ottobre, infatti, le Grandi Potenze rendono noto che al governo montenegrino non sarà più anticipato il credito mensile fino allora corrisposto (le sovvenzioni cesseranno alla fine del mese stesso). Re Nikola è così costretto a lasciare Parigi e a stabilirsi presso il principe Danilo, mentre il governo montenegrino deve ridurre notevolmente il proprio personale, lasciando a Neuilly sur Seine Plamenac con pochi funzionari. In tale situazione, nonostante l'ostilità popolare all'annessione serba – che non significava tuttavia opposizione a un vero federalismo jugoslavo –, diventerà impossibile per l'*establishment* montenegrino in esilio il tentativo di far valere, in sede internazionale, il diritto storico all'indipendenza nazionale del proprio Paese. Ciò porterà Plamenac, tra l'altro, a intraprendere iniziative azzardate e altrettanto fallimentari, come l'accordo siglato nel maggio del 1920 con Gabriele D'Annunzio, vate dell'impresa fiumana, nella speranza di mantenere viva una qualche forma di sostegno italiano alla causa montenegrina.

Il Consiglio Supremo esaminerà brevemente una sola nota montenegrina, inviata gli alla fine di novembre, con la quale il governo in esilio dichiarava che, ove non fosse stata risolta al più presto la questione nazionale montenegrina, esso avrebbe concluso la pace separata con gli ex Imperi centrali. Il Consiglio Supremo, tuttavia, nella seduta del 2 dicembre 1919, deciderà di non dare alcuna risposta alla nota montenegrina: da parte loro, i rappresentanti montenegrini rimarranno altrettanto passivi dinanzi alla mancata replica e la minaccia della conclusione di una pace separata non avrà alcun seguito. La questione montenegrina, trascinatasi alla Conferenza della Pace fino alla fine del 1919, dal punto di vista diplomatico sarà in tal modo chiusa ufficialmente, mentre, l'Italia, che fino a quel momento era stata la principale sostenitrice della causa montenegrina per tutelare i propri interessi nell'Adriatico in funzione anti-jugoslava, di lì a un anno avrebbe anch'essa liquidato definitivamente il sostegno politico e militare ai rifugiati montenegrini in esilio, preferendo accordi diretti con il Regno di S.H.S. per la definizione della disputa delle frontiere (Trattato di Rapallo, novembre 1920), il che significava la definitiva rinuncia all'indipendenza del Montenegro.

Alberto BECHERELLI, Andrea CARTENY

THE MONTENEGRIN QUESTION AT THE PARIS PEACE CONFERENCE

Summary

At the end of the Great War, King Nikola Petrović Njegoš and his government, gone into exile to France, were prevented from returning to their country, since Montenegro was occupied by Serbian armed forces. The new Serbian rule was legalized in November 1918 with the purpose of deciding on the future status of unification with Serbia. But the unification of Montenegro and Serbia was considered as a forced annexation by a significant part of the Montenegrin people, who did not accept the deposition of the King and the suppression of their independence. As a consequence, at the beginning of January 1919, Jovan Plamenac and other pro-independence leaders (*Zelenaši*, “Greens”) stirred up an insurgency against unionist political forces (*Bjelaši* “Whites”) and Serbian troops. Although a large part of the Montenegrin people supported the “Greens”, who were also interested to receive the attention and support of the Great Powers, the rebellion soon collapsed. However, the exile government led by Plamenac did not give up its political and diplomatic action to restore the independence of the Kingdom of Montenegro.

Among the Great Powers, Italy tried to support the Montenegrin government in exile, due to the emerging Italian-Yugoslav rivalry on the Adriatic issue. During the Paris Peace Conference, the Italian government supported the Montenegrin movement in exile in their fight for the restoration of an independent Kingdom of Montenegro, whose borders would extend to the Herzegovina region, the Bay of Kotor and Northern Albania.

САДРЖАЈ

„Jadranski korijeni. Neizbrisivi historijsko-kulturni temelji jedinstva“
Prva sveska

<i>Riječ redakcije</i>	7
<i>Parola della redazione</i>	9
<i>Editorial board statement</i>	11
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Pozdravna riječ direktora Istorijskog instituta</i>	13
Anton SBUTEGA, <i>Uvodna besjeda</i>	17
Adolfo MORGANTI, <i>Il discorso inaugurale</i>	23

ČLANCI

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Affari Legali Veneziani a Cattaro nel XIV Secolo</i>	27
Jadranka NERALIĆ, <i>Svi papini ljudi: dalmatinska biskupska sjedišta u 15. stoljeću između Rima i Venecije</i>	53
Francesco Mario AGNOLI, <i>Considerazioni sul Provveditorato Generale di Alvise Foscari in Dalmazia e Albania (1777-1780)</i>	83
Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Источна обала Јадрана од мира у Кампоформију до Бечког конгреса</i>	111
Dragana KUJOVIĆ, <i>Orijentano-islamsko nasljeđe u Crnoj Gori između religijskog predznaka, nevidljivosti i identitetske posebnosti u multikulturnom kontekstu: pisana građa na orijentalnim jezicima u arhivu odbora Islamske zajednice u Baru – od evidentiranja do pokušaja vrednovanja</i>	143
Maja KATUŠIĆ, <i>Migracijski procesi zaleđe-grad: useljenici iz Crne Gore u katoličkim matičnim knjigama Kotora 18. stoljeća</i>	167
Roberto VALLE, <i>Dall'altra riva: Niccolò Tommaseo e la koinè adriatica</i>	185

Aleksandar JOKSIMOVIĆ, <i>Ribarstvo u Boki kroz vjekove (XIX-XXI)-Istorija, Tradicija, Način Življenja</i>	197
Luka MILUNOVIĆ, <i>Pogled na Trst u miljeu crnogorskoga glumišta od Njegoševa vremena do pod kraj 19. stoljeća</i>	207
Andrea CARTENY, Alberto BECHERELLI, <i>La questione montenegrina alla Conferenza della Pace di Parigi</i>	229

СОДЕРЖАНИЕ:

„Адриатические корни. Неуничтожимые историческо-культурные
фундаменты единства“

Первая часть

<i>Слово редакции</i>	7
<i>Parola della redazione</i>	9
<i>Editorial board statement</i>	11
Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Приветственное слово директора Исторического института</i>	13
Антон СБУТЕГА, <i>Вступительное слово</i>	17
Адоल्фо МОРГАНТИ, <i>Вступительное слово</i>	23

СТАТЬИ

Невенка БОГОЕВИЧ-ГЛУШЧЕВИЧ, <i>Венецианские юридические сделки в Которе в XIV веке</i>	27
Ядранка НЕРАЛИЧ, <i>Все люди папы: далматинские епископские кафедры в XV веке между Римом и Венецией</i>	53
Франческо Марио АГНОЛИ, <i>Очерк о должности главного провидура Альвизе Фоскари в Далмации и Албании (1777-1780)</i> ...	83
Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Восточный берег Адриатики в период от заключения мирового соглашения в Канпофрми до Венского конгресса</i>	111
Драгана КУЙОВИЧ, <i>Восточно-исламское наследие в Черногории между религиозным знаком невидимости и особенности идентичности в мультикультурном контексте: письменные материалы на восточных языках в архиве комитета Исламской общины в Баре – от учета до попытки оценки</i>	143
Майя КАТУШИЧ, <i>Миграционные процессы глубинная территория-город: переселенцы из Черногории в католических книгах регистрации актов г.Котора в XIII столетии</i>	167

Роберто ВАЛЛЕ, <i>С другог бера: Николо Томмазо и адриатическо койне</i>	185
Александр ЙОКСИМОВИЧ, <i>Рыбацкий промысел в Боке на протяжении веков (XIX-XXI) – История, Традиция, Образ жизни</i>	197
Лука МИЛУНОВИЧ, <i>Взгляд на Триесте в обстановке черногорской театральной жизни от времени Негоша до конца XIX столетия</i>	207
Андреа КАРТЕНИ, Альберто БЕКЕРЕЛЛИ, <i>Черногорский вопрос на Мировой конференции в Париже</i>	229

CONTENTS

“Adriatic Roots. An Indelible Historical and Cultural Basis for Unity” *First volume*

<i>Riječ redakcije</i>	7
<i>Parola della redazione</i>	9
<i>Editorial board statement</i>	11
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Welcoming speech by the director of the Historical Institute</i>	13
Anton SBUTEGA, <i>Introductory speech</i>	17
Adolfo MORGANTI, <i>Introductory speech</i>	23

ARTICLES

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Venetian Legal Affairs in Kotor in the 14th Century</i>	27
Jadranka NERALIĆ, <i>All the Pope’s People: Dalmatian Bishop’s Seats in the 15th Century Between Rome and Venice</i>	53
Francesco Mario AGNOLI, <i>Considerations About the General Superintendence of Alvise Foscari in Dalmatia and Albania (1777-1780)</i>	83
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>The East Adriatic coast from the Treaty of Campo Formio to the Congress of Vienna</i>	111
Dragana KUJOVIĆ, <i>The Oriental and Islamic Heritage of Montenegro in Between Intimation, Invisibility and Distinct Identity in a Multicultural Context: the Written Works in Oriental Languages in the Archive of the Islamic Community in Bar—from Recording to Attempts at Valuation</i>	143
Maja KATUŠIĆ, <i>Migration Processes Hinterland-City: Immigrants from Montenegro in Catholic Registers of 18th Century Kotor</i>	167

Roberto VALLE, <i>From the Other Coast: Niccolò Tommaseo and the Adriatic Koine</i>	185
Aleksandar JOKSIMOVIĆ, <i>Fishing in Boka over Centuries (19th - 21st) - History, Tradition, Lifestyle</i>	197
Luka MILUNOVIĆ, <i>A Viewpoint on Trieste in the Context of the Montenegrin Theatre from Njegoš's Time Until the End of the 19th Century</i>	207
Andrea CARTENY, Alberto BECHERELLI, <i>The Montenegrin Question at the Paris Peace Conference</i>	229

TABLE DES MATIÈRES

„Racines adriatiques“ Fondements indélébiles de l'unité
historique et culturelle
Premier cahier

<i>Mot de la rédaction</i>	7
<i>Parola della redazione</i>	9
<i>Editorial board statement</i>	11
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Discours d'introduction du directeur de l'Institut historique</i>	13
Anton SBUTEGA, <i>Allocution d'introduction</i>	17
Adolfo MORGANTI, <i>Allocution d'introduction</i>	23

ARTICLES

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Affaires légales vénitiennes à Kotor au XIVe siècle</i>	27
Jadranka NERALIĆ, <i>Tous les hommes du pape : sièges des évêchés dalmatiens au 15e siècle entre Rome et Venise</i>	53
Francesco Mario AGNOLI, <i>Considérations sur le Provéditeur général Alvise Foscari en Dalmatie et Albanie (1777-1780)</i>	83
Radoslav RASPOPOVIC, <i>Côte est de l'Adriatique du Traité de Campo-Formio au Congrès de Berlin</i>	111
Dragana KUJOVIĆ, <i>Héritage oriental et islamique au Monténégro entre les indices religieux, l'invisibilité et les spécificités identitaires dans le contexte multiculturel : matériaux écrits dans les langues orientales dans les archives du comité de la Communauté islamique à Bar – des fichiers aux tentatives de valorisation</i>	143
Maja KATUŠIĆ, <i>Processus de migrations : les immigrants du Monténégro dans les registres catholiques d'état-civil de Kotor du 18e siècle</i>	167

Roberto VALLE, <i>De l'autre côté de la rive: Niccolò Tommaseo et la koinè adriatique</i>	185
Aleksandar JOKSIMOVIĆ, <i>L'industrie de la pêche des Bouches de Kotor à travers les siècles (XIX-XXI) Histoire, Tradition, Manière de vivre</i>	197
Luka MILUNOVIĆ, <i>Regard sur Trieste dans le milieu de l'art de la comédie depuis l'époque de Njegoš à la fin du 19e siècle</i>	207
Andrea CARTENY, Alberto BECHERELLI, <i>La question monténégrine à la Conférence de Paix à Paris.</i>	229

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проредка. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историчком институту Црне Горе, са назнаком „за *Историчке записе*“, или послати поштом на адресу:

Исторички институт Црне Горе
Булевар Револуције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историчке записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И   З А П И С И

Година LXXXIX

Бр. 1-2/2016.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

EDUCO CENTAR (www.educocentar.com)

Тираж:

300

Штампа

3М Макарије

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица : ЗМ
Макарије). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807

РОССИЯ И БАЛКАН В ТЕЧЕНИЕ
ПОСЛЕДНИХ 300 ЛЕТ

Юбилейное издание, посвященное
трехсотлетию черногорско-русских отношений
1711-2011.г / Международная научная
конференция, Бар, 17-18. октября 2011. года
уредник Радослав Распоповић

Dragana Kujović

PISANI TRAGOV I ISLAMSKOG ORIJENTA
U MUZEJSKIM I ARHIVSKIM FONDOVIMA
CRNE GORE - OGLEDE IZ ISTORIJE KULTURE

Dragana Kujović

ŠKOLSKA LITERATURA NA ORIJENTALNIM
JEZICIMA U ARHIVSKIM I MUZEJSKIM
FONDOVIMA CRNE GORE

CRNA GORA U SPOLJNOJ POLITICI ITALIJE

priređili: Ljiljana Aleksić-Pejačković,
Slavko Burzanović

ЦРНА ГОРА И РУСИЈА

материјали за историју односа Црне Горе
и Русије у периоду владавине црногорских
митрополита Саве и Василија Петровића
1642-1766

priređili: Радослав Распоповић,
Варвара Борисовна Хлебникова,
Сенка Бабовић Распоповић

UJEDINJENJE CRNE GORE
I BOKE 1813-184, I-II

MONUMENTA MONTENEGRINA

Višetomni zbornik dokumenata, sv. I-XIX
Preređio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević

